

Tartalom

Tanulmányok

- **VALKI László : [Beköszöntő](#)** [2.72 kB - HTML]
- **BENKES Mihály István : [A kongói válság történeti gyökerei - a mobutizmus politikai hagyatéka](#)** [365.94 kB - PDF]
A tanulmány áttekintést ad a huszadik századi kongói történelemről, melynek ismerete elengedhetetlen a jelen politikai eseményeinek, a kialakult válsághelyzet megértéséhez. A tanulmányban kiemelt helyet kap a "kongói betegség" kiváltó okainak vizsgálata, és ezen belül a mobutizmus politikai rendszerének elemzése.
A szerző 1976 óta foglalkozik Kongó történetével: a tanulmány számos, a szerző tollából megjelent cikk, illetve doktori disszertációja (1987) kutatási eredményeire támaszkodik.
A szerzőről: Az ELTE habilitált docense, a történettudomány kandidátusa, a Nizzai Nemzetközi Felsőfokú Tanulmányok Központjának (IEHEI-Nice) diplomása. Tudományos kutatásainak egyik főiránya az afrikai politikatörténet elemzése és leírása. Afrikanisztikai munkájának központi vonulatát a frankofon Afrika, s ezen belül Belga-Kongó, a Kongói Demokratikus Köztársaság jelenkori történetére vonatkozó publikációk fémjelzik. Az ELTE BTK keretei közt 1994 óta működő Afrikanisztika Oktatási Program elindítója és szervezője.
- **LATTMANN Tamás : [Hadijog-sértések az iraki háborúban, és a felelősségre vonás lehetőségei, avagy szilárd lábon áll-e a hadijog, vagy szilárdan hadilábon állunk a joggal?](#)** [422.00 kB - PDF]
A tanulmány azt vizsgálja, hogy az Amerikai Egyesült Államok és szövetségesei által Irak ellen 2003 tavaszán megindított hadműveletek során milyen esetekben sérült a nemzetközi hadijog, ennek körében kiemelten foglalkozik olyan problémás, vagy nehezen kezelhető kérdésekkel, mint például az élő pajzsok, a jogszerűség szempontjából határesetet jelentő fegyverek, vagy az iraki olajkincs a szövetségesek által saját célra való felhasználásának jogossága.
A tanulmány második felében a vizsgálat tárgyát az képezi, hogy a jogsértő cselekményekért milyen fórumok előtt lehetséges az esetleges felelősségre vonás. Kimerítő körképet nyújt a lehetséges megoldásokról (különböző nemzetközi törvényszékek, bíróságok, illetve a belső ítélkező fórumok), és ismerteti a velük kapcsolatos jogi és politikai megfontolásokat.
A szerzőről: A Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetemen egyetemi tanársegédként, az ELTE ÁJK Nemzetközi Jogi Tanszéke mellett működő MTA-ELTE NATO Információs és Kutatóközpontban tudományos munkatársként dolgozik. 2003-ban fejezte be a PhD-képzést az ELTE ÁJK Nemzetközi Jogi Tanszékén.
- **WAGNER Péter : [Káosz és a belpolitikai rendezés kérdőjelei a poszt-Szaddám Irakban](#)** [338.71 kB - PDF]
A tanulmány három kérdést próbál körüljárni az iraki politikai rendezés kapcsán.
Először az Ideiglenes Koalíciós Hatóság (CPA) és az Iraki Kormányzótanács (IGC) létrejöttének körülményeit vizsgáljuk meg. Milyen külső és belső erők és elvek játszottak szerepet a legitimitáció hiányával napjainkig küszködő két szervezet megszületésénél.
A második téma a kormányzótanács belső erőviszonyainak bemutatása valamint az általuk létrehozott iraki kormány működésének elemzése.
Utolsó témánk a legutóbb vihart kavart, a hatalom átadására vonatkozó, a sajtóban hibásan megjelenő kérdések tisztázása, valamint az erre vonatkozó pontos menetrend ismertetése.
A szerzőről: Wagner Péter politológus, a Kül-Világ folyóirat főszerkesztője, az ELTE ÁJK Nemzetközi Jogi Tanszéke mellett működő MTA-ELTE NATO Információs és

Kutatóközpont tudományos munkatársa. Kutatási területe a Közel-Kelet és Közép-Ázsia. Az elmúlt időszakban több publikációja jelent meg Irakról és Afganisztánról.

- **PARAGI Beáta : A palesztin gazdaság főbb jellemzői és az intifada gazdasági hatása** [344.92 kB - PDF]

A 2000 szeptemberében kirobbant második intifáda a palesztin gazdaságot alapjaiban ingatta meg. Az addig sem stabil helyzet napjainkra olyan súlyossá vált, hogy a palesztin lakosság kétharmada a hivatalos szegénységi küszöb, vagyis napi 2 USD/nap alatti jövedelemszint alatt él. A tanulmány célja bemutatni az intifada következtében felmerült, vagy annak hatására elmélyülő gazdasági problémák hátterét és összefüggéseit, illetve azok hatását a gazdaság különböző mutatóira nézve.

Az Izraellel fennálló politikai és egyéb kapcsolatok rendezetlensége mellett alapvető ismérve és egyúttal nehezéke a palesztin gazdaságnak a fejlődő országokat általában jellemző magas népszaporulat, a természeti erőforrások kedvezőtlen volta, illetve a legtöbb ágazatot jellemző alacsony hatékonyság. Mindezek hatását csak fokozza a jelenlegi politikai-biztonsági helyzet következtében mindennapossá váló izraeli határ- és útlezárások gyakorlata, ami ellehetetleníti, hogy a palesztinok akár egymással, akár a külfölddel, hatékonyan működő gazdasági kapcsolatokat tartsanak fenn.

A szerzőről: 2003-ban diplomázott a Budapesti Közgazdaságtudományi- és Államigazgatási Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok szakán. Jelenleg ugyanott az PhD-program elsőéves hallgatója. 2003-ban az OTDK-n második helyezést ért el "Az arab-izraeli konfliktus és az oslói békefolyamat esélyei az ezredfordulón" c. dolgozattal.

- **TÓTH Gergely : A európai biztonságpolitika folyamatának elemzése** [307.13 kB - PDF]

Európa biztonságpolitikai térképe jelentősen megváltozott a hidegháború után. Nem csak a Varsói Szerződés szűnt meg, de a "győztes" NATO is új szerepet keresett magának a világban. Az Európai Unió 1992-es létrejöttével pedig új szereplő tűnt fel az európai biztonságpolitika színpadán. A kezdeti bizonytalankodás után egyre határozottabb lépéseket tevő Unió mára ezen a területen is megkerülhetetlen szereplővé vált.

A tanulmány kísérletet tesz arra, hogy áttekintse az elmúlt évtized legfontosabb eseményeit, amelyek a 90-es évek végére lehetővé tették, hogy létrejöjjön a Közös Biztonság- és Védelempolitika, illetve felvázolja annak fejlődését az iraki háborúig, és kísérletet tesz arra is, hogy ezeket az eseményeket egy tágabb, a transzatlanti kapcsolatok egészét átfogó perspektívába helyezze.

A szerzőről: 2003-ban végzett az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán, jelenleg ugyanitt PhD-hallgató, illetve a Bolyai János Katonai Műszaki Főiskola megbízott, óraadó oktatója. A 2002. évi OTDK-n a transzatlanti kapcsolatokról szóló dolgozatával a nemzetközi jogi szekcióban második díjat nyert.

Könyvismertetés

- **MANYASZ Róbert : Edward W. Said (1935-2003) és az Orientalizmus (könyvismertetés és nekrológ)** [13.02 kB - HTML]

Valki László:
Beköszöntő

A múlt év őszén az ELTE jogi karán működő NATO Információs és Kutatóközpont néhány fiatal munkatársa arra az elhatározásra jutott, hogy elindítja az első magyar internetes külpolitikai folyóiratot. Úgy látták, a tisztán külpolitikával foglalkozó lapok palettájáról hiányzik egy olyan, mindenki számára könnyen hozzáférhető, magas szakmai színvonalú tudományos folyóirat, amely elsősorban az úgynevezett harmadik világra, azaz az Európán és Észak-Amerikán kívül eső térségekre összpontosít. Ezek a régiók ugyanis közelebb vannak, mint gondolnánk. A Közel-Kelet eseményei rendszeresen megjelennek a médiában, a magyar katonák a NATO kötelékében Afganisztánban teljesítenek szolgálatot - a példákat sorolhatnánk. A Kül-Világ folyóirat létrehozóinak elsődleges célja az volt, hogy egy olyan fórum jöjjön létre, ahol a világnak távolabbi, a fő irányvonalaktól messzebb eső részeiről lehessen olvasni.

A fiatal kutatók azt tapasztalták, hogy a világon az utóbbi időben egyre szélesebb körben terjednek a kizárólag az interneten hozzáférhető folyóiratok, dokumentum-összeállítások, és hogy napjainkban egyre több könyv és tanulmány lábjegyzetei utalnak olyan forrásokra, amelyek lelőhelye valamely hazai vagy külföldi honlap. A központ munkatársai ezért kezdetektől fogva egy online folyóirat létrehozásában gondolkodtak, és ez a maga nemében egyedülálló vállalkozás.

A magam részéről örömmel bocsátom útjára a Kül-Világ-ot, és bízom abban, hogy ez a tematikáját, formáját és elérhetőségét tekintve új kezdeményezés még szélesebbre tárja a világ kapuit az érdeklődő olvasók előtt.

Budapest, 2004. január 19.

Valki László
tanszékvezető egyetemi tanár,
a NATO-központ vezetője

A kongói válság történeti gyökerei – a mobutizmus politikai hagyatéka

Benkes Mihály István

Az ELTE habilitált docense, a történettudomány kandidátusa, a Nizzai Nemzetközi Felsőfokú Tanulmányok Központjának (IEHEI-Nice) diplomása. Tudományos kutatásainak egyik fókuszterülete az afrikai politikatörténet elemzése és leírása. Afrikanisztikai munkájának központi vonulatát a frankofon Afrika, s ezen belül volt Belga-Kongó, a Kongói Demokratikus Köztársaság jelenkori történetére vonatkozó publikációk fémjelzik. Az ELTE BTK keretei közt 1994 óta működő Afrikanisztika Oktatási Program elindítója és szervezője.

A jelen szöveg szerzői jogi védelem alatt áll. Kiadja:

Benkes Mihály István

A kongói válság történeti gyökerei - a mobutizmus politikai hagyatéka

A tanulmány áttekintést ad a huszadik századi kongói történelemről, melynek ismerete elengedhetetlen a jelen politikai eseményeinek, a kialakult válsághelyzet megértéséhez. A tanulmányban kiemelt helyet kap a "kongói betegség" kiváltó okainak vizsgálata, és ezen belül a mobutizmus politikai rendszerének elemzése.

Az egykori Belga-Kongó¹ különös módon egymásnak ellentmondó minősítésekkel vonult be a köztudatba. A gyarmati berendezkedés első szakaszaiban a rendkívüli emberveszteségekről, a könyörtelen kolonizációról vált hírhedtté, amit az ún. Gyarmati Szentháromság, azaz a belga állam, az egyház és a tőkés vállalatok egymással szoros véd- és dacsövetségben hajtottak végre. A két világháború közötti kapitalizációs-modernizációs folyamatban gyors és mélyreható koncentráció zajlott le a gyarmat gazdasági életében. A gyarmati rezsimet működtető metropolis szigorú szegregációs-rasszista alapú paternalista diktatúrát épített ki.

A háború alatti konjunktúrán tovább erősödő kongói teljesítményeket a világgazdaságban bekövetkezett pangás, illetve válság sem rázta meg, sőt, a koreai háború, illetve a hidegháborús hatások még további növekedést váltottak ki a gyarmat gazdasági szereplőinek körében. Ekkor vált közkeletűvé az a minősítés, hogy Belga-Kongó az egyedüli "mintagyarmat". A valóságban a 2 345 409 km²-nyi kiterjedésű gyarmatállam, miközben valóban Afrika "motorjává" vált a tőkés kiaknázás terén, egy "túlfűtött mozdonyhoz" hasonlított, amely elérte működésének kritikus határát. A mintagyarmat minősítés gazdasági csúcsteljesítményeket és a teljes körű halmozott politikai-társadalmi elmaradottságot takart.²

Kongó gyarmatállam esetében a függetlenség, a dekolonizáció gondolata későn, és más afrikai gyarmatokhoz képest is kedvezőtlen körülmények között merült fel. A belga gyarmati adminisztráció szigorú alá-fölé rendeltségi, központosított rendszerben teremtett "egységet", bel- és külbiztonságot, holott a Kongó-medencében kialakított nagy államalakulat mind földrajzi, éghajlati (klimatikus), geológiai és egyéb természeti-környezeti szempontból, mind a humán erőforrások tekintetében a sokféleség, az ellentétekig terjedő különbözőségek és a "belső", egymás közti konfliktualitás jegyeivel volt valóságosan leírható. A közép-afrikai "óriás" megalkotói azonban mindezt folyamatos represszióval, és ha kellett, nyílt gazdaságon

kívüli erőszakkal fojtották el. A multietnicitás, a tribalizmus, a régiókat megkülönböztető tradicionalista kultúrák egymásmellettsége vagy harca, a gyarmati kapitalizmus által teremtett akkulturáció és deficites modernizáció, a rasszizmus által felkorbácsolt ellenrasszizmus (fehérgyűlölet) mind-mind rejtve maradt a “kongói sötétségben”.

Tagadhatatlan, hogy míg a belgák kongói művét a világközvélemény elborzadva emlegette, a sokszereplős kolonizáció meghozta a kívánt eredményt, a Kongó-medence népei, térségei, gazdasági erőforrásai egyé “cementálódtak”.³

Belga-Kongó 1960 első felében szinte “szabadesésszerűen” közeledett a politikai-jogi függetlenedéshez. A kongóiak öntudatra ébredésének igen rövid története csupán az '50-es évek utolsó harmadára korlátozódik.⁴ Néhány hónap alatt futották be azt a pályát, amelyet más esetekben évekig jártak be a kontinens függetlenségi, pánafrikanista, modernista-progresszista mozgalmi és szereplői. A kongóiak “politizációja” nominálisan meghökkentően alakult: közel 120 párt sorakozott fel a függetlenné válás jegyében a hatalom megszerzéséért.⁵ Köztük néhány nagy formáció: ABAKO (Bakongo Szövetség), PSA (Afrikai Szolidaritás Pártja), MNC (Kongói Nemzeti Mozgalom), INTERFEDERAL (etnikumközi csoportosulás), CEREAA (Afrikai Újracsoportosulás Központja), CONAKAT (Katanga Törzsi Szövetségeinek Konföderációja) és BALUBAKAT (a katangai lubák csoportosulása). Mindezen formációk között az MNC és a PSA közelítette meg az európai értelemben is igazolható pártszerű működést. Többségük etnikai alapon, illetve szélesebb körben vizsgálva külső inspirációra keletkezett szerveződés volt (európai pártok fiókpártjai, az egyházak által befolyásolt csoportosulások, a vállalkozói elit által fizetett pártok, illetve a telepések saját zártkörű formációi).⁶

Az autentikusnak tekinthető kongói politikai pártok és szereplők között számos ideológiai, politikai-kulturális ellentét létezett, amit – más afrikai esetekhez hasonlóan – még a függetlenség megszerzésének sürgető korparancsa sem tudott tartósan visszaszorítani. Már a függetlenné válást megelőzően is, majd az új állam vezetésében szerepet vállalók gyakorlatában is feloldhatatlan ellentét fejlődött ki. Leegyszerűsítetten: az egykori törzsi képzetekből táplálkozó *tradicionalisták* (ezek közül kerültek ki a szakadárok, az izolacionalisták, regionalisták, illetve a föderalista irány harcosai) és az *unitarista nacionalizmus* szószólói és politikusai között mélyült el a konfliktus (ez utóbbiak a független, egységes, modern központosított államot, a kongói nemzet felépítését tartották szükségszerűnek).

A kongói politikai történet a “törzsi nacionalizmus” és a “nemzeti tribalizmus” kiélezett, sok esetben mesterségesen élesztett ellentétén fejlődött ki. Az unitarista oldal kiemelkedő alakja Patrice Lumumba (MNC) volt, míg a föderalisták körében a tradicionális

vezetők, főnökök játszottak vezető szerepet, ezek közül a legismertebb Joseph *Kasavubu* (ABAKO) vált. Kongó függetlenségi története, válsága nem pusztán arra az eltérésre (inkompatibilitásra) vetít fényt, amely a felülről és sematikus végrehajtott dekolonizáció folytán az afrikai mivolt és az oktrojált európai jogállamiság, a demokratikus berendezkedés között létezett, hanem arra a jelenségre is, hogy az afrikaiak egymás közti különböz ősege, emberi természetük sokfélesége sem tisztázott, nem volt definiálható és tudatosított. ⁷

Ennek a “kettős elemzési hibának”, valós, de nem eléggé tudatosított és megérlelt ellentmondásnak csatolt termékeként jelentkezett a politikai-hatalmi harcokban az a “meggyőződés”, hogy a függetlenség utáni kongói politikai harcokban a “természetes” és az “univerzális” irányultság képviselői ütköznek meg. E polarizációra számos fiktív olvasat rakódott rá, mintegy az ideológiai-politikai harc részeként. A kongói válságkutatás és az újabb elemzések tükrében megállapítható, hogy miközben a tradicionalista és modernista szellemiség képviselői kerültek egymással konfliktusba az újszülött kongói elit körében, a természetesnek mondható útkeresési próbálkozásokat a gyarmati rendszert feladni kényszerülő anyaországi és telepes szereplők a kongói vezetők lejáratására használták fel. A szövetségük azt a célt szolgálta, hogy a gyorsított és hibákkal terhes dekolonizáció nyomán keletkezett gazdasági, politikai, intézményi űrt (működésképtelenséget) kihasználva a kongói ügyek “internacionalizálásával” megteremtették az ismételt beavatkozáshoz szükséges feltételeket (a Kelet-Nyugat, a szocializmus-kapitalizmus, a nacionalizmus és kommunizmus típusú ellentétek betáplálása a kongói eseményekbe ilyen előfeltételt jelentett a katonai, diplomáciai és kommunikációs intervenciók végrehajtásához). ⁸

Tény, hogy sem az atavista, sem a modernista kongói politikusok nem rendelkeztek átgondolt stratégiai elképzelésekkel arra nézve, hogy miként szilárdítsák meg az elnyert függetlenség keretei közt a kongói viszonyokat, hogyan biztosítsák annak külső feltételeit, nemcsak az Afrika-közi és szomszéd kapcsolatokban, hanem tágabban a nemzetközi társadalom körében is.

A modern politikai kultúrában járatlan elit és szinte teljes mértékben manipulált tömeg ebben a szembeállításban időről időre a “visszaesés”, a “visszarendeződés” áldozatává lett. Ez magyarázza meg végső soron az első felelős miniszterelnök bukását és likvidálásának elborzasztó módját⁹, amelyet a belső riválisokat felkészítő és támogató kolonialista ultrákkal együttműködő, hataloméhes, a tradicionalizmust felvállaló - európai diszkrécióval szólva ókonzervatív - vezetők (Kasavubu, Csombe, Kalondzsi és mások) tanúsítottak. Ezenfelül az adott korszak jellegének megfelelően igen gyorsan bekövetkezett az ellentéteknek az az

értelmezése, miszerint a “kommunizmus” és “szocializmus”, illetve a még csíráiban ki sem fejlődött “afrikaiság” került szembe egymással, úgy, hogy ehhez a mozgáskereteket és szabályokat az európai polgári értékrend alapján határozták meg. Az imperialista gyarmati világrendszer megszűnésével, a nemzetközi erőviszonyokban ezzel összefüggésben elkezdődött változásoktól viszolygó szereplők (nyugati hatalmak kormányai, magánérdekű csoportok, rasszista körök képviselői és kommunikációs partnereik) ezt a dimenziót igen korán kiaknázták, s ezzel jelentősen befolyásolták általában a hidegháború menetét, de különösen válságócok mikrotörténetét, így a kongói válság menetét és térbeli, időbeli kiterjedését is. (Ismeret, hogy vezető nyugati napilapok P. Lumumbát kriptokommunistaként ítélték el, azért a nyílt, sok tekintetben racionális-progresszista törekvéseért, hogy a belgák által mintegy “összepréselt” kongói népeket a függetlenségi korszakban is együtt tartsa.)¹⁰ A kongói helyzet megoldásának ezt a centralizációs, egységesítő módját skrupulusok nélkül szovjetizálási törekvésként bélyegezték meg. Lumumba kormányfői hitvallása arra a történelmi feladatra összpontosult - néhány hetes tényleges kormányfői hatalma birtokában -, hogy a művi módon életre hívott kongói “nemzetállamot” megtartva ténylegesen megalapozza a nemzetné válást a multietnicitás és halmozott elmaradottság ellenére is. Lumumba tudatában volt annak is, hogy egy ilyen állam- és nemzetépítő tevékenység anyagi forrásait csak egységes és központilag ellenőrzött szerkezetben lehet biztosítani.¹¹

A politikai szecesszionizmus, a centrifugális hatású politikák, a föderalizmus merev szembeállításai az egységes nemzeti Kongó jövőképével, az etnikai és tartományi-gazdasági alapú kiválások alapjaiban támadták az új kongói államiságot, a kongói szuverén fejlődést. A történelem fintora, hogy a belga uralom által teremtett rend keretében a szabadságuktól megfosztott kongóiak a rendszeres elnyomáshoz idomulva őrizték meg - ha nem is érintetlenül - a maguk eredeti értékrendjét, érzelmi-szellemi képességeiket, majd az elnyert jogi függetlenség birtokába jutva parttalan szabadságköveteléseikkel, önzéseikkel, partikuláris törekvéseikkel folyamatosan rombolták a társadalmi rend új alakzatait, illetve teljesen le is bontották ezeket a jogi-politikai, intézményi struktúrákat. Ez a “végigvitt belső dekolonizáció” likvidálta a kongói elitek önnön minimális mértékben létezett erőit, egyszersmind tovább züllesztve a kongói népesség egészét.¹²

A kommunista csatlósság vádja megalapozatlannak bizonyult, már csak azért is, mert a szovjetizált blokk központja - Moszkva és az SZKP - nem mutatott érdemi érdeklődést a Kongóban kirobbant polgárháborús válság iránt, s később sem, amikor a nyugatiak intervencióira sor került.¹³

Az Első Köztársaság (1960-1965)

Az Első Köztársaság történetét Kongóban a brüsszeli politikai és gazdasági kerekasztal-tárgyalásokon megvetett alapokon az ellentétes érdekű kongói és külső erők összetűzései alakították. Nemcsak a kormányzati szférában, hanem széles bázison, helyi és regionális méretű ellenállások és lázadások formájában jutott kifejezésre a multipolarizációra való fogékonyság. A függetlenséghez fűződő túlzott és önző várakozástól a valóságos viszonyok nemhogy elmaradtak, hanem a “paternalista rend” után bekövetkezett káosz, bizonytalanság, a működésképtelen állam okozta károk, az indulatok korlátlan terjedése együttesen eredményezték a régi-új gyakorlat megjelenését: *az erőszak kultuszának* befogadását.¹⁴

Az 1960 júliusában keletkezett krízis kiindulási közege a csend őrsg (Force Publique - FP) volt, amely belga parancsnokság alatt maradt egy ideig. Parancsnoka, Emile Janssens tábornok figyelmen kívül hagyta az első felelős afrikai kormány ténykedését. Katangában (Shaba) Moise Csombe napokon belül bejelentette a tartomány függetlenségét. A stratégiai nyersanyagokban gazdag vidéken az európai és amerikai érdekeltségű tőkés vállalatok, illetve bankok képviselői befolyásuk alatt tartották a helyi politikusokat, főként Moise Csombét. A kongói belgák exodusa a fenyegetettség következtében felgyorsult, s őt Brüsszelből a káderréteg utasítást kapott a metropoliszba való visszatérésre. Lumumba kormánya megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a Belga Királysággal (júl. 12.) és segítséget kért az ENSZ-től a helyzet normalizálásához. Ezt a kérést Lumumba és az államfő (Kasavubu) együttesen megismételte (júl. 13.), hivatkozással arra, hogy a belga kormánycsapatokat vetett be a “nemzeti terület ellen”. További lépésként Kasavubu és Lumumba Hruscsov SZKP főtitkárhoz fordult, kérve, nyújtson segítséget, ha a “nyugati tábor nem vet véget a szuverén Kongói Köztársaság elleni agressziós cselekedeteinek”.

A kongói válság ettől kezdve két síkon eszkalálódott: az ENSZ által vezetett nemzetközi műveletek (ONUC - Operations des Nations Unies au Congo) révén (ideértve *Dag Hammarskjöld* ENSZ-főtitkár ambivalens szerepvállalását is), valamint a Kelet és Nyugat közötti konfrontáció szintjén. Hammarskjöld rövid idő alatt, augusztus hónapban Lumumba eltávolításában látta a pacifikációhoz vezető megoldást, sőt ettől tette függővé, hogy a szakadár Katanga visszavezethető legyen az új állam keretei közé. Az ENSZ nevében megszólaló főtitkári következtetés növelte a zűrzavart, a Lumumba-ellenes erők fokozták ellenállásukat, felkészültek a szeptemberi államcsínyre.¹⁵ Háromra nőtt az ún. disszidens tartományok száma:

Katanga mellé felsorakozott Dél-Kasai (a Kalondzsi vezette lubák), Stanleyville-ben pedig Lumumba szellemi és fegyvertársa, Antoine *Gizenga* válaszként megszervezett egy Lumumbához hű tartományi hatalmi bázist.

A Lumumba elleni puccs, majd bestiális módon történő meggyilkolása (1961. január 17.) és halálának bejelentése (1961. február 10.) közötti időben a kongói válság kiszélesedett, egyre mélyült. Jóllehet a Cyrille *Adoula* vezette új kormány 1961. augusztus 2-án megalakult az ONUC nyomására, a degradációs folyamat nem állt le.¹⁶ A szecesszionista erőkkel, s a mögöttük álló külső szereplőkkel szemben az új kormány sem tudott eredményt felmutatni. Adoula részleges sikerei ellenére a sorsdöntő ügyekben nem történt előrehaladás: 1963 szeptemberében ugyanazok a konfliktusok terhelték meg a kongói politikai-társadalmi életet, mint Lumumba likvidálásakor.¹⁷ Katanga és Dél-Kasai szecesszionizmusa, az államfő és a miniszterelnök ellentéte, feszült viszony a törvényhozás és a végrehajtói hatalom között, a parlament többszöri bénultsága, alkotmányos válság, forradalmi felkelések a keleti tartományokban tovább terhelték a belpolitikai viszonyokat (ld. a Gaston-Émile *Soumialot* és a Pierre *Mulele* vezette fegyveres felszabadító harcokat, továbbá a *Felszabadítás Nemzeti Bizottságának* (CNL) megalakítását Brazzaville-ben).¹⁸ A sok tekintetben a lumumbista irányultságot is "átmenteni" szándékozó Adoula-kormány az 1964 júniusában az alkotmánymódosításra vonatkozó referendum következményeként lemondásra kényszerült. A kormányváltásra nagy befolyással lévő ún. *Binza-csoport* (nyugati szimpatizáns politikusok - *Nendaka, Ndele, Kandolo, Bomboko* és mások), valamint a hadsereg parancsnoka (Joseph-Désiré *Mobutu*) kikényszerítették a "szakadár" Csombe "meghívását" az új kormány alakítására.¹⁹

A katangai vezető a kormányhatalom birtokába jutva minden más erőt és szereplőt kirekesztett a hatalom gyakorlásából, egyértelművé tette, hogy eredeti programját a külföldi szakértők támogatásával kívánja véghez vinni: visszaverni a lázadókat, szintén külföldi segítséggel (zsoldosokkal, valamint a belga vezetésű katangai csendőrséggel). Csombe átmeneti kormányától 1965. október 13-án az államfő "alkotmányellenes" kormányzati gyakorlat címén visszavonta a meghatalmazást, s így utat nyitottak egy új kormány megalakításának.²⁰ A Evariste *Kimba*-kormány által bejelentett politikai irányultság (az el nem kötelezett afrikai államokkal való kapcsolatkeresés, távolságtartás a "külső támogatóktól", különösen a belga szakértőktől, a zsoldosok kiutasítása, pacifikáció és konszolidációs lépések stb.) nem nyerte el a Nyugatnak elkötelezett, a nyugati hatalmak által támogatott "kemény mag", így közvetlenül a

hadsereg felett rendelkező Mobutu tábornok tetszését sem, aki 1965. november 24-25-én végrehajtotta a második puccsot, elmozdítva immár magát az államfőt is.²¹

Az első köztársaság megszüntetése és a kongói válság tartóssá válásának okai egybevágnak:

- felületes, elégtelen dekolonizáció;
- az ENSZ - mögöttes nyomásgyakorlóként az USA – “gyámkodása”, felügyelete a mérsékelt, Nyugat-barát erők érdekében;
- a fiatal kongói állam működésképtelensége a permanens válság, a polgárháború és lázadások állandó közegében;
- a politikai intézmények semmis volta, kiüresedése az öncélú hatalmi harcokban;
- a szecesszionista, etnikai, rasszista és szociális ellenségeskedéseket élesztő erők közvetve és közvetlenül is az autoriter, központi (egypárti v. állampárti) rezsim bevezetésének kedveztek;
- az afrikanizáció kudarca nyomán új ellenzéki, ellenálló és lázadó szerveződések indultak el; megerősödött a vidéki, regionális útkeresésekbe vetett hit.²²

A Második Köztársaság (1965-1980) - A mobutizmus

Az új éra - későbbi elnevezése: *mobutizmus* - egyértelműen az erő bevetésén, alkalmazásán nyugodott, s ehhez mindennemű támogatást elnyert, megkapott a nyugati világ érdekelt hatalmaitól. (Eleinte a belga kapcsolatot részesítve előnyben, majd hirtelen fordulattal az Amerikai Egyesült Államok és a multinacionális vállalatok védernyője alá helyezkedve biztosította magát Kongó “egyedüli erős embere”.) Különös ívet hozott létre a továbbtartó kongói krízis. Mobutu az oligarchikus, monarchista irányba fordította a kongói állami - társadalmi berendezkedési viszonyokat.²³

A kongói “közeg” sok tekintetben megfelelt az általános afrikai jellemzőkkel rögzíthető viszonyoknak:

- A *társadalmi dimenzió*ban nem kellett komoly “osztályharcra” számolni, annak ellenére sem, hogy Kongó az iparosított területek közé számított. A sajátos helyzetű kongói munkásrétegek ideológiai mozgósítása szinte lehetetlenség volt, kivéve a tribalista, avagy az európai befolyásolás lehetőségét (éppen ezek eredményezték a kongói munkások ideológiai mozdíthatatlanságát).

- A kongói társadalomban más afrikai régiókhoz, országokhoz képest előrehaladottabbak voltak a kapitalizáció differenciáló hatásai, ám a “mezőgazdasági proletarizáció” itt sem következett be.²⁴
- A függetlenség első évei paradox módon növelték azt a várakozást a kongóiak tömegeiben, hogy tevőlegesen járulhassanak hozzá a krízis leküzdéséhez. Az aktivitás természetes, és szinte egyedüli módjával az erőszakot fogadták el.

A mobutizmus alapvetésének központi gondolata a rend minden eszközzel történő helyreállítása volt, ehhez jelentős külföldi érdekek is fűződtek. Nem elsősorban elvont nemzetközi biztonsági megfontolások, különösen nem a hidegháborús szembenállás okán, hanem a kongói és dél-afrikai bányaérdekeltségek működtetése jegyében.²⁵ Természetesen a “kongói láz” megszüntetését sürgette az is, hogy a kontinens déli része, a Kongóval szomszédos luzofon Afrika összefüggő válságövezetet jelentett, s a politikai Nyugat nem hagyhatta figyelmen kívül az éledező felszabadító törekvéseket (a térségben diplomáciai és gazdasági aktivitásba kezdett a szovjet blokk mellett a Kínai Népköztársaság is).

Mobutu még 1965 decemberében kinyilvánította, hogy véget vet az első köztársaság alatti “ostobaságoknak”, amely a többpárti versengés következménye volt.²⁶ Első lépésként életre hívták a *Köztársaság Önkénteseinek Csapatát* (Corps des Volontaires de la République, CVR) a “nemzeti tudat fejlesztése”, valamint a lakosságnak az “újjáépítésben” való érdekeltté tétele céljából. (ld. a CVR 1966. jan. 9-i megalakulásakor kiadott nyilatkozatot).²⁷ Maga Mobutu definiálta később a célkitűzéseket: “Nemzeti tudat, éberség, újjáépítés” - hirdette a január 20-i program. Az *éberség* adott legitimitást a másként gondolkodók, a központi akaratot bírálók, ellenzékiek és ellenerők, a korábban működő politikai érdekvédelmi, kulturális szervezetek és pártok rendszeres figyelésére és “kiszorítására”. Felülről irányított “forradalom” volt ez, amely az egész országra kiterjedő szervezkedési-mozgalmi kötelezettséget írt elő (nemzeti szemináriumok, bizottságok, körök, hivatalok kezdték meg működésműködésüket a központi akarat közvetítésére és feltétlen befogadtatása érdekében). Amíg a CVR körül az apolitikusság látszatát igyekeztek fenntartani az új vezetés részéről, addig Mobutu egyre nyíltabban hangoztatta: Kongó jövőjét egy tömegpárt, illetve egyetlen élcsapatpárt lesz képes biztosítani. 1967. április 17-én került sor hivatalosan a *Forradalom Népi Mozgalma* (Mouvement populaire de la Révolution, M.P.R.) megalakítására, amely mozgalomnak valójában a CVR már megvetette alapjait. (A CVR napokon belül beolvadt az MPR-be.) Az új éra iránti bizalomkeltés fő eszköze volt Lumumba politikai rehabilitációja. A kongóiak, különösen az emigráció tagjai megütközéssel figyelték az álságos politikai propagandát.

Az MPR már szabályos pártként működött (kongresszus, Politikai Iroda, Nemzeti Végrehajtó Bizottság alkotta), s minden hatalmat magához vont, élén Mobutu tábornokkal.²⁸ 1967. május 20-án közzétették az állampárt manifesztumát (Nsele Manifesztum), amely kizárólag politikai üzenetet fogalmazott meg a válság megszüntetése céljából.²⁹ Eszerint kulcskérdés volt az államhatalom helyreállítása és – úgymond – a demokratikus szabadságok tiszteltben tartatása. “Hazafias breviáriumban” népszerűsítették az állampárti-pártállami törekvéseket.

A *Nsele Manifesztum* (1967. június 24.) az új ideológia alapjait az első köztársasághoz mérten határozta meg, s ennek legfőbb üzenete a gyökeres váltás végrehajtása volt. A “nacionalista”, “népi” és “forradalmi” kurzus keretében a tribalizmus ellen, az államhatalom megerősítéséért (a föderális elvek ellenében), az egypártrendszer és a prezidencializmus bevezetéséért hirdetett harcot, amely a tömegek tevőleges támogatását igényelte. “Paradoxális forradalmat” indított el, olyan felülről vezényelt konfliktusos folyamatot, amelynek hirdetett tézisei (népi demokrácia, demokratikus centralizmus, az erős államhatalom, a prezidenciális berendezkedés, a népszuverenitás kinyilatkoztatása) ellenére előbb a “monarchikus”, majd az “oligarchikus” berendezkedés valósult meg.³⁰ A “paradoxális forradalom” kulturális dimenzióban egyszerre hirdette és tagadta az eredeti afrikai és törzsi autenticitást és az új állam szolgálatába a “kulturális szinkretizmus” felfogását állította.

A mögöttes koncepció csak napokkal később vált ismertté, s ez a mobutista rezsim ideológiai titkos fegyvere volt: az autenticitás-elmélet és politika. Az egyeduralkodó (Mobutu személyéhez kötött új rend), az egypárti uralom gyors kialakítása egyes régiókban ellenzéki mozgásokat keltett (pl. Alsó-Kongóban a *kongó* népcsoportban, vagy a Kasai-beli lubák körében), de ezek csak átmeneti időre érvényesíthették helyi, különálló véleményüket.

Sokkal kétségesebb volt, hogy a lázadó erőkkel képes lesz-e felvenni a harcot a központi hatalom. A kérdés ugyan eldőlt a Nemzeti Hadsereg (Armée Nationale Congolaise, ANC) megszervezésével és bevetésével, azonban a kongói fegyveres ellenállók és lázadók nem szüntették be tevékenységüket (1972-ben Mobutunak ismét meg kellett hirdetnie a “tisztoztás évét”).³¹

Hivatalosan – szavakban – a Nsele Manifesztum szolgált zsinórmértékül az ország teljes társadalmi életében:

- a nyilatkozat ígéretet tett a törvény előtti egyenlőség biztosítására, a helyi érdekek érvényesítésére, a múlt hibáinak felszámolására;

- az élethez és a fizikai integritáshoz való jog kiterjesztését rögzítette, elítélve a kialakult helyzetet, amelyben néhány ezren kiváltságokra tettek szert a többség rovására;
- külön szólt a személyes szabadság sérüléséről, a szólásszabadság súlyos fogyatékoságairól, az alkotmányos garanciákról.

A manifesztum elveinek gyakorlati alkalmazására nem került sor, funkcióját betöltötte azzal, hogy kinyilvánított ország-világ előtt. Ami a mobutizmus érájában megvalósult, az inkább “bantu demokrácia”, egy autentikus - időközben zaireinek átkeresztelt - kongói uralmi modell volt. A zaireizáció és az autenticitás egy zárt rendszert alkotott, amelyben vezérelvként fogalmazódott meg: “minden erő a Nemzetből táplálkozik”. Az állam polgárai “beleszülettek” az MPR-be, a mozgalomba, s ettől szabadságukat is elnyerték, illetve e szabadság “birtokában” erőt merítettek, hogy a közösségi célokat szolgálják. Az egypárti uralomhoz, az állampárti gyakorlathoz átigazították az alkotmányt. 1970-től kezdve az MPR nem csupán az ország egyedüli politikai ereje volt, hanem egyúttal az állam legfelsőbb intézménye is. Az állami szervek a Mozgalom szerveivé alakultak át (köztársasági elnök, nemzetgyűlés, kormány, bírósági hatalom).

A mobutista rezsim által életre hívott új hierarchia a következőképpen festett: Elnök, Politikai Iroda, Kongresszus, Törvényhozói Tanács, Végrehajtó Tanács és Igazságügyi Tanács. A zairei nemzet politikai átszervezése az 1974-es alkotmányrevízióval “véglegessé” vált.³² Mobutu ekkor már levetette álarcát, kinyilatkoztatva: “Amíg élek, nem fogom soha eltérni egy másik párt megalakítását” (1974. febr. 5-i beszéd).

A nemzetközi közvélemény elfogadta, hogy az autenticitás Mobutu találmánya a kongói válság kezelésére, Kongó/Zaire felvirágoztatására. Valójában az “eredetiség” gondolata és felhasználása a politikai irányultság, a társadalmi értékrend meghatározásához Afrika -szerte ismert ideológiai elem volt. Kongóban *Ma bike-Kalanda* publikálta idevágó gondolatait³³. Ő és sok más afrikai gondolkodó az afrikai kulturális örökségben, a négritude -ben látta egy hiteles új politikai-társadalmi építkezés biztosítékát. (Vö. a *Szenegáli Progresszista Unió* eszmei törekvéseivel, amelynek elnöke 1971-ben először használta az autenticitás fogalmát.) Kongóban ezt követően a mobutista gyakorlatban rendszeresítették az autenticitás gondolatát, mintegy annak a politikának a hitelesítésére, amely a zaireiek személyiségére alapítva folytatja tevékenységét. Az autenticitás szolgált alapul a sajátos zairei nacionalizmus megalkotásához.

Végül soron a zaireizáció pregnánsan jelezte, hogy Afrikában a függetlenségi korszakba lépve az államiság egypárti kisajátítása, a pártállami gyakorlat bevezetése nem

pusztán véletlen vagy szubjektív jelenség, hanem a dekolonizációs paradigmaváltáshoz kapcsolódó átmeneti, általánosan érvényesülő/érvényesíthető politikai formáció. Ugyanakkor megállapítható, hogy Kongóban - miként másutt is - ez a politikai formáció zsákutcába torkollatta a fejlődést. Mobutu ennek örve alatt volt képes a maga "monarchiájának" alapjait megvetni. Kongó/Zaire továbbra sem oldotta meg a válság forrásait, csak elnyomta, eltüntette azokat. Az MPR és az ANC minden ellenérdekelt erőt likvidált: politikai pártokat, politikusokat, egyházat, egyetemistákat, a "lázadók" különféle csoportjait, etnikai csoportokat, "összeesküvő" egyéneket. Több esetben nyílt katonai segítséget kért és kapott Kongó központi kormánya az Egyesült Államoktól, Franciaországtól és más nyugati szereplőktől, szervezetektől.

A monarchista irányváltás első állomása a parlament szerepének megtörése volt. A folytatás a végrehajtó hatalom lejáratása volt, a miniszterelnöki poszt legyengítése, s ezzel párhuzamosan az elnöki főtitkárság kialakítása, majd ez utóbbi átszervezése Elnöki Irodává (1967. okt.), melyet az elnök bizalmi embere, az állam második vezetője irányított. Végül a zaireizáció keretében átírt alkotmány biztosította Mobutu számára, hogy mint *elnök* többé már ne az MPR inkarnációjaként tűnjön fel 1975 után.³⁴

A Nyugat mérvadó hatalmainak védőszárnya alá vont mobutista rezsim a gazdaságpolitika terén fokozatosan alulteljesített a gyarmati korszakhoz képest. Jóval 1975-öt megelőzően megmutatkoztak a gazdasági, pénzügyi és társadalmi-intézményi válságjegyek a második köztársaságban. A kongói degradációs folyamatot a zaireizáció sem tudta megállítani. Ez a quasi nacionalizációs stratégia, melynek kiemelt célkitűzése volt a kongóiak kulturális-ideológiai és politikai manipulálása a gazdaságban, Belgium szerepének csökkentését eredményezte, s ennek következtében utat nyitott a főként az USA-ban bejegyzett tőkések vállalatoknak. Az USA-adminisztrációk ezzel egyidejűleg fokozottabb támogatást vállaltak a Mobutu-rezsim érdekében.³⁵ Az USA mellett az Európai Közösség is hangsúlyosabb szerephez jutott a zaireizációt követő évtizedekben.

A zairei gazdaság akut válságának ismert okai voltak:

- hiányzott a hosszú távra szóló fejlesztési politika, a stratégiai tervezés;
- nem létezett egy rögzített prioritási rend;
- rendkívül gyenge kormányzási gyakorlat valósult meg;
- a kongolizáció/zaireizáció pejoratív tartalmat kapott a végrehajtás során, az általános rendetlenség szinonimájává vált;

- a Világbank, a Nemzetközi Valutaalap és a nyugati hatalmak tartós gyámkodása ilyen feltételek közt nem járhatott eredménnyel (1976-tól az FMI konkrét módon igyekezett segítséget adni, l. az ún. “Plan de relence”-politikájukat, de a rövidtávú stabilizációs intézkedések is rendre zátonyra futottak).

A mobutista “forradalom” számos egymásnak ellentmondó célkitűzést, motivációt vegyített mind a hivatalos program, mind a végrehajtás vonatkozásában (antitribalizmus, törzsi autenticitás, klán-alapú szolidaritás, államkapitalizmus, nacionalizáció, tőkés privatizáció, népi demokratikus és ún. “szocialista” kísérletek, a föld állami tulajdonlása stb.).

Ezt az inkoherens ideológiát és kormányzati felfogást kiegészítette a mobutista éra külpolitikai ingamozgása, mely nagymértékben a dekolonizáció sajátos menetéhez és a Kelet - Nyugat szembenállásához kapcsolt önkényes minősítésekéből következett. A “fehér-ellenességet” az unitarista nacionalizmus következményének tartották. A pánafrikanista és tiermondialista³⁶ szellemiséget ugyancsak ebbe az értékrendbe sorolták. Így történhetett meg, hogy a zairei viszonyok közepette a törzsi autenticitás, a törzsi nacionalizmus, a “történeti kontinuitás” a nyugati “fehér barátok” támogatásával találkozott. (ld. a kongói “fejlettek” és “hagyományos főnökök” engesztelhetetlen harcait, továbbá a “fehér-fekete” együttműködést a katangai szakadárság idején.)

A második köztársaságot átható ambivalenciák is visszatükrözik a kongói viszonyok zavarosságát: nacionalizmus és függés, a hatalom centralizációja egy személy kezében, a hadsereg szerepének túlnövesztése, a centralizáció és lojalitás az állammal; konszolidáció a demokratikus reflexek életre hívása nélkül, egy uralkodó politikai osztály megteremtése a személyi kultusz megtartásával és az autenticitás fokozatos felszámolásával.

A fentiekhez járult Mobutunak az a gátlástalansága, mellyel az unitarista nacionalizmus politikáját hangoztatva, Lumumbát nemzeti hőssé avatva, magát a mártír követőjeként, programjának egyedüli végrehajtójaként tüntette fel.

A legfőbb kríziselemek elárulják, hogy a mobutizmus nem hozott reális elmozdulást Kongó életében, sőt növekedés helyett csökkentek az ország termelőképességei.³⁷ A zaireizáció megbukott, a nacionalizáció, majd az ellenkezője, a denacionalizálás (visszarendezés) széttűllesztette a gazdasági életet, amit a külföldi vállalatok és a nyugati világ érintett szereplői is veszteséggént éltek meg. Különösen nagy visszaesés következett be a mezőgazdaságban és a szállításban. Tragikusan alakultak a lakosság életkörülményei. Az ország külső adóssága 1965 és 1976 között 185,5 millió USD-ről 2900 millióra nőtt. (A külső eladósodás tekintetében Zaire

az első helyet foglalta el a következő években. A mobutista “stabilizációs” kísérletek sorra megbuktak.)

Idővel a mobutista külkapcsolatok hektikussága, negatív hatása is jelentkezett. Mobutu belpolitikai rögtönzéseire hasonlóan, a külügyekben is többször hajtott végre “fordulatot”. Ezek közül a leglátványosabb a belgáktól való eltávolodás volt, amivel mindenekelőtt az Amerikai Egyesült Államoknak engedett teret. A külpolitikai manőverezést azonban mindvégig a nyugati tömb érdekeihez való igazodás határozta meg. A Kínai Népköztársasággal való kapcsolatkeresés 1973-ban sokkal inkább taktikai lépés volt, hogy ezzel ellenfeleit gyengítse. (ld. Soumialot vagy az ún. *Kamanyola* divízió fellépését a központi hatalom ellen.) A belgákkal szembeni függetlenedés látványos, de csak időleges volt. Az Izraellel való szakítással (1973) az arab államok felé nyitott a diktátor, miközben az USA-nak való alárendelődés megszakítás nélkül erősödött.³⁸ A Washingtonból induló gazdasági jellegű összegek csökkentek, ugyanakkor a katonai támogatások folyamatosan nőttek 1965 után. Eközben a belga-zairei kapcsolatok a 80-as évek fordulójára ismételten stabilizálódtak. (A zairei bankszektor 50% -át belga csoportok tartották ellenőrzésük alatt.)³⁹

Afrika-közi politikájában Fekete-Afrika ún. reakciós államainak szószólója volt - akárcsak Marokkó Észak-Afrikában -, szembehelyezkedett az újabb függetlenségi hullám szereplőivel (ld. az ausztrál-afrikai forradalmi harcokat). Zaire a Dél-afrikai Köztársasággal közösen közvetve és közvetlenül is beavatkozott az angolai küzdelembe. Mobutu megkísérelte felzárkóztatni *Idi Amin* ugandai elnököt, valamint Jean-Bedel *Bokassza* császárt (Közép-Afrika).⁴⁰ Zaire a francia és egyiptomi légierőtől kapott támogatást, hogy megtorló támadásokat intézzon zambiai és angolai falvak lakói ellen (1977 tavasza). A nyugati hatalmak köréből Franciaország elkötelezettsége érdemel külön említést, *Valéry Giscard d'Estaing* elnöksége alatt. Mobutu hatalmát kezdettől fogva a CIA is biztosította, amely a '70-es években 400 fős ügynökhálózatot tartott fent az országban. Első számú feladatuk a frontországok offenzívájának megelőzésére, ellensúlyozására irányult.⁴¹

Belgium az átmeneti drámai veszteségek után új módon építette fel zairei érdekeltségeit (részvétel az exporthitelezésben és beruházásokban, különféle miniszteriális területeken a közsféra segítése, a Közös Piac által vállalt programokban való részesedés, továbbá számos nem-kormányzati szervezet műveleteinek kezdeményezése, továbbá hadi és katonai segítség folytatása).

A Közös Piac komoly stabilizációs hatással, a mobutista rezsim sorozatos válságainak enyhítésével, minden téren való támogatással elérte, hogy az USA mellett az Európai

Közösségektől való függése Zairénak jelentősen nőtt. (A kelet-közép-európai összeomlást követően éppen az EK fejthetett ki különös nyomást – nem utolsósorban az USA befolyásának ellensúlyozására is – a rezsim “demokratizálásáért”).⁴²

Az ellenzéki szerepe

A belső ellenállási gócok mellett, amelyek az ország keleti tartományaiban és a határvidéken évtizedek alatt fejlődtek ki, a tartós ellenzékiesség destabilizálta a központi hatalmat. A mobutista diktatúra ezért kíméletlenül üldözte és likvidálta a legenyhébb kritikák megfogalmazóit, szószólóit is. A társadalom különféle rétegeiben alakult ki az ellenzékiesség, kiváltképpen a zairei egyetemeken és a külföldön tanulók körében. Mobutu a hatalomátvétel idején még az ifjú generáció forradalmi naivitását használta ki, hogy a kongói politikai életből kiszorítsa az első köztársaság politikai szereplőit. A *Kongói Egyetemisták Általános Uniója* (Union Générale des Étudiants Congolais, UGEC) által képviselt ifjúság azonban csakhamar rádöbbsent, hogy az elnök-tábornok hatalmi törekvéseinek játékszereivé váltak. Köreikben a szocialista irányultság eszmeisége terjedt el (különösen a külpolitikai szférára vonatkozóan). Mobutu 1965 és 1968 között taktikai megfontolásokból mintegy átvéve politikai nyelvezetüket próbálta visszaszorítani az ellenfeleit.

Az 1968-as egyetemi affér idején – ekkor a Lovánium Egyetem hallgatói tüntettek *Humphrey* amerikai alelnök látogatása miatt – a hatalom feloszlatta a diákszervezeteket, s letartóztatásokkal, üldözéssel félemlítette meg a neokolonialista befolyást ellenző, felvilágosult diákságot. 1969. június 4-én már sortűz fogadta a reformokat sürgető egyetemistákat Kinshasában. (Két évvel később megismétlődött a súlyos incidens.) 1971-ben a hatalom egyetlen jól ellenőrzött központi intézménybe olvasztotta be a felsőfokú intézményeket *Zairei Nemzeti Egyetem* (Université Nationale du Zaïre, UNAZA) néven. Az új nemzedék szervezkedése nem szakadt meg, külföldön új diákszervezetek alakultak, köztük a marxizmus szellemiségétől befolyásolt körök is (az egyik központ Belgiumban működött).

Az egyetemista ellenzékiesség eklektikus eszmeiséggel jelentkezett. A szocialista opció mellett, azzal elegyedve erősen terjedt a nacionalizmus és patriotizmus gondolatisága, mellyel a tribalizmus és regionalizmus megszüntetését akarták elérni.⁴³ Követelték az ország kül- és gazdaságpolitikájának megújítását, a korszerű ismeretek és a szakszerűség érvényesítését a politikai gyakorlatban. Javaslatukra Mobutu részéről újabb erőszak volt a válasz (pl. *II. János Pál* pápa zairei látogatásakor bezárták az egyetemet, a hallgatókat kötelezték arra, hogy

lakóhelyükre utazzanak). Ismét bebizonyosodott, hogy a “kongói betegség” oka maga Mobutu. Ez a kritika még az MPR kádereképző iskolájában is megfogalmazódott, kimondva, hogy “Mobutunak és egész bandájának eltávolítása” a legfontosabb kérdés.

A Mobutu-ellenes hangulat fellazító hatása alól sem a korlátozott zairei parlament, sem a kormányzati körök nem vonhatták ki magukat. A képviselők azonban csak mérsékelt hangvételű folyamodványban tettek kísérletet a rendszer alapvető hibáinak feltárására, nevezetesen az MPR és az állam fúziójának kritikájára.⁴⁴

A politikai ellenzékiesség másik híressé vált dokumentuma a “*Projet du Société*” c. tervezet. A *Társadalmi Programot a Demokraták Uniója a Társadalmi Haladásért Párt* (Union des Democrates pour le Progrès Social, UDPS) jegyezte, s Mobutu személyes “elhajlásában” jelölte meg a bajok forrását, következésképpen a párt szembenállást hirdetett az oligarchikus mobutista uralommal. Pozitív közösségi, ún. *kommunotarista rendszerre*⁴⁵ való áttérést sürgettek, amely felfogásuk szerint leginkább megfelel az afrikai szellemiségnek és mentalitásnak. A kommunotarizmus az UDPS szerint alkalmas keretet nyújtott volna a népszuverenitás, az igazságosság, a tolerancia és más “polgári kötelességű” értékelem megerősítéséhez a közgondolkodásban. Az UDPS-terv részletesen tematizálta és ütemezte a rendszerváltást Zairében, s a ‘80-as évek elejétől kezdve komoly ellenzéki nyomást fejtett ki, hiteles erőként jelentkezett, hátrányára azonban mintegy “törzsi” mezben szerepelt (tagjai többségükben kasaibeliek voltak).⁴⁶

Mobutu közvetlen bizalmasai köréből “lépett ki” a shabai származású *Nguza Karl I Bond*, akit az 1977. augusztusi 80 napos shabai felkelésben játszott vezető szereppel vádolt meg a diktátor. Nguza nem jutott Lumumba sorsára, mivel a nyugati hatalmak (USA, Franciaország, NSZK, Belgium) kormányfői kieszközltek a szabadságát, sőt a miniszterelnöki posztig emelkedhetett, egészen 1981. áprilisi elmozdításáig. Ettől kezdve az emigrációba vonult Nguza aktív elméleti és szervező tevékenységet folytatott a Mobutu-rezsim megdöntésére.⁴⁷ Az ő ellenzékiességének sajátossága a “kétfrontos” harcmódor hirdetése volt: egyidejűleg elvetette mind a “progresszisták”, mind a “nemzetközi kapitalizmus kiszolgálóinak” irányvonalát. Ez a kettősség a zairei ellenzékiesség szinte minden rétegére jellemző volt, ennek következtében megoldatlan maradt a nacionalista törekvések és a külföldi szövetségesek érdekellentéteinek feloldása (főként a gazdasági szférában). Nguza a többpárti parlamentáris demokrácia újbóli bevezetésében látta a kivezető utat, mégpedig az erőszakmentesség jegyében “belülől”, tehát “saját erőből” végrehajtott rendszerváltás révén.⁴⁸

A zairei belső ellenállás erői közé emelkedtek a gyarmati korszakból eredően viszonylag számottevő dolgozói osztály egyes rétegei is. (Egykor az 1965-ös államcsínyt a munkás rétegek is kedvezően fogadták, sőt támogatták.) A mobutista állam-rezon azonban egészében felszámolta a dolgozói érdekvédelem és képviselő szervezeteket, mozgalmát. Csak egyetlen államosított szakszervezet létezhetett, az állampárt befolyása alatt álló *Kongói Dolgozók Nemzeti Uniója* (Union National des Travailleurs Congolais, UNTC), sztrájkjog nélkül (a „vadsztrájkokra” a kormány megtorló akciókkal válaszolt). Ez a kiterjedt „társadalmi béke” a ’70-es évek utolsó éveire megszűnt, és nagyhatású sztrájkhullám vette kezdetét.⁴⁹

A vidéki, falusi népi ellenállás hagyományos „fészkeit” a központi hatalom erőszakkal, apparátusai folytonosan zaklatták, illetve fegyveres összetűzésekbe bonyolódva kísérelték meg az ellenőrzésüket. 1978-ban falvak tucatjait gyújtották fel a kormánycsapatok Kwilu tartományban, csupán azért, hogy a sikeres felkelő népvész (Mulele) emlékét is megtorolják.⁵⁰

A 80-as és 90-es évek fordulóján a szovjetizált blokk összeomlásával, a kétpólusú biztonsági rendszer megszűnésével kedvezően alakultak a külső feltételek a mobutista rezsim felszámolásához. A nyugati diplomácia – a Kinshasában működő főként amerikai, francia, belga missziók – vezetői a ’80-as évek második felében, a gorbacsovi nyitással egyidejűleg nyomást gyakoroltak a diktátor-elnökre, hogy „önként”, felülről kezdje meg a rendszerváltás előkészítését.

Zaire demokratizálásának számos előfeltétele mellett azonban továbbra is hiányoztak azok a minimális feltételek, amelyben a változások viszonylag békés jelleggel, pusztán politikai síkon kibontakoztathatók lettek volna. Az időközben felállított átmeneti kormány (1992) még tehetetlen volt, hiszen minden hatalom változatlanul az elnök kezében összpontosult, aki továbbra sem habozott katonai erőszakot alkalmazni a rend fenntartása céljából (1992-1993 folyamán több, halálos áldozattal járó incidensre került sor a mobutista elitcsapatok és a mobutizmus-ellenes tüntetők, illetve lázadók között). Az 1991-ben ismételt külföldi nyomásra alakított *Étienne Tshisekedi* kormányát szinte teljesen paralizálták a mobutizmus hasznélvezői. (Ez a jelenség a mai napig létezik.)⁵¹

Az átmeneti szakaszban a politikai pártok ismét felújíthatták legális tevékenységüket az országban. E vonatkozásban megismétlődött a történelem, hiszen akárcsak a függetlenség előtti időszakban, úgy ekkor is több tucat párt jegyeztette be magát a kilátásba helyezett választásokon való részvétel szándékával. (A pártok között – nem hivatalos vélemény szerint – több mobutista fedőpárt is alakult és jelentkezett a meginduló politikai csatározásokban.)

Az ellenállási és ellenzéki erőknek az 1990-es évek első felében nem sikerült Mobutu hatalmát megdönteniük, akinek egyelőre, ha újabb gyilkosságok árán is, viszonylag könnyen sikerült manővereznie a szaporodó támadások és kihívások közepett. Az elnök-diktátor 1993. február végi egyhetes franciaországi látogatása is jelezte, hogy a zairei átmenetben továbbra sem csupán a belső politikai erők játszottak szerepet. Az ipari országok vezető csoportja, így a Közös Piac is félreérthetetlenül állást foglalt az ismétlődő kinshasai vérengzések alkalmával, hogy az átmeneti kormánynak és a parlamentet helyettesítő testületnek határozottabban kell élnie a neki juttatott hatalommal. A helyzetelemzők némelyike a katonai beavatkozás lehetőségét is felvetette a zairei rendszerváltozás konfliktusainak féken tartása, a régió pacifikálása céljából.⁵²

Különös megvilágításba került a mobutista uralom az 1994-es ruandai tuszi-hutu etnikai háború, majd a továbbiakban kialakult helyi háborús konfliktusok kapcsán, amelyek Zaire, Ruanda és Burundi között fejlődtek ki. A térség instabilitása nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Zaireben elodázták a rendszerváltást, mondván, hogy a belső és külső biztonságot így lehetett megőrizni. Végül nagyban befolyásolták a zairei belpolitikai változások irányát és kifejeletét mindazok a demokratizációs lépések, amelyek az ausztrál-afrikai régióban, a Dél-afrikai Köztársaságban mentek végbe. A mobutista diktatúra így módon elveszítette létrehozatalának és fenntartásának értelmét. Zaireben is elkerülhetetlenné vált a gyökeres rendszerváltoztatás.⁵³

A mobutista uralom vége

1996 második felében indították meg a Mobutu-rezsim elleni fegyveres felkelést a *Demokratikus Erők Szövetsége Kongó-Zaire Felszabadításáért* (Association des Forces Démocratiques pour la Libération du Congo-Zaire, AFDL) elnevezésű erők, egy ambiciózus radikális ellenzéki, *Laurent-Désiré Kabila* vezetésével.⁵⁴ Az AFDL az ország keleti régiójában, a hutu-tuszi konfliktust kihasználva rövid időn belül felülkerekedett a mobutista központi hadsereg erői felett. A felkelőket mindenütt szimpátiával fogadta a lakosság többsége, annak ellenére is, hogy a "felszabadítók" túlkapásokat is elkövettek, s hogy esetenként a Zaireben tartózkodó menekültek ellen is felléptek.

Az AFDL-nek nem volt kidolgozott rendszerváltó programja és csak kis létszámú vezető elittel rendelkezett, ennek ellenére a felszabadítási mozgalom népfelkelés jelleget öltött. Ez a belső támogatottság, valamint a Zaireben érdekelt külső hatalmak politikai bátorítása,

stratégia-váltása – kiváltképpen az Amerikai Egyesült Államoké – biztosította, hogy 1997 tavaszára a “lázas” már csaknem az egész országra kiterjedjen (a főváros lakossága is nyíltan a Kabila-féle erők bevonulását sürgette). Maga Kabila csak a katonai akciók idején vált országosan ismertté. Magabiztosságát mutatja, hogy minden ún. békés, valójában halogató hatalomátadási kísérletet elutasított. Tehette ezt, mivel az USA már hivatalosan is a “múlt emberének” ítélte Mobutu elnököt.

Kabila bevallotta a mobutizmus felszámolását, valamint az ország egységének és a rendnek a biztosítását tartotta legfőbb feladatának, amit ideig-óráig sikerült is elérnie. Az AFDL sikeres hatalomátvételét a Mobutu-klán által emigrációba kényszerítettek is segítették. Az új hatalom képviselőinek és az évtizedes ellenzéki-ellenállási tevékenységben részt vevőknek a kapcsolatait azonban a feleknek nem sikerült megfelelően alakítaniuk.

A Mobutu-ellenes politikai csoportosulásoknak nem alakulhatott ki intézményesített befolyása a hatalomváltás kezdeti szakaszában, mivel egy részük az 1992-től kezdődő “átmeneti politikában” kompromittálódott, másik részük pedig nem volt képes túllépni a “verbalizmus” gyakorlatán, illetve szorosabb kapcsolatba lépni a fegyveres felkelőkkel. (Még az is féltő volt 1997 tavaszán, hogy a felszabadítás gyors menetében megszűnhet az AFDL központjának befolyása, irányító szerepe, hiszen az egyes területek vezetése egymással versengve lépett fel a fennálló rendszer megdöntésére.) Miközben az ellenzékiek elévülhetetlen érdeme, hogy a kongóiakat a mobutizmus ellen hangolták, a hatalomváltás során a kongói politikai élet periferiájára szorultak, feltehetően átmenetileg. A napirenden lévő új feladat, az ország talpra állítása, a társadalom megszervezése, végső soron az ország működésének helyreállítása kétségtelenül meghaladta ennek a szövetségnek az erejét és felkészültségét.

2001. január 16-án Laurent Kabilát meggyilkolták. Likvidálásához döntően a központi hatalom megerősítését ellenző, a belső és külső környezet konszolidációját illetően ellenérdekelte erők (pl. ruandai és ugandai lázadók és más etnikai kötődésű és politikai téren Kabila-ellenes szereplők) adtak hátteret.⁵⁵

Laurent Kabila, együttműködve a Világbankkal, az ENSZ-szel és figyelembe véve a nagyhatalmak, köztük az USA változó Afrika-politikáját, “heroikus optimizmussal” látott hozzá a Kongói Demokratikus Köztársaság agóniájának felszámolásához, de rövid időn belül a nem szűnő polgárháború és káosz, a népiirtásig terjedő általános erőszak lehetetlenné tette a gyors sikerek elérését.⁵⁶

A meggyilkolt elnök örökébe lépő fia, *Joseph Kabila* sem rendelkezett megfelelő erővel és eszközökkel a békeállapothoz való gyors visszatéréshez. Számíthatott ugyan a nemzetközi

társadalom fontos szereplőinek szimpátiájára, de csak két évvel később (2003. jan. 15.) került sor az ENSZ BT-nek a keleti lázadókat, személy szerint *Jean-Pierre Bembat* elítélő állásfoglalására. A rendszeres erőszakot és – nem hivatalos hírek szerint – “kannibalizmust” háborús eszközként alkalmazó ellenfél azonban sorozatosan megakadályozta a kongóiak közötti dialógust, egy politikai rendezési terv kimunkálását. Joseph Kabila még 2001 októberében békéltető tárgyalásokat kezdett, amelyen az állam nevében a központi kormány, a Kinshasában működő “nem fegyveres” ellenzék, valamint a szomszédos államok által irányított négy fegyveres szervezet volt hivatott tárgyalni. Ezenkívül az ifjabb Kabila több politikai kezdeményezéssel igyekezett erősíteni a kormányához fűződő bizalmat. (Így négy alelnöke közé kettőt az ellenséges lázadó mozgalmakból választottak: *Rassemblement Congolais pour la Démocratie*, RCD, melyet Ruanda támogatott; *Mouvement de Liberation du Congo*, MLC, amely Ugandától kapott támogatást.) Ezt az “1+4 formulát” az új elnök a kormányposztok gondos elosztásával igyekezett hitelessé tenni.

2002 decemberében a felek békeegyezményt írtak alá, meghatározva, hogy előkészítik az 1960-as függetlenné válás utáni második demokratikus választást. A megállapodás azonban nem tartalmazta a lázadók lefegyverzését, az aláírók közötti kölcsönös bizalmatlanság fennmaradt. (A polgárháború 4 éve alatt becslések szerint 2,5 millió ember esett áldozatul, többségükben civilek.) Az MLC vezetője, Bemba az Egyenlítői tartományban (ez a terület Mobutu származási helye) szinte önálló államot épített ki, ahol engedélye alapján líbiai csapatok állomásozhattak⁵⁷. Az erőszak eskalációjáért felelőssé tehető vezető egy személyben a “háború embereként” és a köz társaság alelnökeként folytathatta tevékenységét.

A nehezen kialakított hatalmi egyensúly igen törékenynek volt mondható, csupán 2003. június 29-ére sikerült egy újabb egyezményt tető alá hozni a felek között az RCD lefegyverzésére vonatkozóan. A kongói válság ezzel ismételten enyhébb szakaszába lépett, azonban az évtizedeken át manifesztálódó “betegség” többrétű kiváltó okait továbbra sem sikerült érdemben kiiktatni sem a hatalmi szférából, sem a kongói társadalom életéből. Formálisan a kormányzati munkából több erő veszi ki részét (a kongói haderő felső vezetésében az MLC, az RCD-ML meghatározó szerepet kaptak). Ugyanakkor hiteles hírek szerint az RCD a megállapodás megkötéséig intenzív katonai műveleteket folytatott Ruanda segítségével a számára tiltott területeken (kampalai és hararei ültetvények).⁵⁸

Mérleg - kitekintés

A belga gyarmati paternalista diktatúra, majd a Sese Seko Mobutu-féle uralom együttesen évszázados károsító hatásainak megszüntetése és a Kongói Demokratikus Köztársaság népeinek új fejlődési pályára állítása, a "kongói betegség" leküzdése továbbra sem megoldott feladat. Azt az "elmozdulást", amit a jelenlegi hatalmi elit elért, jelentős mértékben a konfliktus során a kongói polgárháborúba filtrálódott külső, nemzetközi szereplők magatartásában bekövetkezett változás kényszerítette ki.

Történelmi távlatokra szóló megoldást a kongói válság felszámolására minden bizonnyal a belső biztonságot célzó komplex intézkedéseken túl egy átfogó, Afrika-közi rendezés megindítása hozhat, amely szoros kölcsönhatásban áll a posztbipoláris átmeneti korszak új világrend megalkotására irányuló erőfeszítésekkel. Egy ilyen többemeletes konszolidációs béketeremtő politika a "kongói betegség" motivációs bázisára tekintettel különféle módon kísérelhető meg, így a túlnövesztett közép-afrikai állam pragmatikus szellemben való és a kongói népek közötti egyetértés alapján végrehajtható újrászervezésével (pl. együttműködő államcsoport kialakítása, integrálisan szervezett föderalista állam létrehozása stb.). Ilyen formációk létrejötte sem nélkülözheti az egész Fekete-Afrikára érvényes újabb politikák és stratégiák lehető legrövidebb idő alatti életbeléptetését, az érintett afrikai és más külhatalmi szereplők részvételével.

Jegyzetek

- ¹ A tanulmányban a volt Belga -Kongóra vonatkozóan a Kongó ill. Zaire elnevezést használjuk. (A Szerző)
- ² A kongói gyarmatosítás és függetlenné válás történetének áttekintéséhez lásd a szerző "Belga-Kongó függetlenné válása, a Lumumba-kormány kül- és belpolitikája 1956-1961. A kongói válság kialakulása" c. kandidátusi értekezését, Budapest, 1987. pp. 300. A mű rövidített változata megjelent az Oktatási Minisztérium sorozatkiadványaként.
- ³ V.ö. Les Dossiers du C.R.I.S.P.-ben közölt vonatkozó dokumentumokkal. [C.R.I.S.P. : Centre de Recherche et d'Information Socio-Politiques]
- ⁴ A *Conscience Africaine* különszáma, amely átfogó elemzést és kritikát adott a kongói gyarmati rendszerről, 1956 júliusában látott napvilágot, közli: Les Dossiers du C.R.I.S.P., *Congo 1959*, Brüsszel, C.R.I.S.P., 9-16.o.; v.ö. még az ABAKO "ellennyilatkozataival", 1956. aug. 23., u.o. 16-21. o.
- ⁵ L. a pártok jegyzékét in: Les Dossiers du C.R.I.S.P., *Congo 1959*, i.m., 279-285. o.
- ⁶ Benkes Mihály, i.m. 45-72.o., v.ö. Crawford Young, *Introduction à la politique congolaise*. Brüsszel, C.R.I.S.P., 1968. 158. o.
- ⁷ A. Kashamura, «Le témoignage d'un compagnon», Jeune Afrique, 27 janvier 1972.
- ⁸ L. Benkes Mihály, *Belga-Kongó függetlenné válása [...]* i.m.
- ⁹ A miniszterelnököt a Mobutu ezredes által végrehajtott puccs (1960. szeptember 5.) után háziőrizetben tartották, majd szökési kísérlete után bebörtönözték a thysville-i katonai bázison (dec. 3.). Itt földveremben tartották. 1961. jan. 17-én átadták politikai ellenfelének, Moise Csombenak, Katanga vezetőjének. A repülőút során végig brutalizálták, beszámolók szerint már eszméletlen állapotban érkezett Elizabethville-be. A továbbiakban a katangai vezetők, valamint belga tisztek jelenlétében hosszasan kínozták, életét egy belga tiszt tarkóra irányított kegyelemlövés oltotta ki. A gyilkosság számai külső szereplőkig is elvezetnek (Belgium, Egyesült Államok és más, nem kormányzati szereplők köréig). A politikai gyilkosságról több eltérő változatot ismerünk. Lumumba likvidálására vonatkozóan hiteles, rövid leírást ad Jean-Claude Willame, ismert Kongó-kutató Patrice Lumumba c. könyvében (Paris : Éd. Karthala, 1990., 12. fejezet, 435-467. o.) V.ö. még Yves Benot, *La mort de Lumumba ou la tragédie congolaise*. Chaka, 1991. 180. o.
- ¹⁰ Az USA brüsszeli nagykövetének, William Burdennek távirata "alapozta meg" a "szovjet báb" minősítést. V.ö. 1960. aug. 19-i távirat, N° 258.
- ¹¹ Lumumba politikai nézeteiről Jean van Lierde publikált dokumentumkötetet Jean-Paul Sartre előszavával: Patrice Lumumba, Textes et documents recueillis et présentés par Jean van Lierde. Párizs, Présence Africaine, 1963. V.ö.: B. Verhaegen, *Association des évolués de Stanleyville et le débuts politique de Patrice Lumumba*. Brüsszel : Centre d'étude et de documentation africaines (CEDAF), 1983.
- ¹² Ld. ehhez Jean-Claude Willame, Patrice Lumumba, la crise congolaise revisitée, Párizs, Éd. Karthala, 1990, 21-54, 293-302. o.
- ¹³ Vö. É. Mendioux, Moskou, Accra et le Congo. Brüsszel, Éd. Charles Dessart, 1960.
- ¹⁴ A politikai történetet publikációk hosszú sora taglalja különféle nézőpontból. Ezek közül a legáttekinthetőbb és megbízhatóbb képet a C.R.I.S.P. által kiadott *Du Congo au Zaïre 1960-1980 : essai de bilan* című monográfia nyújtja (sous la direction de J. Vanderlinden, Bruxelles, 1980). A részletekre vonatkozóan lásd a Les Dossiers du C.R.I.S.P. Kongóról szóló dokumentumköteteit.
- ¹⁵ L. ehhez Jean Kestergat, *Du Congo de Lumumba au Zaïre de Mobutu*. Brüsszel, Paul Legrain, 1986. 99-106. o.
- ¹⁶ A Lumumba-gyilkosságról több változat vált ismertté. Ezek közül Pierre De Vos, *Vie et mort de Lumumba*, Calmann-Levy, 1961. megbízhatóan rögzíti a történeteket. V.ö. még Yves Benot, *La mort de Lumumba ou la tragédie congolaise*. Párizs, Éd. Chaka, 1991. 163-179. o.
- ¹⁷ Az Adoula-kormány politikájára és működésére vonatkozóan l. Les Dossiers du C.R.I.S.P., *Congo 1964*, Brüsszel, C.R.I.S.P., II. f., 79-122. o.
- ¹⁸ Les Dossiers du C.R.I.S.P., *Congo 1964*, i.m., 8-10., 31-43. o.
- ¹⁹ Les Dossiers du C.R.I.S.P., *Congo 1964*, i.m., 173-185. o.; l. még: Les Dossiers du C.R.I.S.P., *Congo 1965*, Brüsszel, C.R.I.S.P., 135-200. o.
- ²⁰ Les Dossiers du C.R.I.S.P., *Congo 1965*, i.m., 340-382. o.
- ²¹ Les Dossiers du C.R.I.S.P., *Congo 1965*, i.m. 409-428. o.
- ²² L. J. Chomé, *L'Ascension de Mobutu. Du Sergent Joseph Désiré au Général Sese Seko*. Brüsszel, Éd. Complexe, 1974; J. Chomé, *Mobutu et la contre-révolution en Afrique*. Waterloo, Tiers Monde et Révolution, 1967.; v.ö. Mobutu elnök 1965. december 12-i programbeszédével, in: Les Dossiers du C.R.I.S.P., *Congo 1965*, i.m. 438-444. o.
- ²³ A Mobutu és Mulemba által bevezetett rezsim kezdeti tevékenységére vonatkozóan lásd: Les Dossiers du C.R.I.S.P., *Congo 1965*, i.m. 427-438. o.

- ²⁴ J-Ph. Peemans, J-M. Wautelet, F. Bezy, Accumulation et sous -developpement au Zaïre, 1960 -1980. Louvain-la-Neuve, 1981, 32. o., vö. Vellut kutatói eredményeivel az 1920 -1945 közötti időszakra vonatkozóan, in Gen ève Afrique, no. 1, 1979
- ²⁵ J. Chomé a legfontosabb nyugati hatalmak érdekeltségeiről közöl kimutatást az 1970 -es évtized első éveiről, ebben Belgium, Kanada, Franciaország, Nagy-Britannia, Japán, az Egyesült Államok, Hollandia és a Német Szövetségi Köztársaság szerepel.
- ²⁶ Les Dossiers du C.R.I.S.P., Congo, 1966. Brüsszel: C.R.I.S.P., 105-123. o.
- ²⁷ Les Dossiers du C.R.I.S.P., Congo 1966, i.m. 42-44. o.
- ²⁸ Les Dossiers du C.R.I.S.P., Congo 1967. i.m. 108. o.
- ²⁹ "Le Manifeste du MPR", 114-116. o.
- ³⁰ L. "Authenticité, Ideologie, Doctrine, Methodologie". Ed. Inst. Manda Kabobi. Kinshasa : Bureau Politique du MPR, 1977.
- ³¹ L. Benkes Mihály, A zairei szervezett ellenállási-ellenzéki erők politikai törekvései. In: Múltunk, 1997. 2. sz., 181 - 197. o.
- ³² J. Vanderlinden, La république du Zaïre. Paris : Berger -Levrault, 1975.; A propres de la Constitution zairoise du 15 février 1978. Bulletin des séances de l'ARSOM, 1978. 334 -356. o.
- ³³ Ma bike-Kalanda, La remise en question: Base de la décolonisation mentale. [s.l.], [s.n.] [1966]
- ³⁴ Nguza Karl I Bond, Mobutu ou l'incarnation du mal zairois. London : Collings, 1982. V.ö.: Benkes Mihály, Mobutu-ellenes vallási énekek, in: Aetas, 1997. 1. sz., 84-97. o.
- ³⁵ A kérdésre vonatkozó gazdag irodalomból lásd Michael G. Schatzberg, Mobutu or Chaos? : The United States and Zaïre, 1960-1990. Lanham, MD, University Press of America, 1991; Sean Kelly, America's Tyrant : the CIA and Mobutu of Zaïre. Washington, DC, American University Press, 1993; David N. Gibbs, The Political Economy of Third World Intervention : Mines, Money, and U.S. Policy in the Congo Crisis. Chicago, University of Chicago Press, 1991.
- ³⁶ Az ún. harmadik világ koncepció mili táns követőit a korszak radikális mozgalmához soroljuk (fr. tiers, ~erce = harmadik; monde = világ, ejtsd: tyiermond – a szerző).
- ³⁷ J. Chomé különféle gazdasági mutatókat közöl a Világbank adatai alapján: Mobutu, Guide suprême : apres l'ascension. Brüsszel, 1975. 101-152. o.
- ³⁸ L. az Africa News (U.S.) 1977. április 12 -i kimutatását az amerikai segélyezésről.
- ³⁹ De Standaard, 5.11.1976
- ⁴⁰ Bokassa 1976/77 fordulóján hirdette ki a császárságot.
- ⁴¹ Le Comité Zaïre, La CIA et la Zaïre. Antwerpen, Le Comité Zaïre, 1977.; vö. még: John Stockwell, In Search of Enemies : a CIA Story. replica Books, 1997. 136.o.; Stephen R. Weissman, American Foreign Policy in the Congo 1960-1964. Ithaca, Cornell University Press, 1974; Stephen R. Weissman, CIA Covert Action in Zaïre and Angola: Patterns and Consequences. Political Science Quarterly, vol. 94, no. 2, 263 -286. o.
- ⁴² Les Dossiers du C.R.I.S.P., Congo 1966, 1967 i.m. vonatkozó dokumentumok
- ⁴³ L. a Jeunesse du Mouvement Populaire de la Révolution (JMPR) 1980 -as terjedelmes memorandumát. Közli: Lumuna Sando: Zaïre, quel changement pour quelles structures. Brüsszel, Éd. Africa, 1980.
- ⁴⁴ Nyílt levél a köztársaság elnökének, az MPR "alapító -elnök polgártárshoz", 1980. nov. 1. Compte rendu analytique 137. sz. 187. o., CEDAF-Bruxelles.)
- ⁴⁵ (fr.) communautaire = közösségi; ejtsd: kommunoter. A kommunotarizmus az Union des Démocrates pour le Progrès Social (UDPS) párt szerint, mint közösségi doktrína leginkább megfelel az afrikai filozófiának. L. ehhez: Benkes Mihály, A zairei szervezett ellenállási-ellenzéki erők politikai törekvései c. tanulmányt, in: Múltunk, 1997/2., 181-197. o.
- ⁴⁶ La Libre Belgique, 1990. dec. 17., I. még: Zaïre, Années 90, I-II. k., Brüsszel, Les Cahiers du CEDAF/ASDOC, 1991. 5 - 6. sz., 1992. 1-2. sz.
- ⁴⁷ Des Peuples, 1982. szept. 18-19-20., 71. o.
- ⁴⁸ Nguza Karl I Bond, Le Zaïre de demain. Réflexion pour la III. République du Congo. Anvers, Éd. Soethoudt, 1983; vö. La Libre Belgique, 1990. dec. 5.
- ⁴⁹ Du Congo au Zaïre, i.m., 158-160. o.
- ⁵⁰ Benoit Verhaegen, Rébellion au Congo, les Études du CRISP/IRES. Brüsszel-Kinshasa. 1969. II. k. von. részek, továbbá Report inédit de l'équipe de l'évêché d'Idiolo. CEDAF-Brüsszel és Info-Zaïre, 1978. április.
- ⁵¹ L. erről bővebben Benkes Mihály, A zairei szervezett ellenállási-ellenzéki erők [...] i.m.
- ⁵² L. Africa's great war, Economist 7/6/2002, vol. 364, issue 8280, p.43, 3p; Weiss, Herbert, Civil war in the Congo. Society, Mar/Apr 2001, vol. 38 issue 3, 67, 5 o.
- ⁵³ Benkes Mihály, Afrika a posztbipoláris rendszerben. In: Társadalom és Hon védelem. (ZMNE) 1997. 1.sz. 53 -61.o.; vö. Whither Regional Peace and Security : the Story of DRC After the War. Szerk. Denis Kadima és Claude Kabemba. Pretoria, African Century Publications, series no. 1, 2000
- ⁵⁴ J. D. Kabila életútjára vonatkozóan lásd: T. Turner, The Kabilas' Congo. In: Current History, 2001 május
- ⁵⁵ Who killed Laurent Kabila? – Economist, 3/23/2002. vol. 362. issue 8265. 44. o.

⁵⁶ M. Crawley, Agony in Africa, Democratic Republic of Congo. Maclean's, 6/9/2003, vol. 116 issue 23., 2p ; vö. még Que s'est-il passé à ITABA? in: Le Monde, 24 oct. 2002. 14. o. ; La guerre du Congo se rallume à Uvira, sur les rives du lac Tanganyika in: Le Monde, 7 nov. 2002, 4. o. (Mindkét cikk szerzője Jean-Philippe Rémy)

⁵⁷ L. ehhez: Accord de paix et partage du pouvoir au Congo-Kinshasa par St. Smith in: Le Monde, 18 déc. 2002, p.4 ; vö. Kabila, a victor in peace in: Economist, 05/05/2001 -05/11/2001, vol. 359, issue 8220, 39., 2. o.

⁵⁸ Le mémorandum sur l'armée ouvre la voie à nu adieu aux armes en RCD in: Le Monde, 30. juin 2003.

**Hadjog-sértések az iraki háborúban,
és a felelősségre vonás lehetőségei,
avagy
szilárd lábon áll-e a hadijog, vagy szilárdan hadilábon állunk a joggal?**

dr. Lattmann Tamás

A Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetemen egyetemi tanársegédként, az ELTE ÁJK Nemzetközi Jogi Tanszéke mellett működő MTA-ELTE NATO Információs és Kutatóközpontban tudományos munkatársként dolgozik. 2003-ban fejezte be a PhD-képzést az ELTE ÁJK Nemzetközi Jogi Tanszékén.

A jelen szöveg szerzői jogi védelem alatt áll. Kiadja:

dr. Lattmann Tamás

Hadijog-sértések az iraki háborúban, és a felelősségre vonás lehetőségei

A tanulmány azt vizsgálja, hogy az Amerikai Egyesült Államok és szövetségesei által Irak ellen 2003 tavaszán megindított hadműveletek során milyen esetekben sérült a nemzetközi hadijog, és hogy az ilyen és hasonló cselekményekért milyen fórumok előtt lehetséges a felelősségre vonás.

1. Bevezetés

Jelen tanulmány célja, hogy átfogó jelleggel vizsgálja meg az amerikai-brit erők által Irak ellen indított háború során elkövetett hadijog-sértéseket, illetve az azokért való felelősségre vonás lehetőségeit.

Tisztában kell lennünk azzal, hogy vizsgálatunkat nem befolyásolja a háború jogosságáról való elmélkedés, mely önmagában nem egy egyszer ű kérdés. A szűken vett értelemben ismert hadijog azonban ezzel a kérdéssel nem foglalkozik, ez az általános nemzetközi jog vizsgálódási körébe tartozik. Ennek jól körvonalazható gyakorlati oka van: egy háború megindítása, vagy egy fegyveres konfliktus kirobbanása tényszer űen nem jogi, hanem sokkal inkább politikai ténykérdés, ahol ráadásul a jogi érvelések gyakran mosódnak össze a politikaiakkal. A hadijog, mint önálló jogterület érvényes űése viszont semmilyen politikai, vagy azzal határos megfontolásnak nem lehet tárgya.

A hadijog, vagy közismert másik elnevezésével élve, a nemzetközi humanitárius jog célja a fegyveres konfliktusok ártó hatásainak csökkentése, ennek körében próbálja védeni mind a konfliktusban közvetlenül részt vevő harcolókat, mind az annak ártatlan áldozataivá váló polgári lakosságot. Ezt a védelmet abszolút jelleg űnek kell tekintenünk, azaz nem válhat annak függvényévé, hogy magának a konfliktusnak milyen a megítélése a jogosság szempontjából. Ezt maguk a vonatkozó egyezmények is egyértelm űen kijelentik, amikor a konfliktus kirobbanását (és így a hadijog alkalmazandóságának megkezd ődését) olyan ténykérdésként kezelik, mely teljesen független az érintett államoknak a konfliktussal kapcsolatos politikai megfontolásától.¹ Ha ez nem így lenne, fennállhatna a veszélye annak, hogy egy állam az őt érő fegyveres támadás jogtalanságára hivatkozva tagadná meg a hadijog

alkalmazását, aminek kiszámíthatatlan következményei lennének. Később látni fogjuk, hogy erre egy államnak még a hadijog megsértésének esetében sincs jogi lehetősége.

Természetesen a vonatkozó humanitárius jogi anyag a konfliktusban részes összes felet kötelezi, ugyanakkor az érintett felek között fennálló kötelező jogi viszonyrendszer nem biztos, hogy kiterjed a hadijog teljes anyagára. Az államokkal szemben érvényesíthető, rajtuk számon kérhető joganyag terjedelme a nemzetközi jog általános szabályai szerint annak függvénye, hogy ők abból a joganyagból mely részeket vállalják fel, azaz mely nemzetközi szerződéseknek válnak részesévé. Az ebben a konfliktusban részt vevő államok esetében sem egységes a kép. Irak és az Amerikai Egyesült Államok – szemben az Egyesült Királysággal – nem részesek például sem az 1977-es első kiegészítő jegyzőkönyvnek (mely a nemzetközi humanitárius jog egyik, ma már alapvetőnek tekintett forrása), sem pedig a Nemzetközi Büntetőbíróságot létrehozó 1998-as római egyezménynek (amely pedig a jogsértésekért való felelősségre vonást könnyítené meg).² Ugyanakkor ezt mintegy kiegyensúlyozandó, a nemzetközi szokásjog alapján kötelező szabályok érvényesítését (melyek nagy részét éppen olyan szerződésekben találjuk meg, melyeknek ezek az államok formálisan amúgy nem részesei) természetesen egyik állam sem tagadhatja meg. Például bár formálisan egyik fél sem részes az 1977-es kiegészítő jegyzőkönyveknek, azok sok szabálya szokásjogi szabályként kötelező erővel bír, különösen azok, melyek már a korábbi hadijogi forrásokban is ismertek voltak.

2. Az iraki háború során elkövetett, humanitárius jogot sértő cselekmények

A tanulmány első fejezetében azt vizsgáljuk, hogy az Egyesült Államok és szövetségesei által Irak ellen megindított háború során a hadijog mely szabályait sértették meg a harcoló felek. Rámutatunk, hogy az egyes harci cselekmények során, illetve Irak területének megszállása során az iraki, illetve a szövetséges erők a nemzetközi humanitárius jog milyen szabályaival kerültek összeütközésbe, valamint arra, hogy a rendelkezésünkre álló hadijogi szabályok – általában korunk új jelenségei vagy a kultúrák különbözősége miatt – mely esetekben nem nyújtanak kielégítő megoldásokat modern korunkban.

Bár felmerült az igény a Szaddam-rezsim alatti korábbi, saját állampolgárok ellen elkövetett cselekményekért való felelősségre vonásra is, ezekkel a cselekményekkel jelen tanulmány keretében nem foglalkozunk. Ennek ellenére, az ezekért való felelősségre vonás lehetséges fórumait a tanulmány második részében vizsgálni fogjuk.

2.1. Polgári személyek elleni támadás

A modern hadijog annak az alapvető felismerésnek a mentén működik, mely szerint a háború nem az állampolgárok, hanem az államok közötti jogviszonyt jelent, aminek sok más mellett az is következménye, hogy annak során a polgári lakosságot a lehetőségekhez képest meg kell kímélni annak hatásaitól. Természetesen a történelem során ezt a célt soha nem sikerült teljes mértékben elérni, melynek egyik oka az, hogy a háborúk – különösen a modern, hatalmas hadianyag- és energiaigényű összeütközések – jellegüknél fogva igénybe veszik a polgári lakosságot is. Így a hadijog arra kényszerül, hogy a polgári személyek védelmének körében meghatározzon bizonyos minimális szabályokat.

Fő szabály szerint a polgári lakosság egy fegyveres konfliktus esetén a nemzetközi humanitárius jog védelme alatt áll. E jogterület alapvető forrásai jelenleg az 1949. évi negyedik genfi egyezmény³, az 1977. évi első kiegészítő jegyzőkönyv⁴ megfelelő cikkei, illetve a nemzetközi szokásjog. A polgári lakosság a nemzetközi humanitárius jog értelmében védeltséget élvez, ám ez a védelem nem abszolút érvényű, hanem alapvetően az általuk tanúsított magatartás függvénye. Ha a civilek ezzel a jogi védelemmel mintegy visszaélve, fegyveresen, közvetlenül avatkoznak be a harcokba, akkor ezt a védeltséget elveszítik, és jogszerű célpontokká válnak.⁵

A harcok során sajnos természetszerűen előfordul, hogy annak polgári áldozatai keletkeznek, erre Irakban is láttunk példát.⁶ Ilyen esetekben a megvizsgálandó kérdés az, hogy vajon ezek a polgári személyek szándékos támadás, vagy egy egyébként jogszerű, katonai célpont elleni támadás áldozatává váltak-e?

Az előbbi esetben ugyanis a nemzetközi humanitárius jog egyik legsúlyosabb megsértéséről, polgári személyek elleni támadásról, végeredményében pedig szándékos emberölésről beszélünk, mely súlyos jogsértésnek, és már a második világháború után alkalmazott nürnbergi nemzetközi törvényszék statútuma szerint is emberiség elleni bűncselekménynek minősült.⁷

Amennyiben viszont a polgári személyek sérülése vagy halála nem szándékosan ellenük irányuló támadás eredményeképpen következik be, úgy azt nem jogsértésként kell értékelnünk. Ehhez viszont az szükséges, hogy egy katonai létesítmény ellen indított jogszerű támadás megfeleljen annak az arányossági vizsgálatnak, melyet minden egyes támadás előtt el

kell végezni, és amely annak eldöntésére szolgál, hogy az egyébként jogszerűnek minősíthető támadással elérni kívánt katonai előny arányban áll-e az azzal esetlegesen okozott károkkal. Az esetleges károk csökkentése a hadviselő felek közös felelőssége. Az ezekre vonatkozó részletesebb szabályokat és az arányossági vizsgálatot jelen tanulmány keretében bővebben az élő pajzsokról szóló részben fejtjük ki.

A polgári személyekre vonatkozó hadijogi védelemmel való visszaélés egy klasszikusnak tekinthető esete, amikor katonák polgári személynek álcázzák magukat, abban bízva, hogy az ellenséges erők így nem támadnak rájuk. Az iraki háború során a britek szerint az iraki katonák sokszor polgári öltözetben, magukat helyi lakosnak álcázva közelítették meg a szövetséges erőket. Az ilyen fajta hadviselés a hadijog értelmében tilos, a pontos jogi magyarázatot a jelen tanulmánynak a megadás színleléséről szóló részében fejtjük ki.

Komoly problémát okoz a megszállt területeken a rendfenntartás megszervezése, illetve ennek körében a polgári lakosság védelme. Többször is előfordult, hogy az amerikai fegyveres erők által létesített katonai ellenőrző pontokon polgári személyek estek amerikai fegyverek áldozatául, az indokolás pedig mindig az volt, hogy az általuk vezetett járművek felszólításra nem álltak meg.⁸ Faludzsza településen amerikai katonák tiltakozó irakiakra nyitottak tüzet, elmondásuk szerint a tömegből eldördült lövéseket viszonzták. Ugyanakkor a Human Rights Watch nemzetközi emberi jogi szervezet álláspontja szerint ez az állítás nem fedti a valóságot.⁹ Ezekben az esetekben felmerül a jogsértés gyanúja vagy legalábbis lehetősége. Mivel ezek az esetek általában amerikai megszállás alatt álló területeken történtek, ahol átmenetileg a joghatóságot a Biztonsági Tanács vonatkozó határozatai és a negyedik genfi egyezmény alapján az Egyesült Államok, mint megszálló hatalom gyakorolja, illetve az elkövetők az ő katonai személyzetének részei, az ilyen ügyek vizsgálata és az értük való esetleges felelősségre vonás az amerikai igazságszolgáltatás feladata, amerikai eljárási és büntető szabályok alapján. Az egyes rendszabályokat a megszálló hatalom az egyezmény 64. cikke értelmében bocsáthatja ki¹⁰, ám ugyanakkor nem mentesül az alól, hogy a saját személyzete által esetlegesen elkövetett jogsértésekért felelősségre vonja őket.

2.2. Polgári javak elleni támadás, illetve azok katonai célokra való felhasználása

A polgári létesítmények a nemzetközi humanitárius jog értelmében a polgári személyekéhez hasonló védelmet élveznek, azaz nem támadhatók. Ez a hadijogi előírás

egyezményi formában először az 1907. évi negyedik hágai egyezményhez csatolt hadviselési szabályzatban jelent meg, amely egyrészt kijelentette, hogy „a magántulajdont (...) tiszteletben kell tartani”, másrészt tiltotta a nem védelmezett települések vagy épületek támadását. Az ellenséges tulajdontárgyak elpusztítását csak abban az esetben engedélyezte, amennyiben „elpusztításukat vagy elvételüket a háború követelményei okvetlenül kívánják”.¹¹ Az 1949. évi negyedik genfi egyezmény 147. cikke továbbfejlesztette ezt az előírást, mely szerint a „vagyonárgyaknak a katonai szükség által nem indokolt, nagymérvű, jogellenes és önkényes megsemmisítése” súlyos jogsértésnek minősül. Ez az előírás végül az 1977. évi első genfi kiegészítő jegyzőkönyv szokásjoginak tekintett 52. cikkében kerül finomításra, amely lefekteti a polgári javak támadásának tilalmát, és ezzel párhuzamosan körülírja, hogy mi tekinthető jogszerűen támadható katonai célpontnak.¹²

Sajnos Irakban is előfordult, hogy polgári objektumot ért támadás, például a Vörös Félhold segélyszervezet egyik szülészeti klinikáját és más polgári létesítményeket is megrongáltak robotrepülőgépek.¹³ Az ilyen esetek jogi megítélése érdekében a polgári áldozatok esetén leírtakat kell megfelelően alkalmazni.

A polgári javakat védő jogi védelem is – hasonlóan a polgári személyek esetéhez – megszűnik a jegyzőkönyv azonos szabálya eredményeképpen, amennyiben azokat a hadviselő felek valamelyike katonai célra használja fel, például ha egy kórház épületét arra vesznék igénybe, hogy ott megerősített álláspontokat alakítsanak ki. A kórházak egyébként az 1949. évi negyedik genfi egyezmény 19. cikke alapján amúgy is kiemelt védelmet élveznek.¹⁴

2.3. Kulturális emlékek védelme a harcok alatt és után

A kulturális értékek, emlékhelyek védelme egyidős a polgári javak védelmének igényével, az első nemzetközi egyezményes megjelenése a hágai hadviselési szabályzat 27. cikkében¹⁵ valósul meg, ám nem előzmény nélkül. Már az amerikai polgárháborúban való alkalmazás céljára az Egyesült Államokban elfogadott Lieber Törvénykönyv is ismerte a könyvtárak, tudományos és művészeti gyűjtemények védelmének kötelezettségét.¹⁶ A jogterület önálló nemzetközi szerződési formát 1954-ben kapott,¹⁷ mely egyezménynek – a változatosság kedvéért – Irak vált korábban részesévé, míg Nagy-Britannia és az Egyesült Államok nem. Ezek a szabályok is végül az 1977. évi genfi első kiegészítő jegyzőkönyv 53. cikkében kerültek kiegészítésre.¹⁸

Az iraki harci cselekmények során előfordultak olyan esetek, hogy iraki fegyveresek kulturális értéknek tekinthető kegyhelyeken barikádozták el magukat, és onnan nyitottak tüzet a szövetséges erőkre.¹⁹ Az ilyen cselekmény azért minősíthető jogellenesnek, mert a katonai célú felhasználás ellenkezik a kiegészítő jegyzőkönyv fentebb hivatkozott 53. cikkének b) pontjával, illetve mind a szokásjog, mind pedig az 1954. évi hágai egyezmény, illetve a jegyzőkönyv alapján lényegében megszünteti az ezeket a létesítményeket megillető humanitárius jogi védelmet.

Ugyanakkor, az igazán komoly problémát az jelentette az iraki konfliktussal kapcsolatban, amikor az amerikai csapatok bevonulásával egy időben az iraki hatóságok lényegében összeomlottak, és a zűrzavart kihasználva több múzeum és közgyűjtemény is fosztogatásoknak és rombolásoknak vált áldozatává. Komoly bírálatok érték az Egyesült Államokat, egyes vélemények szerint az ő kötelessége lett volna ennek megakadályozása. Tény, hogy a kulturális javak védelméről szóló egyezmény 5. cikke²⁰ a megszállás esetén kötelezi a megszálló hatalmat arra, hogy lehetőségeihez képest támogassa a megszállt terület hatóságait, ám ez a kötelezettség nem jelenti azt, hogy az eltűnt hatóságok helyét a megszálló államnak egyenesen át kell vennie, különösen nehezen tudjuk ezt a vélt kötelezettséget azzal az Egyesült Államokkal szemben megállapítani, amely nem is részese ennek az egyezménynek. A műemlékekre vonatkozó szokásjoginak tekinthető szabályok között pedig csak a támadás illetve a katonai célra való felhasználás tilalmára irányuló szabályokat találunk, a megszállás esetén a megszállt állam saját polgáraival szemben való megőrzésre irányulókat nem. Így álláspontunk szerint nincs olyan kötelező jogi előírás, melynek megszegését az Egyesült Államok terhére tudnánk róni ebben a kérdésben.

2.4. Hadifoglyokkal való bánásmód

A nemzetközi hadijog egyik legalapvetőbbnek tekinthető szabálya, hogy a fegyveres összeütközések során az egyik fél hatalmába került harcosokat meg kell kímélni, illetve védelemben kell részesíteni. A hadijognak ez a területe mennyiségében és minőségében is talán az egyik legjelentősebb fejlődési útvonalat járta be: az 1907. évi IV. hágai egyezményhez fűzött hadviselési szabályzat egymondatos megoldásától, mely lényegében még csak az ilyen személyek támadását tiltja,²¹ egészen az 1949. évi III. genfi egyezményig, mely önálló, 143 cikkből és számos mellékletből álló részletes, csak a hadifoglyok helyzetével foglalkozó

nemzetközi szerződés.²² Ennek a szerződésnek mára a világ államai közül szinte mindegyik részesévé vált, és a mai uralkodó nemzetközi jogi álláspont szerint a szerződés szabályainak túlnyomó többsége szokásjoginak is tekintendő, azaz formális csatlakozás nélkül is kötelező minden államra nézve.

Ennek ellenére mégis többször tapasztaltuk az iraki háború kapcsán is, hogy ezek a vitathatatlanak, elfogadottnak és egyértelműnek tekintett jogi előírások sérültek. A Pentagon közlése szerint előfordult, hogy magukat megadó amerikai katonákat lőtték le iraki fegyveresek.²³ Hasonló kritikák érték az amerikai felet is. Ebben a konfliktusban is felmerült a hadifoglyok és a média kapcsolata, azaz a fogságba esett személyek televízióban való bemutatásának problémája, mely esetekkel kapcsolatban ismételtelen mind a két fél jogsértéssel vádolta a másikat.²⁴

A magát megadó harcos támadása nem elsősorban a harmadik genfi egyezmény hadifoglyokat védő szabályainak megszegése miatt tekinthető súlyos jogsértésnek, hanem már a fentebb is idézett, az 1907-es hágai, szokásjoginak is tekintett szabály miatt (melynek modernebb kori megjelenése az 1977. évi első kiegészítő jegyzőkönyv 41. cikkében található, mely a magát megadó katonát „harcképtelen személynek” nyilvánítja, akit tilos támadni²⁵). A harmadik genfi egyezmény értelmében hadifoglyról akkor beszélhetünk, ha a magát megadó személy ténylegesen a másik fél hatalmába kerül,²⁶ ami viszont nem feltétlenül történik meg (a hadviselő fél nem köteles az adott személyt ténylegesen fogságba is ejteni, jogilag lehetséges – még ha a gyakorlatban valószínűtlen is – hogy őket egyszerűen figyelmen kívül hagyja, vagy egyszerűen elengedi). Sőt, maga a hadjog is ismer olyan esetet, amikor a fogságba ejtésnek nem lesz egyenes következménye a hadifogság, ilyen találunk a jegyzőkönyv fent hivatkozott cikkében is.²⁷

Ugyanakkor tisztán kell látnunk, hogy a magát megadó katonák, ha nem is védik a hadifoglyokra vonatkozó szabályok, természetesen nem marad jogi oltalom nélkül. Amíg ténylegesen hadifogollyá nem válik, a magát megadó személyekre vonatkozó szokásjogi, illetve a harcképtelen személyekre vonatkozó jegyzőkönyvi (és egyébként ugyancsak szokásjoginak tekintett) szabályok védik. Ennek megfelelően kimondhatjuk, hogy minden olyan eset, amikor magukat megadó katonákat támadnak, súlyos jogsértésnek minősül.

Ami a hadifoglyok televíziós csatornákon való bemutatását illeti, a két szembenálló fél által elkövetett cselekmények álláspontunk szerint nem tekinthetők ugyanolyan jellegűnek. A harmadik genfi egyezmény egy általános tilalmi formában ró tevéleges kötelezettséget a katonát fogságban tartó hadviselő felekre. Az egyezmény 13. cikke²⁸ értelmében a hadifoglyot

többek között a „nyilvános kíváncsiszkodástól” kell „védelemben részesíteni”. A „nyilvános kíváncsiszkodás” kifejezést ma már magától értetődően alkalmazzuk a médiára, bár az egyezmény megalkotása időpontjában annak még nem volt akkora hatása, mint ma. A „védelemben részesítés” kötelezettsége pedig azt jelenti, hogy a fél nem elégedhet meg egyfajta passzív magatartással, hanem tevőlegesen köteles megakadályozni az ilyen helyzeteket. Ugyanakkor nem felejtethjük el, hogy a modern média teljes kikapcsolása a hadifoglyokkal kapcsolatban kontraproduktív megoldássá válhat, hiszen így egy fontos ellenőrzési lehetőség veszhetne el, vagy legalábbis az az eszköz, mely jogsértés esetén alkalmas lehet legalább a figyelem felhívására. Így a hadifoglyok egyéni méltóságára tekintettel kell eljárni.

Ami az iraki oldal terhére rótt cselekményt illeti, álláspontunk szerint egyértelmű jogsértésről beszélhetünk. A fenti szabály értelmében a hatóságok feladata, hogy lehetőség szerint megkíméljék a hadifoglyokat a média jelenlététől. Amikor az iraki televízió névvel, felismerhető módon mutatta be az elfogott amerikai katonákat, és arra kényszerítette őket, hogy valamit üzenjenek haza, nemhogy nem védte meg őket a kíváncsiszkodástól, hanem egyenesen a saját, politikai céljaira használta fel őket, és így ezzel megsértette méltóságukat. A politikai cél pedig, hogy miközben erősíti a sajátját, szépen lassan kimossa a szövetségesek közvéleményének politikai támogatását a döntéshozók alól, ezzel egy újabb Vietnam-szindróma kialakítása.

Bár egyes arab források ugyanezzel vádolták az amerikai hadsereget, amely szintén bemutatott elfogott iraki katonákat, álláspontunk szerint az amerikai cselekmények megítélése nem ennyire egyértelmű. Ezek a képek ugyanis többnyire azt mutatták, amint iraki katonák megadják magukat. Ez lényegében harctéri eseménynek minősül, és semmilyen jogi forrás nem tiltja, hogy a jelen levő (akár polgári, akár a fegyveres erők kötelékébe tartozó) haditudósítók erről beszámoljanak. A fentebb olvasható érveléssel élve a megadáskor az iraki katonák még nem tartoztak a harmadik genfi egyezmény védelme alá, így annak 13. cikkét nem tudjuk alkalmazni. Más a helyzet abban az esetben, amikor a már fogságba ejtett katonákról készültek felvételek (láthattunk például tarkóra kulcsolt kézzel egy sorban vonuló iraki katonákat). Ezek annyiban álltak összhangban a hadifoglyok védelmére irányadó szabályokkal, hogy az ilyen felvételek nem alkalmasak az egyes katonák egyéni méltóságának megsértésére, azaz a katoná, mint egyén személyének felhasználásával politikai célok elérésére. A hadifoglytáborokban, vagy az azokról készített felvételek, melyek a foglyok személyét felismerhetően nem jelenítik meg, ugyanígy nem tekinthetők jogsértőnek. Az egyezmény által előírt tevőleges kötelezettség miatt a foglyok őrzéséért felelős személyzet ugyanakkor köteles megakadályozni, hogy a

tudósítók olyan felvételeket készítsenek, melyek sértik az egyezmény fenti előírását, amelynek elmulasztása álláspontunk szerint egy határesethez vezet, ahol a jogsértést akkor tudjuk megállapítani, ha a mulasztással lehetővé tett felvételek sértik az érintett hadifogoly egyéni méltóságát.

A két fél cselekményei közti különbséget ténylegesen az teszi nyilvánvalóvá, hogy az iraki oldalon az egyéni méltóságot sértő felvételek nem az őrzésért felelős személyek mulasztása, hanem kifejezett szándéka és támogatása mellett készültek, ami egyenes szándékkal valósítja meg az egyezmény idézett szabályának megszegését.

2.5. Megadás színlelése

A harcok megkezdődése után nem sokkal már lehetett olyan híreket hallani, melyek arról szóltak, hogy iraki katonák megadást színleltek, majd az őket megközelítő amerikai katonákra támadtak. A Pentagon éles hangú nyilatkozatokban ítélte el az ilyen akciókat.²⁹ Jogszerű-e ez a magatartás, és ha nem, akkor ez mire ad lehetőséget a másik fél számára?

A harci cselekmények során bevett és elismert eszköz az ellenség megtévesztése, a hadicsel, amikor azzal próbál az egyik fél előnyhöz jutni, hogy a másikat tévedésbe ejti, taktikailag vagy stratégiailag téves lépésre kényszeríti, vagy vezeti rá, esetleg altatja el a figyelmét. A hadijog szempontjából nem mindegy azonban, hogy ez a tévedés mivel kapcsolatos, a megtévesztésnek vannak ugyanis jogszerű és nem jogszerű formái. E megkülönböztetés nem a modern nemzetközi jogi gondolkodás eredménye, hanem régi szokásjogi előírás. A jogszerűtlen megtévesztés írásos, egyezményi formában először az 1907-es negyedik hágai egyezményhez csatolt szabályzatban jelent meg (melynek tartalma mára vitathatatlanul szokásjoginak, és így kötelezőnek tekinthető). A szabályzat még csupán néhány cselekményt minősített jogsértőnek, ám ezek között megjelent, hogy tilos „az ellenséges (...) hadsereghez tartozó egyéneket orvul megölni vagy megsebesíteni”³⁰. Az orvul kifejezés jelentése egyértelmű. Ezek az alapvető előírások utána továbbfejlődtek, és az 1977-es első kiegészítő jegyzőkönyv, továbbfejlesztve a hágai megoldást immár szerződéses formában is nevesítette a megtévesztés jogellenes eseteit. A „hitszegés” gyűjtőfogalma alá vonta az ilyen eseteket, és azok között szerepel a „megadás színlelése”³¹. Ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy a jegyzőkönyv e cikke szokásjogi szabályként kötelező erővel bír, annak ellenére, hogy Irak illetve az Egyesült Államok nem részese e jegyzőkönyvnek.

A jogi szabályozás és a különbségtétel indoka, hogy a hadijog érvényesülésének biztosítója a szabályok betartásába vetett kölcsönös bizalom, ugyanúgy, mint ahogy a mindennapos közlekedési szabályok működőképessége is ennek köszönhető. Amennyiben az egyik fél (pontosabban az ő harcosa) elveszíti ezt a bizalmat, onnantól kezdve eltűnik a rendszert működtető egyik fő elem, a szabályok betartásához fűződő önérték. A fenti, tiltott megfélemlítések abban különböznek az egyébként jogszerű hadicselektől, hogy az ellenség tévedését a jogi védettség tekintetében éri el, azaz olyan hamis meggyőződést kelt benne, hogy nem kell támadásra számítani. Mégpedig azért nem, mert a jól kiképzett katona tudatában a magát megadó ellenséges harcos láttán egyértelművé válik, hogy neki a továbbiakban be kell szüntetnie vele szemben a támadást (hiszen a hadijog szokásjogi³² és egyezményi³³ szabályai is ezt követelik meg tőle), ami ugyanakkor – katonai értelemben – őt is védtelenebbé teszi. Ezt a védtelenséget egy jogi előírásnak engedelmeskedve vállalja, amiért cserében jogi védelemben részesül, ezt a védelmet találjuk meg a hitszegés tilalma tárgykörében. Ugyanez vonatkozik az ott felsorolt egyéb magatartásokra is, azaz hasonló indíttatásból tilos álcázásra használni például az ENSZ, a Nemzetközi Vöröskereszt vagy harmadik államok jelzéseit, illetve tilos polgári öltözetet viselni. A hadicselekt által okozott tévedés viszont nem jogi-, hanem tényjellegű, és ráadásul általában olyan, ami odafigyeléssel elkerülhető lenne (katonai álcázások, csapdák, félrevezető műveletek és adatok), így annak alkalmazása nem sérti a hadijogot.

Fontos megjegyezni, hogy a megadás színlelése csak akkor minősül jogellenesnek, ha annak eredményeként az ellenséges katonát megölik, megsebesítik vagy fogságba ejtik. Egyéb esetben (azaz ha ez az eredmény például az őrizetbe vételt megkísérlő katona gyors reagálása miatt elmarad) a jogsértés nem állapítható meg.³⁴

Összességében megállapíthatjuk, hogy az iraki katonák ilyen magatartása megsértette a nemzetközi hadijog előírásait.

Milyen magatartásra jogosítja fel a harcokban résztvevő katonákat, ha ilyen jogsértést tapasztalnak? Természetesen a magát álcából megadó személy a támadás megkezdésekor azonnal elveszíti a hadijog által nyújtott védettségét³⁵, és amennyiben a támadása eredményesnek bizonyul, jogi felelőssége keletkezik. A továbbiakban szabadon támadható, és ez egészen addig tart, amíg harcképtelen állapotba nem kerül, vagy amíg az összecsapás végét nem ér. Ugyanakkor egy vagy több ilyen esemény nem jogosítja fel a másik felet, hogy erre való hivatkozással más esetekben megtagadja a harcképtelen személyek védelmére vonatkozó szabályok alkalmazását, azaz a magukat megadó katonákkal ne a hadijognak megfelelően bánjon.

2.6. Kazettás bombák

Az úgynevezett kazettás bombák vagy tüzérségi lövedékek a modern hadviselés jelenleg talán legvitatottabb, hagyományosnak tekintett eszközei. Működési elvük abban foglalható össze, hogy a bombatest kioldás után előre meghatározott időpontban szétesik, és az abban elhelyezett robbanófejek egy adott területen szétszóródva rombolnak. Katonai jelentőségből a szempontból kiemelkedő, hogy alkalmazásukkal bizonyos célpontokban sokkal nagyobb kár okozható azonos, vagy kisebb kockázati tényező mellett, mint más fegyverek esetén. Példának okáért egy repülőtér kifutópályájának használhatatlanná tétele klasszikus bombavetési módszerrel adott esetben több ráfordulást igényel, valamint több bomba felhasználását is megköveteli, és ez utóbbi mondható el a szőnyegbombázásról is. Csöves rakétavetéssel pedig egyrészt a rombolás határfoka túl alacsony, valamint az ilyen fegyver alkalmazása általában csak olyan magasságból lehet egyáltalán hatékony, ami a támadó légi harceszközt már a légvédelem elhárító tüzeinek tenné ki.

A fenti indokok miatt mind az amerikai, mind a brit fegyveres erők ragaszkodnak a fegyver rendszerben tartásához – és természetesen a többi olyan állam is, amely rendelkezik vele – ám több olyan vélemény is létezik, amely ezeket az eszközöket jogellenesnek tekinti, és az amerikaiak afganisztáni háborúja után az iraki hadműveletek során való bevetésük³⁶, illetve az annak eredményeképpen keletkezett áldozatok újra felerősítették ezeket a hangokat.

A kifogások általában két irányból érik ezt a fajta fegyvert:

Egyrészt gondot okoz az eszközzel kapcsolatban a kiszóródott, ám fel nem robbant robbanófejek kérdése, melyek szétszóródva a továbbiakban mintegy élesített taposóaknaként működnek.³⁷ Mivel a taposóaknak egyezményi betiltása³⁸ is annak a felismerésnek volt köszönhető, hogy ezek az eszközök megkülönböztetés nélkül hatóak, ezért logikus következtetésnek tűnik, hogy a kazettás bombák robbanófejei ugyanúgy tiltottak legyenek. Különös problémát jelentett például korábban Afganisztánban, majd Irakban is, hogy a robbanófejeket élénk színű festéssel látták el, annak érdekében, hogy távolról is könnyen felismerhetőek legyenek, ám ugyanakkor az amerikai légierő által levegőből szétszórt humanitárius segély- és élelmiszer-csomagok megközelítőleg azonos festést kaptak.³⁹ Korábban Afganisztánban több halálos áldozat származott abból, hogy polgári személyek egy elszóródott, de valamilyen okból működésbe nem lépett robbanófejet segélycsomagnak hittek.⁴⁰ Erre a

gondra megoldást jelenthet az újabb fajta robbanófejekbe beépített önműködő másodlagos önmegsemmisítő mechanizmus, mely a becsapódáskor fel nem robbant, mintegy ötszázaléknyi robbanófejet pusztítja el.⁴¹

Ugyanakkor a másik probléma a kiszóródott robbanófejek romboló hatása, mely egyes vélemények szerint nem irányítható egy konkrét meghatározott célpontra, így az eszköz megkülönböztetés nélkül hatónak, azaz mivel alkalmazása során nem lehetséges megkülönböztetni egymástól a katonai és a polgári célpontokat, a nemzetközi humanitárius jog értelmében tiltottnak minősíthető.⁴²

Jelenleg a nemzetközi hadijog nem tartalmaz egyértelmű tilalmat a kazettás bombák tekintetében, azaz nincs olyan egyezmény, mely kimondaná ezeknek az eszközöknek a jogellenességét. Ám ahogy a nemzetközi humanitárius jog emberiességi alapelve és a Martens-záradék kimondja, a konkrét tilalom hiánya az adott eszközt nem teszi jogszerűvé.⁴³ Ezt az elvet megerősíti az 1977. évi első kiegészítő jegyzőkönyv 36. cikke is.⁴⁴ Bizonyos fegyverekről konkrét egyezményi tilalom híján, szokásjogi alapon is meg lehet állapítani, hogy tiltottak, ilyenek például a vegyifegyverek, melyek az azokat tiltó egyezmény⁴⁵ létrejötte előtt is tiltott eszköznek számítottak két okból. Egyrészt a hatásuk irányíthatatlansága miatt megkülönböztetés nélkül ható, másrészt természetüknél fogva szükségtelen szenvedést okozó fegyvernek minősíthetőek. Vannak ugyanakkor olyanok, melyek megítélése nem ilyen egyszerű, ezek közé tartoznak a kazettás bombák is. Az ilyen eszközök ugyanis a jelenlegi hadijogi álláspont szerint önmagukban nem jogellenesek, hiszen alkalmazásuk egyértelműen katonai érdekeket szolgál, összhangban a katonai szükségesség elvével. Ugyanakkor természetesen ki kell jelentenünk, hogy az ilyen eszközök felhasználásának módja lehet jogellenes.

Jogellenes felhasználás sokféle lehet. Már a ma szokásjoginak számító 1907. évi IV. hágai egyezményhez csatolt hadviselési szabályzat is ismeri a megkülönböztetés nélküli támadás egyik formáját, nevezetesen ha „szükségtelen bajokat okozó fegyvereket, lövedékeket, vagy anyagokat” használnak a támadáshoz⁴⁶. Végül a megkülönböztetés nélküli támadás kifejezés, illetve amit ez takar, az 1977-es első kiegészítő jegyzőkönyvben került kimerítő szabályozásra.⁴⁷ A jegyzőkönyvről itt is meg kell jegyezni, hogy bár a konfliktusban részes felek közül sem Irak, sem pedig az Egyesült Államok nem ratifikálta, ezek a cikkek szokásjogi jellegük miatt kötelezőnek tekinthetők.⁴⁸

A jegyzőkönyv 51. cikke⁴⁹ alapján vizsgálunk kell, hogy az ott felsorolt feltételek mennyire állnak elő törvényszerűen egy ilyen fegyver alkalmazása esetén. Amennyiben

vizsgálódásunk eredményeképpen arra a következtetésre jutunk, hogy a fegyver alkalmazása elkerülhetetlenül valamelyik megjelölt cselekményt valósítja meg, akkor kimondhatjuk, hogy az megkülönböztetés nélkül hatónak minősül és jogellenes. Ám minden további nélkül fel tudunk vázolni olyan helyzetet, melyben ennek a fegyvernek az alkalmazása az 51. cikkben foglalt egyik esetet sem valósítja meg. Ilyen lehet például egy katonai repülőter vagy egy összefüggő harcokoszlop elleni támadás, melyre Irakban is volt példa.⁵⁰ Ezekben az esetekben a katonai szükségesség indokolja a fegyvertípus alkalmazását, a célpontok tisztán katonai jellege miatt az arányosság elve nem okoz problémát.

Összegzésképpen tehát megállapíthatjuk, hogy ezek az eszközök jelenleg nem minősülnek tiltottnak. Nem csak konkrét egyezményes tilalom hiánya miatt, hanem azért, mert sem a szokásjogból, sem pedig az írott jogból nem tudjuk levezetni ezeknek a fegyvereknek a tilalmát. Hasonló problémával szembesült a Nemzetközi Bíróság is, amikor a nukleáris fegyverek jogszerűségével kapcsolatban adott tanácsadó véleményt.⁵¹

Jogellenesség akkor állapítható meg, ha az ilyen fegyverek alkalmazása történik jogsértő módon. Például ha az ezzel való támadást olyan helyen vagy oly módon hajtják végre, hogy annak hatásait valóban nem lehet csak a katonai célpontra korlátozni – egy sűrűn lakott területen egy pontszerű célpont, mondjuk egy légvédelmi tüzerállás ellen ilyen fegyvert bevetni minden valószínűség szerint jogsértőnek bizonyulna.

2.7. Élő pajzsok

Már a harci cselekmények megkezdése előtt élénken foglalkoztatta a laikus és a szakmai közvéleményt, ahogy a katonai műveletek tervezőit és a döntéshozó politikusokat is az a körülmény, hogy várható volt a harcok során egy viszonylag új jelenség, az önkéntes emberi pajzsok kérdése.

A nem önkéntes emberi pajzsok jogi megítélése ugyanis nem jelent különösebb problémát, a hadijog kifejezetten tiltja, hogy kényszerrel vagy erőszakkal civileket vagy hadifoglyokat használjanak arra, hogy katonai célpontokat támadástól kíméljenek meg. A hadifoglyok ilyen célú felhasználását az 1949. évi harmadik genfi egyezmény 23. cikke tiltja⁵², míg a polgári személyek tekintetében a negyedik genfi egyezmény 28. cikke tartalmaz konkrét tilalmat⁵³, ezt megerősítendő, az egyezmény 147. cikke az ilyen cselekményt súlyos jogsértésnek minősíti. Az ilyen cselekmény akár túszszedésnek is minősíthető, melyet a negyedik genfi

egyezmény 34. cikke tilt, illetve az egyezmény súlyos jogsértésnek tekint⁵⁴, azaz háborús bűntettnek minősül.

Az önkéntesekre ugyanakkor nem találunk ilyen kifejezett jogi szabályozást, miután ez viszonylag új jelenség. Korábban a világ számos országából jelentkeztek civilek, hogy ha kell, élő pajzsot alkotva védenek meg iraki objektumokat. Konkrét egyezményi szabályozás híján ismét arra kényszerülünk, hogy a már rendelkezésre álló szokásjogi és egyezményes szabályokból az alapelvek alkalmazásával próbáljuk megállapítani, hogy vajon a nemzetközi hadijog milyen állásponton van ezzel kapcsolatban.

Elsőként megállapíthatjuk, hogy a hadijog szabályai, nevezetesen a már említett szokásjogi, és a genfi egyezményekben fellelhető szabályok mellett az 1977. évi első kiegészítő jegyzőkönyv szokásjoginak elismert 51. cikkének 7. bekezdése, 57. cikkének 1. bekezdése és 58. cikke alapján a hadviselő felek kötelessége, hogy a polgári személyeket eltávolítsák a katonai célpontok közeléből, ezért jogsértésnek minősíthetjük, ha egy állam nem hogy nem akadályozza, hanem kifejezetten támogatja az önkéntesek élő pajzsként való alkalmazását⁵⁵, ugyanakkor éppen ezeknél a cikkeknél olyan szabályt is találunk, mely világosan kijelenti, hogy ezeknek előírásoknak az egyik fél által történő megsértése nem teszi jogszerűvé a polgári személyek ellen indított támadásokat.⁵⁶ Így első olvasatra úgy tűnhet, hogy az élő pajzsok alkalmazása eredményes lehet, hiszen a politikai mellett (egy döntéshozó sem vállalná fel szívesen a polgári áldozatokért való felelősséget) jogi akadályt is gördít a támadó fél elé.

A polgári személyek elleni támadás tilalma azonban nem jelenti a katonai célpont elleni támadás tilalmát. A támadó fél hivatkozhat arra, hogy a célpont katonai jellegű, melynek elpusztítása katonai szempontból szükséges.⁵⁷ Ugyanakkor a polgári személyek jelenléte szükségessé teszi a támadással kapcsolatban egy, a jegyzőkönyv 51. cikkének 5. bekezdése b) pontja szerinti arányossági vizsgálat elvégzését, azaz annak megállapítását, hogy a támadás nem követel-e „a polgári lakosság körében feltehetően annyi áldozatot” és nem okoz-e „annyi sebesülést (...), valamint a polgári javakban akkora károkat (...), hogy azok önmagukban, vagy együttesen meghaladnák a támadástól várható konkrét és közvetlen katonai előny mértékét”. Amennyiben e vizsgálat eredményeképpen a válasz nemleges, a támadás jogszerűen végrehajtható, függetlenül attól, hogy az ott lévő polgári személyek önkéntes élő pajzsként vannak ott, vagy más okból. Ezt a vizsgálatot ugyanakkor elvileg minden támadás előtt el kell végezni, így láthatjuk, hogy a jogi megítélésben lényegét tekintve nem változtat az élő pajzsok jelenléte, csak az arányossági vizsgálat során fog erősebb súllyal megjelenni a polgári személyek védelmének kötelezettsége (ha például több ilyen személy van jelen egy katonai

célpontként értékelhető létesítménynél, akkor annak elpusztítása – és vele együtt a polgári személyek megölése – csak úgy lesz jogszerű, ha a célpont jelentősége azt indokolja).

Szerencsére végül ez jelentkezett gyakorlati problémaként, a háború alatt nem érkeztek jelentések ilyen esetről. Mindazonáltal, ha fegyvertelen civil önkéntesek saját testükkel védtek volna meg egy katonai objektumot, a szövetséges erők döntésén múlt volna, hogy megkímélik-e azt az adott célpontot. És amennyiben azt a döntést az arányossági vizsgálatnak megfelelően hozzák meg, jogi felelősség nem, legfeljebb politikai felelősség terhelte volna a támadókat – értelemszerűen ezt sem szívesen vállalták volna, hiszen a nemzetközi és a szövetséges államokbeli közvélemény szemében valószínűleg a hadijogi érvelések sokkal kisebb jelentőséggel bírnak ahhoz a tényhez képest, hogy a szövetséges támadók fegyvertelen civileket ölnek meg.

2.8. Az iraki olajkészletek felhasználásának kérdése

Nem kifejezetten a konfliktus során gyakorolt harci cselekményekkel kapcsolatban felmerült kérdés, ám mivel vitathatatlan kapcsolatban áll a háborúval és az utána következő rendezéssel, nem mehetünk el mellette szó nélkül. Az iraki olajkincs felhasználásával kapcsolatban napvilágot láttak olyan vélekedések, melyek szerint a megszálló hatalmak az iraki olajkészleteket a nemzetközi hadijog alapján a megszállás során saját célokra használhatnák.⁵⁸ Ezeket az érveket a hadijognak azokra a szabályaira alapozzák, melyeket már az 1907-ben elfogadott, és szokásjogi erővel bíró negyedik hágai egyezmény tartalmaz. Ezek lényege, hogy a harcok eredményeképpen az eltűnt kormányzat helyére kerülő megszálló hatalom annak szerepét felvállalva köteles a közigazgatási rendszer működtetésére, és ezzel egyidejűleg jogosult az annak fedezetére szolgáló, korábbiaknak megfelelő járulékok, adók stb. beszedésére. Emellett jogosult a helyi lakosságtól bizonyos szolgáltatások követelésére is, ám ezeket magának a lakosságnak az ellátásán kívül csak a megszálló haderő ellátására fordíthatja.⁵⁹

Álláspontunk szerint óvatosan kell kezelni a kérdést, hogy az amerikaiak a fent említett cikkek alapján mennyire használhatják saját célra az iraki olajat. Az 1907-es hágai konvenciók fentebb idézett szabályai elég szűk lehetőségeket adnak. Csak a megszálló hadsereg ellátása illetve a közigazgatás működtetése érdekében teszik lehetővé a megszállott terület nyersanyagainak felhasználását, tehát ezt a két esetet (azaz a lehetséges két okot) kell vizsgálni:

A hadsereg ellátása olyan szolgáltatásokat jelent, mint utánpótlás, élelmiszer, üzemanyag. Csakhogy felmerül a kérdés: van-e arra szükség, hogy az amerikai hadsereg ellátása érdekében ehhez az eszközkhöz nyúljanak? Nincsen, mert a legmodernebb logisztikai megoldásokkal az utánpótlás általában megoldott. Ha viszont megoldott az utánpótlás, akkor nincs szükség a megszállott terület erőforrásainak igénybe vételére. A hadijog egyik alapelve a szükségesség, melynek véleményünk szerint ilyen vonatkozása is van. Ha viszont nincs szükség azok igénybevételére, akkor fosztogatásról beszélünk, ami tilos.

Az 1907-es hágai egyezmények és a csatolt hadviselési szabályzat nagy értékű és jelentős dokumentumok, ám lassan száz évesek, és amikor megalkották őket, a hadviselés kissé más képet mutatott, aminek később láthatjuk majd jelentőségét. Abban a korban még élő gyakorlat volt a hadseregeknél a kényszerszállásolás, a lovak kötelező zaboltatása, és erre a célra a megszállt területeken a helyi lakosság igénybevétele. Az egyezmény célja épp ennek a tevékenységnek a kordába szorítása volt. Furcsa kiforgatása lenne az egyezménynek, és különösen fájdalmas pofon a szellemének, ha most éppen erre hivatkozva próbálnának a szövetségesek jogot alapítani magunknak.

Ebben a körben így a nemzetközi hadijog alapján annyit tartunk elfogadhatónak, hogy ha a szövetségesek az üzemanyagot nem otthonról vagy a Kuvaitban kialakított utánpótlásbázisokról hozzák, hanem az iraki olajból finomított benzint töltik a járműveikbe. Ez még elfogadható, mint a „megszálló hadsereg szükségleteinek fedezése”, de ez sem jogszerű ellentételezés nélkül. Az iraki olajból való, saját célra történő hasznosítás ugyanakkor mindenképpen jogellenesnek tekinthető.

A közigazgatás működtetése érdekében ugyanakkor úgy használható fel az iraki olaj, ahogy az ENSZ Biztonsági Tanácsának 1483. számú határozata elírja. Itt viszont nem találunk utalást arra nézve, hogy ennek bevételeből a szövetségesek közvetlenül részesülhetnének.⁶⁰

Van itt még egy, pikánsnak is minősíthető probléma. Elfogadhatjuk a szövetségeseket, mint az előző iraki kormányzat jogutódját a közigazgatási jogok és kötelezettségek területén (az 1907-es hágai konvenció és 1949-es genfi egyezmények alapján). A jogutódlás a jogok és kötelezettségek átszállását jelent a jogelődről a jogutódra. Csakhogy még az előző kormányzat jogait a Biztonsági Tanács korábban jelentősen szűkítette az „Oil for food” programmal, azaz az olaj értékesítését csak meghatározott célokkal tette lehetővé, melyek között nem szerepel semmilyen hadsereg fenntartása. Márpedig, ha a jogelőrnek nincs joga valamire, akkor a *nemo plus iuris* jogi elv alapján a jogutódnak sincsen. Így ha a szövetségesek a humanitárius jogi szabályok alapján tekintik magukat a megdöntött iraki kormányzat jogutódjának, vagy

helyettesének, úgy a Biztonsági Tanács által a megdöntött kormányzattal szemben felállított korlátozások velük szemben is fennállnak, ami kizárja, hogy az iraki olajból bármilyen katonai jellegű tevékenységet támogassanak. Ezek mellett a Biztonsági Tanács hivatkozott 1483. számú határozata a kőolaj, illetve a kőolajtermékek eladásából származó bevételeket kötelez ően az iraki fejlesztési alap számára tartja fenn, semmilyen jogi lehetőséget nem biztosít a megszálló hatalmak számára.

3. A felelősségre vonás lehetőségei, módjai

3.1. Felelősségre vonás lehetséges fórumai a Szaddam-rezsim korábbi bűneiért

A Szaddám-rezsim által a saját lakossága ellen elkövetett bűnökért való felelősségre vonás több módon is történhet. Az első, kézenfekvőnek tűnő lehetőség, hogy az iraki bíróságok járjanak el az ilyen cselekményekkel gyanúsított személyekkel szemben, a második, hogy a nemzetközi közösség állítson fel egy, a jugoszláviaihoz és a ruandaihoz hasonló *ad hoc* nemzetközi törvényszéket, míg a harmadik elképzelésben „vegyes”, iraki -amerikai vagy iraki-nemzetközi törvényszékek szerepeltek. Mind a három megoldásnak megvannak a maga előnyös és hátrányos oldalai.

Iraki bíróságok

Amennyiben a rezsim korábbi kegyetlenségeinek megítélését az iraki bíróságokra bízzák, az a megoldás jól szolgálja a szövetségesek érdekeit, mert ekkor sérül látszólag a legkevésbé Irak szuverenitása. Az állami bíróságok ítélnének a saját állampolgáraik felett, vitathatatlan jogi legitimációval. Az iraki belső jogot, az ott megszokott jogi megoldásokat, szankciókat tudják alkalmazni. Természetesen az intézményrendszer működtetéséhez jelentős szövetséges, elsősorban amerikai támogatásra lenne szükség.

Ugyanakkor több vélemény szerint, melyek közül az egyik a Human Rights Watch nemzetközi szervezete, az amerikaiak támogatásával működő iraki bíróságok több szempontból sem megfelelő fórumai a számonkérésnek. Elsősorban az okozza a gondot, ami első olvasatra előnynek tűnhet: azok változatlan működése. Álláspontja szerint az iraki igazságszolgáltatás szervei, a „forradalmi”, „állambiztonsági”, és egyéb különleges bíróságok nem felelnek meg és soha nem is feleltek meg a független igazságszolgáltatási fórumokkal szemben felállított követelményeknek, azok korábban is inkább az állami elnyomó hatalom, semmint az igazságszolgáltatás eszközei voltak. Ezeket a bíróságokat átalakítani, a személyzetet átképezni, vagy lecserélni pedig túl hosszú időt venne igénybe. Az igazságszolgáltatási folyamatba bevonni kívánt, egyébként száműzetésben élő személyek (jogtudósok, tanárok, gyakorlati szakemberek) szempontjából sem lenne szerencsés, ha rájuk telepítenék a várhatóan nagy felelősséggel és sokszor még nagyobb politikai töltettel bíró

ügyek kezelésének terhét. Komoly problémák lennének a bíróságok elfogulatlanságával is, fél ő, hogy egy olyan igazságszolgáltatási rendszer, melynek gerincét a Baasz párt által elnyomottak adnák (sííták vagy kurdok), közel se járnának el pártatlanul.⁶¹ Ugyanakkor nem mehetünk el szó nélkül amellett sem, hogy a nemzetközi humanitárius jog nem teszi lehetővé a megszálló hatalom számára, hogy a megszállt területen működő igazságszolgáltatási fórumok tevékenységébe, személyi összetételébe önkényesen beleavatkozzon.⁶²

Vegyes iraki-nemzetközi törvényszékek

Egy, a fentihez hasonló megoldás járható útnak tűnik. Létre lehetne hozni olyan vegyes, iraki és nemzetközi összetétellel rendelkező eseti törvényszéket, vagy törvényszékeket, amelyek eljárhatnának a baasz párti rezsim korábbi bűncselekményei ügyében. Ezt, vagy ezeket fel lehetne állítani egy Irak és a szövetségesek közti szerződéssel, egy ENSZ által tető alá hozott nemzetközi szerződéssel, vagy végső soron ennek felállítására egyes vélemények szerint az 1949-es negyedik genfi egyezmény 64. cikke alapján maguk a szövetségesek is jogosultak lennének.⁶³ Egy ilyen törvényszék alkalmazása esetén egyszerre lehet jelen az iraki helyi és a nemzetközi érdek (az amerikai elképzelések szerint ez természetesen az amerikai érdeket jelenti), és az esetleges, a helyi bíróságokkal kapcsolatban problémaként megemlíttet elfogultságot ellensúlyozhatja a nemzetközi jelenlét a törvényszéken.

Nemzetközi eseti törvényszékek

Amennyiben az igazságszolgáltatást egy, a jugoszláviai és ruandai jogsértések kivizsgálására létrehozott törvényszékek mintájára létrehozott újabb nemzetközi *ad hoc* törvényszékre bíznák, a szervezet szerint garantált volna az ítékezés elfogulatlansága és pártatlansága, valamint a kellő szakértelemmel bíró szakemberek is könnyebben rendelkezésre állnának. További hasznos eredménye lenne ennek a megoldásnak, hogy a Szaddám-rezsim megítélése így nem a vele szembenálló szövetséges hatalmak (melyek az iraki belső bíróságokra elkerülhetetlenül komoly hatást tudnának gyakorolni), hanem az ENSZ Biztonsági Tanácsán keresztül az összes nagyhatalom (és így áttételesen az egész nemzetközi közösség) ügyévé válhatna. Ez végeredményben az Irak ellen háborút indító szövetséges államok érdeke

is, hiszen így kevésbé lehetnének azzal vádolhatók, hogy a jogellenes módon megkezdett fegyveres hadműveletek eredményes befejezése után a bírósági tárgyalótermekben is folytatják a harcot a megdöntött rendszer képviselőivel szemben, azaz a bírósági eljárásokat a „győztesek igazságának fórumává” alakítják.

A nemzetközi törvényszékek alkalmazása ugyanakkor felvet komoly problémákat is, illetve bizonyos szempontok jelentősen megnehezítenék ezek alkalmazását. Elsőleges gond, hogy egy ilyen ítélkező fórum legitimitása és elfogadottsága Irak esetén nem lenne egyértelmű. Az irakiak úgy éreznék, hogy kiveszik a kezükből a döntést, így csekély lenne a szervezet támogatottsága. Ami a nemzetközi realitásokat illeti, egy ilyen szervezet felállítása a Biztonsági Tanács állandó tagjai közötti konszenzuskényszer miatt nem menne egyik napról a másikra, különösen hogy maga a fegyveres támadás is éles vitákat kavart az eddig általában biztosnak látszó szövetségesek között. Politikai okokból pedig nem valószínű, hogy az Irakban „helyzetben lévő” Egyesült Államok belekezdene valamilyen hosszadalmas politikai egyeztetésbe egy olyan megoldás érdekében, mely végeredményét tekintve éppen hogy gyengítené helyzetét a vele nem éppen rokonszenvező nemzetközi közösség javára.

Amerikai álláspont szerint újabb gondot jelentene, hogy az eddig működő nemzetközi törvényszékek más jogi jelleget tükröznek, mint az Irakban elismert jogi kultúra. Ez a legtisztábban a halálbüntetés kérdésében érhető tetten, melyet a két nemzetközi törvényszék kategorikusan kizár,⁶⁴ ugyanakkor az iraki jog (és az amerikai is) ismeri, és egyes vélekedések szerint bizonyos vádlottak esetében a közvélemény szívesen is venné alkalmazását. További fogyatékosága ezeknek a törvényszékeknek, hogy több okból, elsőlegesen a széles körű nyilvánosság követelménye miatt nincs előttük lehetőség olyan eljárási vagy nyomozati cselekményekre, mint például vádalku kötése illetve a hírszerzési információk, vagy az elfogott személyek vallomásainak bizalmas kezelése.

A Nemzetközi Büntetőbíróság

A nemzetközi törvényszékek tárgyalása során meg kell említenünk az 1998-ban elfogadott, és 2002. július 1-én hatályba lépett római szerződéssel létrehozott Nemzetközi Büntetőbíróság lehetséges szerepét a Szaddám-rezsim által a háború előtti időszak alatt elkövetett cselekmények elbírálásában, ám csupán azért, hogy azt gyorsan el is vessük (előre bocsátva, hogy más lesz a helyzet a háború alatti cselekmények vizsgálata esetében).

Elhangzottak ugyan vélemények arról, hogy a szervezet működésének első – és igen jelentős – feladata lehetne az ilyen cselekmények tárgyalása, ám arra nincsen jogi lehetőség. A Nemzetközi Büntetőbíróság joghatósága ugyanis csak a statútum hatályba lépése után elkövetett cselekményekre terjed ki, és csak olyan államok területére, akik részesei ennek az egyezménynek.⁶⁵ E feltételek egyike sem teljesül, és elsősorban az időbeli hatály szigorú voltának problémája miatt nincs is lehetőség ennek kivédésére.

3.2. A koalíció által indított háború alatt elkövetett jogsértésekért való felelősségre vonás lehetőségei

A jelen tanulmány által felvetett következő kérdés, hogy az amerikaiak által vezetett háborúban elkövetett jogsértésekért milyen fórumok előtt lehet szó felelősségre vonásról. Az előbbieken taglalt lehetőségek itt is elemezhetőek, ebben a kérdésben is mindegyik említett fórum szóba jöhet lehetőségként. Az ott felsorolt, alkalmazásuk mellett vagy ellen szóló érveket itt nem ismételni meg, legfeljebb utalunk majd az esetleges különbségekre.

Külön vizsgáljuk ebben a részben a szóba jöhető nemzetközi, illetve a lehetséges belső jogi fórumokat.

3.2.1. Nemzetközi ítélkező fórumok

Nemzetközi eseti törvényszékek

Ebben a cselekményi körben álláspontunk szerint kategorikusan kizárhatjuk a Biztonsági Tanács által (vagy a Sierra Leone-i különleges bíróság mintájára az ENSZ és Irak közös szerveként⁶⁶) felállított nemzetközi eseti törvényszékek alkalmazásának lehetőségét. Az előbbi részben már említést tettünk az e fórummal kapcsolatos amerikai ellenérzésekről, amelyek még hangsúlyosabban jelentkeznének egy olyan konfliktus cselekményeinek megítélésénél, melyben az egyik részes fél maga az Egyesült Államok. Elméletileg természetesen elképzelhető lenne, hogy egy ilyen törvényszék csak az iraki fegyveres erőik által elkövetett jogsértésekkel foglalkozna, ám ennek gyakorlati megvalósítását kizártnak tartjuk. Elsődlegesen amiatt, mert a jelek szerint az amerikaiak semmilyen szempontból nem kívánják „nemzetköziesíteni” a háború cselekményeinek megítélését, és igen valószínű, hogy a

Biztonsági Tanács más tagállamai sem szívesen asszisztálnának ahhoz, hogy e téren az Egyesült Államok bármilyen módon rájuk is felelősséget hárítson.

A Nemzetközi Büntetőbíróság

A Nemzetközi Büntetőbíróság esetleges eljárásának több akadályja is van. A könnyebben áthidalhatók közé tartozik, hogy a konfliktus kezdetekor a bíróság még nem volt teljesen működőképes állapotban, a komolyabb gondok ugyanakkor – ismét – az egyes, a konfliktusban részes államok jogi helyzetében keresendők.

Mint említettem, sem Irak, sem az Egyesült Államok nem részese a bíróságot létrehozó 1998-as római egyezménynek, utóbbi ráadásul deklarálta megkísérli azt távol tartani a saját katonái cselekményeinek megítélésétől. Ennek érdekében 2002 nyarán még törvényt is elfogadott a kongresszus, mely a hangzatos *„Törvény az amerikai szolgálati személyzet védelméről”* elnevezést kapta,⁶⁷ illetve az elmúlt években egy sor kétoldalú egyezményt hozott tető alá a római egyezményben egyébként részes államokkal, melyekben utóbbiak vállalják, hogy nem szolgáltatnak ki a bíróság részére amerikai katonákat.⁶⁸ Nagy-Britannia ugyanakkor részese a római egyezménynek, azaz elvileg az ő katonái által elkövetett cselekményeket vizsgálhatná a bíróság. Ennek az lenne a feltétele, hogy a brit hatóságok ezt ne tegyék meg, hiszen a Nemzetközi Büntetőbíróság joghatósága másodlagos, azaz csak akkor járhat el, ha a gyanúsítottak honos bíróságai ezt valamilyen okból nem akarják vagy nem képesek megtenni.⁶⁹ Valószínűtlennek látszik, hogy ilyenre sor kerülne. Így láthatjuk, hogy kötelező jelleggel a Nemzetközi Büntetőbíróság még annak az államnak a katonái által elkövetett esetleges humanitárius jogi jogsértéseket sem tudja vizsgálni, amely egyébként részese az alapító egyezménynek.

Szövetséges katonai törvényszékek

Elméleti lehetőségként felmerül szövetséges katonai törvényszékek alkalmazása is, azaz olyan megoldás, melynek során a szövetségesek által külön e célra kinevezett katonai jogi szakértők bíraskodnának a háborús bűncselekményekkel megvádolt személyek felett. Amerikai álláspont szerint ez összhangban áll a harmadik genfi egyezmény 84. cikkével, mely

szerint a hadifoglyok felett katonai bíróságnak ítélezhet.⁷⁰ Jellegénél fogva ez a módszer a nürnbergi és a tokiói nemzetközi katonai törvényszékekre emlékeztet, amelyek hatékonynak bizonyultak. Ilyen törvényszékek alkalmazása garantálhatja a megfelelő jogi szakértelmet, lehetővé teszi akár civil szakértők bevonását, vagy az emberi jogvédő szervezetek megfigyelőként való, vagy akár tevőleges részvételét is – míg a szövetségesek folyamatosan rajta tarthatják az ujjukat az eljárások üttöerén, így tudják vállalni értük a jogi és politikai felelősséget is. Ugyanakkor ezzel a módszerrel éppen az a legkomolyabb gond, hogy nem fogja a pártatlanság és elfogulatlanság látszatát sem kelteni, azaz a megszülető döntések elfogadottsága előre láthatóan nem lesz túl széles körű.

3.2.2. Belső jogi fórumok

Maradnak végül a klasszikus, a nemzetközi humanitárius jog vagy nemzetközi hadijog által ismert igazságszolgáltatási fórumok.

Egyértelműnek tűnik, hogy az amerikaiak ezeket az igazságszolgáltatási lehetőségeket szeretnék saját hatáskörükben tartani. Bár az elméleti szabály értelmében minden hadviselő fél köteles a saját joghatóságán belül üldözni a hadijog megsértésének eseteit és elkövetőit, a mostani iraki helyzetben ennek nincs realitása. A működő iraki hatóságok valószínűleg csak arra lennének képesek ebben a kérdésben, hogy ha sikerül is elfogniuk az ilyen cselekményekkel gyanúsított személyeket, őket átadják az amerikai hatóságoknak. A hadijog pedig bizonyos feltételekkel lehetővé teszi, hogy a jogsértésekért való felelősségre vonás feladatát a másik érintett hadviselő fél vállalja fel.⁷¹ Ez természetesen jelen helyzetben egybeesik az amerikaiak politikai szándékaival is, így kétség nem fér hozzá, hogy a lenti megoldások működőképesnek bizonyulhatnak.

Ennek megfelelően háromféle amerikai ítélező fórum lehetőségét tudjuk felvázolni. Elsőként a szabályszerű katonai bíróságok, másodsorban a katonai különleges bizottságok, harmadsorban pedig a polgári bíróságok szerepelnek ebben a felsorolásban.

Katonai bíróságok

Az államok által kiépített és fenntartott katonai bírósági rendszerek elsősorban arra szolgálnak, hogy az adott állam szolgálatában álló katonai erőik tagjai felett rendelkezzenek ítélezési joggal. A polgári bíróságoktól való elválasztásukat sok tényező indokolja, többek

között a katonai szolgálati jogviszony eltérő jellege, az egyes elbíráható cselekmények különleges vagy a katonai környezetből, feladatokból fakadó jellege. Az amerikai katonai bíróságoknak vitathatatlan joguk van – és ugyanakkor kötelességük is – eljárni minden olyan esetben, amikor egy amerikai katonai személlyel vagy személyekkel szemben hadijogsértés gyanúja merül fel. Ugyanakkor a nemzetközi hadijog nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a humanitárius jog megsértése esetén ezek a bíróságok akár az elfogott iraki hadifoglyok felett is ítéelkezzenek (ld. a harmadik genfi egyezmény korábban hivatkozott 84., illetve a 102. cikkét), azzal a feltétellel, hogy az eljárásuk során ugyanazokat a szabályokat alkalmazzák, mint ha a vádlott amerikai katona lenne.⁷² Ennek az a következménye, hogy a hadifoglyok mindazokkal az eljárási és garanciális jogokkal kell, hogy rendelkezzenek, mint egy ilyen bíróság elé állított amerikai katona, azaz joguk van az ügyvédi képviselethez, igénybe vehetnek tolmácsot, joguk van ahhoz, hogy felvilágosítást kapjanak a vádról, jogot kell számukra biztosítani a fellebbezéshez, illetve számtalan egyéb, a harmadik genfi egyezmény által felállított szabálynak kell, hogy eleget tegyen az eljárás.

Különleges katonai bizottságok

Ugyanakkor vannak olyan fogságba ejtett irakiak, akikkel szemben az Egyesült Államok megtagadta a hadifogoly státuszt, jogellenes harcosoknak tekintve őket. Ilyenek azoknak a félkatonai szervezeteknek a tagjai, mint például a Fedajin Szaddám, vagy a Baasz párt milíciái. Az ő esetükben – mivel nem minősülnek hadifogolynak, és így nem állnak a harmadik genfi egyezmény védelme alatt – nem érvényesülnek azok a garanciális eljárási szabályok, amik egyébként a saját katonák, illetve a hadifoglyok esetében. Ők felelősségre vonhatók a katonai bíróságok helyett különleges katonai ítélkező bizottságok előtt is, és ezekre az eljárásokra csak az 1977-es első kiegészítő jegyzőkönyv tartalmaz minimumgaranciákat jelentő előírásokat.⁷³ Bár – mint említettük korábban – ezt a jegyzőkönyvet sem Irak, sem az Egyesült Államok nem ratifikálta, annak ezek az előírásai szokásjoginak minősülnek, így kötelező erővel bírnak.

Ezt a megoldást választotta az Egyesült Államok a kubai Guantánamo támaszpontján őrzött, Afganisztánban fogságba ejtett feltételezett al-Kaida tagok esetében is, mely megoldás, illetve a hírek szerint ott alkalmazott bánásmód egyébként azóta is a humanitárius joggal foglalkozó szakemberek támadásainak ösztüzében áll.⁷⁴ Helyszűke miatt nem bocsátkoznánk

e módszer jogszerűségének részletes taglalásába, csak annyit jegyzünk meg, hogy kétségek merülhetnek fel ilyen esetben azzal kapcsolatban, hogy vajon mennyire biztosított ilyen esetekben akár a kiegészítő jegyzőkönyvben biztosított minimumszabályok alkalmazása is. Az itt fogva tartott személyek nem találkozhatnak négy szemközt a védőjükkel, személyazonosságuk nem nyilvános és nem ismert, őrizetben tartásuk időtartamát semmi nem korlátozza, és az amerikaiak nem teszik lehetővé az emberi jogok betartását ellenőrizni kívánó szervezetek bejutását. Nyilván biztonsági és hatékonysági okokból az amerikai vezetés számára megfelelőnek tűnik ez a megoldás, de ezek politikai hozadéka (tiltakozások, bizalomvesztés) épp az ellenkező hatást válthatja majd ki.

Polgári bíróságok

Mindemellett a katonai bíróságoknál hivatkozott szabály lehetővé teszi nem csak a katonai, hanem – amennyiben a fogva tartó hatalom joga kifejezetten felhatalmazást ad rá – akár polgári bíróságok eljárását is. Az Egyesült Államok esetében ez elméletileg egyes vélemények szerint lehetséges lenne, hiszen az 1996-ban elfogadott *„Törvény a háborús bűnökről”*⁷⁵ a szövetségi büntető jogszabályok között megadta a jogot a szövetségi kerületi bíróságok esküdtszéki eljárásához minden olyan esetben, amelyben az Egyesült Államok valamely polgára vagy letelepedett lakosa háborús bűncselekmény elkövetésének gyanúsítottjaként vagy áldozataként jelenik meg. Ugyanakkor rontja ennek az érvelésnek az erejét, hogy az amerikai igazságügyi minisztérium és védelmi minisztérium egy korábbi megállapodásban arra az egyező álláspontra jutott, hogy az amerikai katonák által elkövetett jogsértéseket a katonai ítélkezésre, azaz a polgári bíróságok helyett a katonaiakra bízzák.⁷⁶ Ezzel a belső jogi aktussal a katonákat tehát lényegében kivonták a polgári bíróságok joghatósága alól, így viszont a harmadik genfi egyezmény korábban hivatkozott 84. és 102. cikke sem adhat lehetőséget az iraki hadifoglyok polgári bíróságok elé való citálására, hiszen ha az amerikai katonák esetében a szövetségi kerületi bíróságok nem illetékesek, úgy rájuk nézve sem lesznek azok.

Még ha ezen a problémán túllépve a joghatóságot adottnak is tekintenénk, ennek a bírósági fórumnak az alkalmazása felvet az alkalmazandó joggal kapcsolatos olyan, nem elhanyagolható problémákat, melyek komoly akadályt jelenthetik az eredményes eljárásnak. A polgári bíróságok által alkalmazható joganyag ugyanis az egyezményes, vagyis írott és a

belső jogba transzformált joganyagra szűkül (értelemszerűen, hiszen mégis egy belső, állami bírói szervezetről van szó, amely ritkán találkozik a nemzetközi joggal), ami azt jelenti, hogy az ilyen bíróság nem veheti figyelembe például a humanitárius jog alkalmazása szempontjából oly fontos nemzetközi szokásjogot, és jogsértést is csak az egyezmények által megengedett keretek között állapíthat meg. Főleg e fogyatékok miatt nem tartjuk valószínűnek, hogy ezek a fórumok különösebb szerepet kapnának.

4. Összefoglalás

Összefoglalva, meg kell állapítanunk, hogy sajnos a rendelkezésünkre álló nemzetközi hadijogi szabályanyag bizonyos, a modern korunkban felmerül ő kérdésekre még mindig nem ad kielégítő és kimerítő iránymutatást. A jelen tanulmányban megpróbáltunk különös hangsúlyt fektetni az ilyen, eddig jellemzően nem előforduló, vagy jogi szempontból nem könnyen megítélhető esetekre, a teljesség igénye nélkül.

Ugyanakkor, még ha bizonyos esetek megítélése anyagi jogi szempontból nem is okoz gondot, szembesülünk azzal a problémával, hogy a felelősségre vonás lehetőségei erősen korlátozottak. Pontosabban szólva, nem is korlátozottak, hiszen mint látjuk, számtalan lehetőség közül lehet választani. Ám talán pont az jelenti a gondot, hogy azok között választani lehet, így az erre irányuló döntés nem elsősorban objektív jogi, hanem szubjektív politikai megfontolások tárgyává válik. Ez pedig azt eredményezi, hogy még ha történetesen egyet is tudunk érteni a politikai szándékokkal, vagy azokkal a morális indokokkal, melyekkel ezeket a szándékokat megkísérlik elfogadhatóvá tenni, nem mehetünk el szó nélkül amellett a ténnyel, hogy a nemzetközi humanitárius jog, a nemzetközi hadijog területén még nagyon sok a tennivaló.

Jegyzetek

¹ Ld. az 1949-es genfi egyezmények közös 2. cikkének első mondatát: „Azokon a rendelkezéseken kívül, amelyek béke idején is alkalmazandóak, a jelen Egyezmény alkalmazást nyer a két vagy több Magas Szerződő Fél között bekövetkező megüzent háború vagy minden más fegyveres összeütközés esetén, még ha a hadiállapot fennforgását közülük valamelyik nem is ismeri el.”

² A felek által ratifikált nemzetközi egyezményekről ld. bővebben: <http://irak.nemzetkozijog.hu/alkjog.html>

³ Kihirdette: 1954. évi 32. tv r., közzétette: 2000/16. Nemzetközi Szerződés a külügyminiszterrel

⁴ Kihirdette: 1989. évi 20. törvényerejű rendelet

⁵ 5. cikk: „Ha valamely összeütköző Fél területén ez a Fél a jelen Egyezmény által védett valamely személyt alapos okból úgy tekint, mint akit egyénileg oly indokolt gyanú terhel, hogy az állam biztonságára káros tevékenységet folytat, az ilyen személy nem hivatkozhat a jelen Egyezmény által biztosított azokra a jogokra és kiváltságokra, amelyek, ha azokat az ő érdekében gyakorolnák, az állam biztonságára hátrányt jelenthetnének.”

⁶ <http://www.cnn.com/2003/US/03/24/sprj.iqr.pentagon/index.html>

⁷ 147. cikk: „(...) súlyos jogsértésnek az alábbi tényállások bármelyikét kimerítő cselekmények tekintendők, ha azokat a jelen Egyezmény által védett személyek vagy dolgok ellen követik el: a szándékos emberölés, (...)”

⁸ <http://index.hu/politika/kulfold/baleset0401> vagy <http://index.hu/politika/kulfold/chpoint0404/>

⁹ A szervezet álláspontja: <http://www.hrw.org/reports/2003/iraqfalluja/iraqfalluja.pdf>

¹⁰ „A megszálló Hatalom (...) a megszállott terület lakossága részére oly rendelkezéseket bocsáthat ki, amelyek a jelen Egyezményből folyó kötelezettségek teljesítése, a terület rendes igazgatásának biztosítása, valamint akár a megszálló Hatalom, akár a megszálló erő és a megszálló igazgatás tagjainak és javainak, akár az általa használt kommunikációs intézményeknek és vonalaknak biztonsága érdekében elengedhetetlenek.”

¹¹ Ld. a Szabályzat 23. cikkének g) pontját, illetve 25. és 46. cikkét.

¹² „1. A polgári javak nem szolgálhatnak támadás, vagy megtorlás célpontjává. Polgári javaknak tekintendők mindazok a tárgyak, amelyek a 2. bekezdés meghatározása szerint nem katonai célpontok.

2. Támadást szigorúan csak katonai célpontok ellen lehet indítani. Csak azok a tárgyak minősülnek katonai célpontoknak, amelyek jellegüknél, elhelyezkedésüknél, céljuknál, vagy rendeltetésüknél fogva hatékonyan elősegítik a katonai műveletet és amelyek teljes, vagy részleges megsemmisítése, elfoglalása, vagy semlegesítése az akkori körülmények között meghatározott katonai előnyt jelent.”

¹³ <http://index.hu/politika/kulhirek/?main:2003.04.02.&126067>

¹⁴ „A polgári kórházakat megillető védelem csak akkor szűnik meg, ha azokat emberbaráti feladataikon kívül, az ellenségnek ártalmas műveletekre használják fel. Mindamellett a védelem ilyen esetben is csak a minden egyes esetben megfelelő ésszerű határidő kitűzését tartalmazó felszólítás után, a határidő eredménytelen elteltével szűnik meg.”

¹⁵ „Ostromzár és bombázás esetében minden szükséges intézkedést meg kell tenni a végénél, hogy amennyire lehetséges, az istentisztelekre szánt, valamint a művészeti, tudományos és jótékony célokra rendelt épületek, a történelmi műemlékek, a kórházak, valamint a betegeknek és a sebesülteknek összegyűjtésére szolgáló helyek megkíméltesse, feltéve, hogy azokat akkor nem használják katonai célokra.

Az ostromlottaknak kötelessége ezeket az épületeket vagy gyűlékező helyeket látható különös jelekkel megjelölni és ezeket a jeleket az ostromlóval előre közölni.”

¹⁶ A Lieber Törvénykönyv szövegét ld.: <http://www.civilwarhome.com/liebercode.htm>

¹⁷ A kulturális javak fegyveres összeütközés esetén való védelméről szóló 1954. évi hágai egyezmény – kihirdette: 1957. évi 14. törvényerejű rendelet

¹⁸ „A kulturális javak fegyveres összeütközés esetén való védelmére Hágában 1954. május 14 -én kötött Egyezmény és más vonatkozó nemzetközi okmányok rendelkezéseinek érintetlenül hagyásával tilos:

a) a népek kulturális, vagy szellemi örökségét képező műemlékek, művészeti alkotások, vagy kegyhelyek ellen ellenséges cselekményeket folytatni;

b) az ilyen javakat katonai erőfeszítések támogatására felhasználni;

c) az ilyen javak ellen megtorló intézkedéseket foganatosítani.”

¹⁹ Ilyen esetek: <http://hirek.mti.hu/news.asp?pub=153> vagy <http://index.hu/politika/kulfold/aliabu0404/>

²⁰ „1. A más Magas Szerződő Fél területét egészben vagy részben megszálló Magas Szerződő Felek kötelesek, amilyen mértékben az lehetséges támogatni a megszállott terület illetékes belföldi hatóságának a kulturális javak oltalmazására és fenntartására irányuló erőfeszítéseit.

2. Ha a megszállott területen levő és a hadműveletek által megrongált kulturális javak fenntartása céljából sürgős intézkedésre van szükség és az illetékes belföldi hatóságoknak nincs módjában azt megtenni, úgy a fenntartáshoz legszükségesebb intézkedéseket, amennyire lehetséges, a belföldi hatóságokkal való szoros együttműködésben a megszálló Hatalom foganatosítja.”

²¹ „23. Cikk. A külön egyezményekkel megállapított tilalmakon felül tilos nevezetesen:

(...)

c) a fegyverét letevő vagy védtelen és magát kegyelemre megadó ellenfelet megölni vagy megsebesíteni”

²² A hadifoglyokkal való bánásmódra vonatkozóan Genfben, 1949. augusztus 12 -én kelt egyezmény – kihirdette: 1954. évi 32. tvr., közzétette: 2000/19. Nemzetközi Szerződés a külügyminisztertől

²³ <http://index.hu/politika/kulfold/kivegz0326/>

²⁴ <http://www.cnn.com/2003/ALLPOLITICS/03/31/timep.rules.tm/index.html>

²⁵ „2. Harcképtelen az a személy, aki:

a) a szembenálló Fél hatalmában van,

b) egyértelműen kifejezésre juttatja azt a szándékát, hogy megadja magát”

²⁶ „5. cikk: A jelen Egyezmény alkalmazást nyer a 4. Cikkben említett személyekre az ellenség hatalmába jutásuk időpontjától kezdve egészen végleges szabadon bocsátásukig és hazaszállításukig.”

²⁷ „Ha hadifogoly minőségben védelemre jogosult személyek kerülnek olyan rendkívüli harci körülmények között a szembenálló Fél hatalmába, amelyek nem teszik lehetővé a Harmadik Egyezmény III. részének I. címében szabályozott elszállításukat, szabadon kell őket engedni és minden ésszerű óvatossággal gondoskodni kell biztonságukról.”

²⁸ „A hadifoglyokat ugyancsak mindenkor védelemben kell részesíteni, különösen minden erőszakos cselekményekkel vagy megfélemlítéssel, sértetéssel és a nyilvános kíváncsisággal szemben.”

²⁹ ld. <http://www.cnn.com/2003/US/03/24/sprj.iqr.pentagon/index.html>

³⁰ ld. Az 1907. évi IV. egyezményhez (a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól) csatolt "Szabályzat a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól", 23. cikk b) pont

³¹ ld. Az 1949. augusztus 12-én kötött genfi egyezményeket kiegészítő és a nemzetközi fegyveres összeütközések áldozatainak védelméről szóló jegyzőkönyv, 37. cikk 1. bek. c) pont

³² ld. Az 1907. évi IV. egyezményhez (a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól) csatolt "Szabályzat a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól", 23. cikk c) pont

³³ ld. Az 1949. augusztus 12-én kötött genfi egyezményeket kiegészítő és a nemzetközi fegyveres összeütközések áldozatainak védelméről szóló jegyzőkönyv, 41. cikk 2. bek. c) pont

³⁴ ld. ICRC Commentary to the Additional Protocol I. of 1977, 1491.

³⁵ ld. Az 1949. augusztus 12-én kötött genfi egyezményeket kiegészítő és a nemzetközi fegyveres összeütközések áldozatainak védelméről szóló jegyzőkönyv, 41. cikk 2. bekezdésébe foglalt feltételt

³⁶ Válogatott esetek a hírekből:

<http://index.hu/politika/kulfold/furtos0403/>,

<http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/americas/2911327.stm>,

<http://www.cnn.com/2003/WORLD/meast/03/27/sprj.iqr.health.minister/index.html>

³⁷ A Human Rights Watch nemzetközi emberi jogi szervezet ezzel kapcsolatos véleménye: http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/middle_east/2907375.stm

³⁸ „Egyezmény a gyalogsági aknáknak alkalmazásának, felhalmozásának, gyártásának és átadásának betiltásáról, valamint megsemmisítéséről” – kihirdette: 1998. évi X. tv.

³⁹ <http://www.cnn.com/2003/WORLD/meast/04/02/sprj.iqr.aid.bomblets/index.html>

⁴⁰ <http://news.bbc.co.uk/1/hi/uk/2912617.stm>

⁴¹ <http://news.bbc.co.uk/1/hi/uk/2912105.stm>

⁴² A „British charity Landmine Action” álláspontját ld: <http://news.bbc.co.uk/1/hi/uk/2912105.stm>

⁴³ „Addig is tehát, míg a háború törvényeiről kimerítőbb törvénykönyv lesz alkotható, a magas szerződő Felek helyénvalónak tartják megállapítani, hogy azokban az esetekben, amelyekről az általuk elfogadott szabályzat nem rendelkezik, a lakosság és a hadviselők azoknak a nemzetközi elveknek az oltalma és uralma alatt maradnak, amelyek a civilizált nemzetek között megállapított szokásokból, a humanitás törvényeiből és a közlekedési követelményeiből folynak.” – az 1899. évi II. hágai egyezmény és az 1907. évi IV. hágai egyezmény preambulumból

⁴⁴ „Valamely új fegyver, hadtechnikai eszköz, vagy mód tanulmányozása, kifejlesztése, bevezetése, illetve rendszeresítése során az érintett Magas Szerződő Fél köteles megállapítani, hogy annak alkalmazása nem esik-e minden, vagy bizonyos körülmények között a jelen Jegyzőkönyv, vagy a Magas Szerződő Felek kötelező valamely más nemzetközi jogi szabály tilalma alá.”

⁴⁵ „Egyezmény a vegyifegyverek kifejlesztésének, gyártásának, felhalmozásának és használatának tilalmáról, valamint megsemmisítéséről” – kihirdette: 1997. évi CIV. tv.

⁴⁶ 1907. évi IV. hágai egyezmény, 23. cikk e) pont – kihirdette: 1913. évi XLIII. törvény

⁴⁷ Az 1949. augusztus 12-én Genfben kötött Egyezményeket kiegészítő és a nemzetközi fegyveres összeütközések áldozatainak védelméről szóló, Genfben 1977. június 8-án kelt I. Jegyzőkönyv, 51. cikk – kihirdette: 1989. évi 20. törvényerejű rendelet

⁴⁸ ld. ICRC Commentary to the Additional Protocols of 1977, 1923.

⁴⁹ „51. Cikk

4. Tilos megkülönböztetés nélküli támadásokat indítani. Megkülönböztetés nélküli támadás az:

- a) amely nem meghatározott katonai célpont ellen irányul;
- b) amelynek során olyan harcmódot, vagy harceszközt alkalmaznak, amelyet nem lehet meghatározott katonai célpont ellen irányítani, vagy
- c) amelynek során olyan harcmódot, vagy harceszközt alkalmaznak, amelynek hatásait nem lehet a jelen Jegyzőkönyv kívánalmai szerint korlátozni;
- és ezért minden ilyen esetben megkülönböztetés nélkül egyaránt sújtja a katonai célpontokat és a polgári személyeket, illetve polgári javakat.
5. Többek között az alábbi támadásmódok minősülnek megkülönböztetés nélkülinek:
- a) az olyan bombázás, vagy bármely más olyan módon, vagy eszközzel indított támadás, amely egyetlen katonai célpontnak tekint több, egymástól különálló és jól megkülönböztethető olyan katonai célpontot, amelyek egy nagyvárosban, városban, faluban, vagy más olyan területen vannak elhelyezve, ahol a polgári személyek, illetve polgári javak hasonló tömörülése található és
- b) az olyan támadás, amely a polgári lakosság körében feltehetően annyi áldozatot követel és annyi sebesülést okoz, valamint a polgári javakban akkora károkat idéz elő, hogy azok önmagukban, vagy együttesen meghaladnák a támadástól várható konkrét és közvetlen katonai előny mértékét.”
- ⁵⁰ <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/americas/2911327.stm>
- ⁵¹ Advisory Opinion of 8 July 1996, about the legality of the threat or use of nuclear weapons – <http://www.fas.org/nuke/control/icj/text/9623.htm>
- ⁵² „Egyetlen hadifoglyot sem szabad olyan területre küldeni vagy ott tartani, ahol a harci övezet tüzének van kitéve, és egyetlen hadifoglyot sem szabad felhasználni arra, hogy a jelenléte folytán bizonyos pontokat vagy bizonyos vidékeket a hadműveletekkel szemben megvédjenek.”
- ⁵³ „Egyetlen védett személyt sem szabad arra felhasználni, hogy jelenlétével bizonyos pontokat vagy bizonyos területeket katonai műveletektől mentesítsenek.”
- ⁵⁴ 147. cikk: „(...) súlyos jogsértésnek az alábbi tényállások bármelyikét kimerítő cselekmények tekintendők, ha azokat a jelen Egyezmény által védett személyek vagy dolgok ellen követik el: (...) a védett személy jogellenes elhurcolása vagy áthelyezése, illetve a jogellenes fogva tartása, a védett személynek az ellenséges Hatalom fegyveres erőiben való szolgálatra kényszerítése, (...)”
- ⁵⁵ 51. cikk: „7. A polgári lakosság, illetve polgári egyének jelenlétét, vagy mozgását nem szabad bizonyos helyeknek, vagy területeknek a hadműveletek alóli mentesítésére felhasználni, különösen pedig arra, hogy katonai célpontokat próbáljanak a támadástól megvédeni, (...). Az összeütköző Felek nem mozgathatják a polgári lakosság, illetve polgári személyeket abból a célból, hogy katonai célpontokat védjenek a támadástól, vagy hadműveleteket segítsenek elő.”
57. cikk: „1. A hadműveletek során állandóan gondoskodni kell a polgári lakosság, a polgári személyek és a polgári javak kíméletéről.”
58. cikk: „Az összeütköző Felek kötelesek a lehető legnagyobb mértékben:
- a) törekedni a Negyedik Egyezmény 49. Cikkének érintetlenül hagyásával – arra, hogy a katonai célpontok környékéről eltávolítsák az ellenőrzésük alatt levő polgári lakosságot, polgári személyeket és javakat;
- b) elkerülni, hogy sűrűn lakott területeken vagy azok közelében katonai célpontokat létesítsenek;
- c) egyéb szükséges óvintézkedéssel védelmezni az ellenőrzésük alatt levő polgári lakosságot, polgári személyeket és javakat a harctevékenységgel járó veszélyektől.”
- ⁵⁶ 51. cikk: „8. Ezeknek a rendelkezéseknek semmilyen megsértése nem mentesíti az összeütköző Feleket a polgári lakosság és polgári személyek vonatkozásában rájuk háruló jogi kötelezettségek alól, ideértve az 57. Cikkben meghatározott óvintézkedésekre vonatkozó kötelezettséget is.”
- ⁵⁷ 52. cikk: „2. (...) Csak azok a tárgyak minősülnek katonai célpontoknak, amelyek jellegüknél, elhelyezkedésüknél, céljuknál, vagy rendeltetésüknél fogva hatékonyan elősegítik a katonai műveletet és amelyek teljes, vagy részleges megsemmisítése, elfoglalása, vagy semlegesítése az akkori körülmények között meghatározott katonai előnyt jelent.”
- ⁵⁸ Ld. pl. „Q&A: Who Controls Iraqi Oil?”, The New York Times, 2003. augusztus 27.
- ⁵⁹ Ld. Az 1907-ben elfogadott negyedik genfi egyezményhez csatolt hadviselési szabályzat 48., 49. és 52. cikkeit.
- ⁶⁰ Ld. S/RES/1483.(2003), <http://daccess-ods.un.org/TMP/8310551.html>
- ⁶¹ Ld. <http://www.hrw.org/press/2003/07/iraq071503.htm>
- ⁶² Ld. A polgári lakosság háború idején való védelmére vonatkozóan Genfben, 1949. augusztus 12-én kelt egyezmény 54. cikkét, mely biztosítani kívánja a bíróságok pártatlan működését a megszállt területeken is.
- ⁶³ „A megszálló Hatalom (...) a megszállott terület lakossága részére oly rendelkezéseket bocsáthat ki, amelyek a jelen Egyezményből folyó kötelezettségek teljesítése, a terület rendes igazgatásának biztosítása, valamint akár a megszálló Hatalom, akár a megszálló erők és a megszálló igazgatás tagjainak és javainak, akár az általa használt kommunikációs intézményeknek és vonalaknak biztonsága érdekében elengedhetetlenek.”

⁶⁴ Ld. pl. a volt Jugoszlávia területén elkövetett, a nemzetközi humanitárius jogot súlyosan sértő cselekmények megbüntetésére létrehozott nemzetközi törvényszék alapokmányának 24. cikkének 1. pontját: „Az Elsőfokú Tanács kizárólag szabadságvesztés büntetését szabhat ki.”

⁶⁵ Ld. a Nemzetközi Büntetőbíróság római statútumának 11. és 12. cikkét.

⁶⁶ A bíróságról bővebben lásd: <http://www.sc-sl.org/>

⁶⁷ „(8) Members of the Armed Forces of the United States should be free from the risk of prosecution by the International Criminal Court, especially when they are stationed or deployed around the world to protect the vital national interests of the United States. The United States Government has an obligation to protect the members of its Armed Forces, to the maximum extent possible, against criminal prosecutions carried out by the International Criminal Court.” – American Servicemembers’ Protection Act (ASPA), ld: <http://www.iccnw.org/documents/otherissues/aspa/aspa.pdf>

⁶⁸ Az ilyen egyezményekben részes államok listáját régiók szerint ld: <http://www.iccnw.org/documents/otherissues/impunityart98/BIASigsbyRegion31Oct03.pdf>

⁶⁹ Ld. a római egyezmény preambuluma 10. bekezdését, 1. és 17. cikkét

⁷⁰ „A hadifogoly felett egyedül a katonai bíróságok ítélezhetnek, kivéve, ha a fogva tartó Hatalom jogszabályai a polgári bíróságokat kifejezetten feljogosítják a Hatalom fegyveres erőinek tagja felett ugyanolyan cselekmény címén való ítélezésre, mint amely miatt a hadifoglyot üldözik.” – 1949-es harmadik genfi egyezmény, 84. cikk

⁷¹ Pl. az 1949-es harmadik genfi egyezmény 129. cikke: „Mindegyik Szerződő Fél köteles felkutatni azokat a személyeket, akiket a súlyos jogsértések elkövetésével vagy azok elkövetésére utasítás adásával gyanúsítanak, és köteles a személyeket, tekintet nélkül állampolgárságukra, saját bíróságai elé állítani. Joga van arra is, hogy ezeket a személyeket - ha ezt az eljárást előnyben részesíti - a saját jogszabályaiban megállapított feltételek mellett, ítélezés céljából átadja a büncselekmény üldözésében érdekelt valamely más Szerződő Félnek.”

⁷² „Hadifogollyal szemben csak a fogva tartó Hatalom fegyveres erőihez tartozó személyekre nézve illetékes bíróság és csak az ezekre irányadó eljárás szerint hozhat érvényesen ítéletet (...)” – 1949-es harmadik genfi egyezmény, 102. cikk

⁷³ Ld. az 1977-es első kiegészítő jegyzőkönyv 75. cikkének 4. bekezdését: „Nem lehet ítéletet hozni és büntetést végrehajtani olyan személyen, akit a fegyveres összeütközéssel kapcsolatos büncselekményben találtak bűnösnek, kivéve, ha az ítélete olyan pártatlan, rendszeresen működő bíróság hozta, amely figyelembe veszi a rendszeres jogi eljárás általánosan elismert elveit (...)”

⁷⁴ A Human Rights Watch emberi jogi szervezet tiltakozását, illetve az elnökhöz címzett nyílt levelét ld: <http://www.hrw.org/press/2002/12/us1227.htm>

⁷⁵ „War Crimes Act” – <http://www4.law.cornell.edu/uscode/18/2441.html>

⁷⁶ A megegyezés szövegét ld.: http://www.usdoj.gov/usao/eousa/foia_reading_room/usam/title9/crm00938.htm

**Káosz és a belpolitikai rendezés kérdőjelei
a poszt-Szaddám Irakban**

Wagner Péter

Politológus, a Kül-Világ folyóirat főszerkesztője, az ELTE ÁJK Nemzetközi Jogi Tanszéke mellett működő MTA-ELTE NATO Információs és Kutatóközpont tudományos munkatársa. Kutatási területe a Közel-Kelet és Közép-Ázsia. Az elmúlt időszakban több publikációja jelent meg Irakról és Afganisztánról.

A jelen szöveg szerzői jogi védelem alatt áll. Kiadja:

<http://alapitvany.kul-vilag.hu>

<http://www.nato-kozpont.hu>

Wagner Péter:

Káosz és a belpolitikai rendezés kérdőjelei a poszt-Szaddám Irakban

A tanulmány az iraki politikai átmenet legfontosabb aspektusait vizsgálja meg, az Ideiglenes Koalíciós Hatóság (CPA) és az Iraki Kormányzótanács (IGC) létrejöttének és működésének körülményeit, a belső erőviszonyokat, valamint kitér a legfrissebb hatalomátadási tervek tartalmára és az iraki kormányra is.

Bevezetés

Öt hónappal a Baath párt uralmának bukása után Irak még mindig nagyon lassan t ér magához a rendszerváltás okozta káoszból. Hogy ennek átmeneti id őszaknak mi lesz a vége, rengeteg esemény fogja befolyásolni, de az már most biztos, hogy az Egyesült Államok és a jelenlegi iraki politikai erők mindenképpen kulcsszereplők lesznek.

A harmadik Öböl-háború egy tekintetben biztos sikerrel zárult, megdöntötte Szaddám Huszein és a Baath párt diktatúráját. Az iraki nép és a különböző politikai és társadalmi szervezetek, hosszú évtizedek után, először gyakorolhatják, ízelhetnek a szólás és vélemény nyilvánítás szabadságát, amelynek létezését jelzi, hogy a megszálló amerikai és brit erőkkel szemben is igen éles hangnemben alkalmazzák. Sokak meglepetésére, a külföldről hazatért és mindig vitatott legitimitású ellenzéki pártok mellett, 2003 áprilisa óta több tucatnyi helyi alapítású párt és mozgalom jött létre. Ezek viszonya a megszálló amerikai erőkkel és az ideiglenes Iraki Kormányzótanáccsal az együttműködés és a fegyveres harc két véglete között változik.

Tanulmányunk célja, hogy általános képet adjon Irak jelenlegi politikai helyzetéről, bemutassa a legfontosabb személyeket, pártokat valamint a politikai rendezés legfontosabb szervét, az Iraki Kormányzó Tanácsot. Munkánk során megvizsgáljuk a szervezet létrejöttének körülményeit, jogosítványait és eddig elért eredményeit valamint röviden szólunk az általa felállított iraki kormányról és a működését ellenző iraki csoportokról.

Káosz Irakban

Ma már szinte bizonyosnak mondható, hogy a 2003. március 20. -án megindított amerikai és brit támadással szembenező iraki erők (legalábbis a mennyiségi adatokat tekintve)

köszönő viszonyban sem voltak azokkal az információkkal, amelyeket a nyugati világ ismert és hitelesnek vélt az iraki fegyveres erőkről és biztonsági alakulatokról.¹ Nem is az azóta megkérdőjelezett, eredetileg is politikai szándékkal íródott brit és amerikai kormányjelentésekre gondolunk, hanem tudományos műhelyek, évek vagy évtizedek óta folytatott kutatási anyagaira, publikációira.²

A politikai elit likvidálására indított bagdadi bombatámadás kudarca után a Kuvait felől elindult brit és amerikai egységek az ú.n. „vörös vonalig” reguláris iraki alakulatokkal ritkán találkoztak. A főváros előterében az elit Köztársasági Gárda két hadosztálya napok alatt felmorzsolódott, majd valószínűleg árulás révén az amerikai tengerészgyalogosok szinte harc nélkül vonulhattak be Bagdadba.³ A főváros elestének hírére Szaddám Huszein és szűk körű politikai elitje illegalitásba vonult, az ország északi, szunnita arabok lakta vidékén pedig a még épp iraki erők megadták magukat a Tikritet, Moszult és Kirkukot napokon belül elérő amerikai erőknek.

A győzelmi mámor ízét hamar elrontotta - a kurd területek kivételével - az egész országra kiterjedő káosz. Az iraki lakosság az ENSZ szankciók miatt jegyrendszeren élt, ennek működtetését a széteső állami bürokrácia miatt lehetetlen folyt folytatni és komoly gondot jelent a rendszer újraindítása. Az éhezés mellett a legnagyobb gondot az ország elharapódzása jelentette. Kezdetben a retorzióktól tartó rendőrök inkább otthon maradtak, így Szaddám Huszein és a Baath párt palotáinak kifosztása után az emberek a közintézményekre vetették magukat, ami a közegészségügy és a közszolgáltatások összeomlásához vezetett. Nem kellett egyetlen olajkutat sem felgyújtani, mégis az ország működésének fenntartása szempontjából létfontosságú olajszektor is összeomlott a káoszban.

Ilyen körülmények között létfontosságú lett volna egy jól kidolgozott újjáépítési politika a Bush kormányzat részéről, ehhez képest úgy tűnik a washingtoni tervek csak a Huszein rezsim megbuktatására terjedtek ki. Mivel a háborút megelőzően az amerikai külpolitika éles ellentétbe került európai szövetségeseivel és az ENSZ-szel, szó sem lehetett arról, hogy a harcok lezárultával a nemzetközi szervezetek kiemelt vagy vezető szerepet vállaljanak Irak rehabilitációjában.

A Baath párt diktatúrájának bukását követően az Egyesült Államok politikai képviselője Zalmay Khalilzad, az elnök különmegbízottja és Jay Garner nyugalmazott tábornok, a Helyreállítási és Humanitárius Segélynyújtási Iroda⁴ (ORHA) vezetője lett. Garner megbízatása elsősorban életszínvonal stabilizálására, gazdasági mihamarabbi helyreállítására vonatkozott, ám ezek vártnál sokkal lassabban kezdődtek meg. Politikai téren Jay Garner

tanácskozásokat szervezett a régi ellenzéki szervezetekkel és az új politikai csoportokkal és kinevezte az első, irakiakból álló testület 2003. május 5.-én. Elképzelése szerint ez a kezdetben ötfős, csak emigráns, Amerika barát csoport még további 1-4 fővel lesz kiegészítve. Mellette majd megalakult egy kb. 300 fős nemzetgyűlés, amely július közepére megválasztja az első ideiglenes iraki adminisztrációt.⁵ Már ekkor lehetett tudni, hogy 2003. május 12.-től új irányítója lesz az iraki helyreállításnak Paul L. Bremer III nagykövet személyében.

A vezetőcsere nem pusztán arról szólt, hogy új, energikusabb vezetőre van szükség Irakban, hanem rávilágított a washingtoni vezetésen belüli egyik konfliktusra. Már a háború elindítása előtt ismert volt a Külügyminisztérium és a Pentagon közötti ellentét. Ez kiterjedt magára a háborúra (az ENSZ és a nemzetközi közösség szerepe, felhatalmazással vagy anélkül), az iraki ellenzékre (a két minisztérium eltérő iraki ellenzéki szervezeteket finanszírozott) és az iraki rendszer bukását követő időszakra. Garner csapata elsősorban a Rumsfeld-Wolfowitz mögött csoportosuló neokonzervatív és katonai-ipari lobbihoz kötődött.⁶ Az ORHA tisztviselői és tanácsadói között számos volt tábornokot és korábbi republikánus adminisztrációkhoz kötődő személyeket lehetett találni. Ebben az értelemben Paul Bremer megjelenése részben a Külügyminisztérium győzelmét jelentette, bár közvetlen felettese a hadügyminiszter Donald Rumsfeld maradt.

Iraki politikai újjászerveződés

Miközben Washingtonban lázasan dolgoztak, hogy az amerikai poszt-Szaddám tervek és lépések valamilyen átgondoltságot mutassanak, a régi és új iraki pártok egyre hangosabban és türelmetlenebbül követelték bevonásukat a az Irakot érintő döntéshozatalba. Az első konzultatív gyűlésre 2003. április 15.-én került sor a Tallil légibázison. Jay Garner és Zalmay Khalilzad mintegy 200 résztvevő előtt vázolta az amerikai elképzeléseket. Jellemző módon a konfúzus tervezésre, a kiválasztottakon kívül egyetlen irakit nem engedtek be a tanácskozásra és számos síita iszlamista csoportot pedig meg sem hívtak.⁷

Két héttel később került sor a második tanácskozásra, ezúttal Bagdadban. Ezúttal mintegy 250-300 meghívott, főleg értelmiségiek és technokraták vettek részt a gyűlésen, megállapodva Jay Garner és Zalmay Khalilzaddal, hogy májusban egy reprezentatív összejövetelt fognak tartani, ahol – biztató előjelként – kiválasztják és szavaznak az új ideiglenes iraki kormányról.⁸ Nem tudni, hogy ez az ígéret szerepet játszott-e Jay Garner elmozdításában, de miután Paul Bremer átvette posztját, az új amerikai megbízott bejelentette,

hogy még nem időszerű ideiglenes kormányról beszélni és bármilyen konzultatív testület felállításának legkorábbi időpontját eltolta július közepére. Ez a lépés hangos tiltakozást váltott ki minden politikai szervezetből; még az Egyesült Államokkal szorosan együttműködő Iraki Nemzeti Kongresszus is keményen bírálta a döntést.

Az közben Ideiglenes Koalíciós Hatóságra (CPA)⁹ átnevezett, a megszállás nem katonai aspektusait irányító szervezet, három az iraki belpolitikát meghatározó döntést hozott. Bagdad kivételével önkormányzati választásokat tartott. A végeredmény negatív volt, a koalíciós erők számos vád és támadás érte a választások levezetése és alkalmankénti „kézi -vezérlése” miatt. Jó példa volt erre Kirkuk város esete. A település etnikailag vegyes összetételű, élnek itt arabok, kurdok, turkománok és asszírok is. Mivel az iraki olajtermelés harmada innen származik, mindenki számára fontos volt, hogy a térségben mielőbb visszatérjen a nyugalom és biztonság. Az elmúlt évtizedekben több tízezer, százezer arabot telepítettek be a városba, hogy megváltoztassák az itt élők etnikai arányát. Most a Baath rendszer bukását követően várható volt, hogy a kurdok és a turkománok visszakövetelik régi jogaikat és elkövetett vagyonukat.

A városban lezajlott szavazás és arról napvilágot látott információk bepillantást engednek, hogy milyenek lehettek országszerte a választások 2003 májusában. Az önkormányzat létrehozására úgy került sor, hogy az amerikai hatóságok 300 elektort választottak ki, majd ez a csoport mind a négy etnikum részére 6-6 képviselőt választott. Ezen felül további hat független képviselő került kiválasztásra szintén az amerikai hatóságok részéről, és ez a 30 fős testületet választotta meg aztán Kirkuk város, hosszú idő óta első, kurd származású polgármesterét.¹⁰

A választások ilyen rendezetlenségét elismerve Paul Bremer végül is meghatározottan időre felfüggesztette az önkormányzati választásokat és bevallottan visszatértek a kinevezésekre alapuló rendszerre.

Az Ideiglenes Koalíciós Hatóság (CPA) második fontos döntése az volt, hogy május 23-án feloszlatta az iraki fegyveres erőket és az összes, korábban létezett, biztonsági, félkatonai és hírszerző szervezetet. Bár egy hónappal később Paul Bremer bejelentette, hogy a megszálló hatóság hozzákezd az új iraki hadsereg megszervezéséhez és ebben szívesen látja a korábban elbocsátottakat is, a hadsereg felosztatás olyan hibának tűnik, amely még sokáig hatással lesz az ország biztonságára. A döntést követően heteken át tartottak a tiltakozó akciók.¹¹ Ezek eredményeképp a CPA végül fizetési listára vett több százezer egykori katonát, ám a közben megerősödő gerillaharcot részben az is okozhatta, hogy ezek a háborúban edzett, hivatásukra egyébként büszke emberek az iraki ellenállást erősítik szabadidejükben.

A harmadik és tanulmányunk szempontjából legfontosabb döntés az Iraki Kormányzó Tanács (IGC)¹² névre átkeresztelt szervezet létrehozása volt. A tanácsba hosszas egyeztetések után, az amerikai megszálló erők 25 főt hívtak meg. A kiválasztás során sok és bonyolult szempontot kellett érvényesíteni, amelyek közül a legfontosabbak a vallási és etnikai arányok reprezentálása, a világi és iszlamista erők jelenléte, az emigráns és honi politikai erők megjelenése. Természetesen az alapelv mégis csak az volt, hogy minden, a kormányzó tanácsba bekerült fél elfogadja az amerikai megszállást, vagy legalábbis ellenérveinek skálája ne terjedjen ki az azonnali és totális fegyveres felkelés meghirdetésére.

A külvilág felé talán legfontosabb cél az volt, hogy az ország síita arab lakosságának megfelelő arányt biztosítsanak a testületben. Ennek a problémának a háttere az volt, hogy a síita arabok, akik a lakosság 55-60 százalékát alkotják, Irak létrejötte óta a hátrányos helyzetben voltak a politikai hatalom tekintetében. Az ország irányítása mindig is a lakosság 15 százalékát kitevő szunnita arab népcsoport kezében volt. A kormányzó tanácsban, létrehozásakor, 14 síita arab volt, akik így a többséget alkották,¹³ mellettük négy szunnita arab, öt kurd és egy-egy asszír és turkomán képviselő került be a testületbe.¹⁴

Már a kezdetektől világos volt, hogy azok a pártok, amelyek korábban együttműködést vállaltak az Egyesült Államokkal, biztos tagjai lesznek a Tanácsnak. A további kérdést az jelentette, hogy egyrészt a szunnita arab csoportokból kik legyenek felvéve, illetve, hogy a nem - emigráns, a hazai ellenállást vállaló személyek és pártok közül kik legyenek beválasztva.

Szembeszállva azokkal az előzetes várakozásokkal, miszerint az Egyesült Államok egy tisztán bábszervezetet hoz létre, amelynek tagjai csak a jól körülhatárolt amerikai és nyugati elvek szerint gondolkodnak (szekuláris állam és liberális demokrácia hívei stb.) a Kormányzó Tanácsba számos olyan személy került be, akik potenciálisan konfliktusforrást jelenthettek a későbbiekben. A koalíciós erők számos iszlamista szervezetet hívtak meg, olyanokat is amelyek korábban nem vettek részt az emigráns ellenzékben.

Az új testület tagjainak kiválasztásakor felmerült még egy utolsó szempont. Hírek szerint az emigráns ellenzéki szervezetek nem egy esetben megvétózták olyan honos iraki szervezetek vagy személyek meghívását az IGC-ba, akik számukra (és esetleg nem az USA számára) jelentettek rivális tényezőt az iraki belpolitikai életben. A külföldön működő szervezetekkel szemben nyíltan vagy titokban mindig megfogalmazódott az a vád, hogy milyen valós belső támogatottságuk lehet, ismerik-e egyáltalán őket Irakban. Számukra jelenleg létkérdés, hogy az első hónapokban minél jobban és gyorsabban tudjanak beágyazódni az iraki társadalomba és ezt minél kevesebb vetélytárs jelenlétében történjen. A kormányzótanács

létrehozásakor az egyik legfontosabb, lefektetett elv az volt, hogy mind a megszálló hatóságoknak, mind a jelentős (emigráns) politikai pártoknak vétőjoguk van a tanács végső és teljes tagságát illetően.¹⁵

A legnagyobb csoportot síita arabok képviselői alkotják. Számukra ez egy régi történelmi állapot megszüntetését jelentette, hiszen Irak létrejötte - nem pedig a Baath párt hatalomra jutása - óta a politikai hatalom a szunnita arabok kezében összpontosult. Ennek a ténynek az oka inkább az ország és a korábbi Oszmán birodalom történelmi-társadalmi jellegzetességeiből fakadt. A 14 fős közösségben vegyesen találunk pártokhoz kötődő és független, szekuláris és iszlamista képviselőket. Jelen vannak a nagyobb, komoly múlttal rendelkező de emigráns iszlamista pártok, mint az SCIRI és a Dawa, 1991 után létrejött világi mérészkelt politikai csoportok (INC, INA, ICP) és olyan független politikai szereplők, akik egyaránt képviselik a törzseket, síita egyházi köröket és az Irakban maradt ellenzéki csoportokat.

Kuriózusként megjegyezhető, hogy ebbe a csoportba került be az Iraki Kommunista Párt is. Jelenléte sokáig kérdéses volt az elemzők számára, révén, hogy a lista összeállítója az Egyesült Államok volt, de végül a koalíciós erők meg lettek győzve, hogy a párt korábban komoly tekintéllyel és támogatóbázissal rendelkezett az országban és egyensúlyt képezhet az iszlamista erőkkal szemben.¹⁶

A szunnita arabok tekintetében sokkal óvatosabban jártak el a hatóságok. A négy tanácstagból egyik sem tartozik az előző rendszerhez, sem annak emigráns ágához és az igazán kritikus iszlamistákat is kihagyták. A legtekintélyesebb politikus közöttük a 80 éves Adnán Pacsacsi, aki még a Baath párt hatalomra jutása előtt volt külügyminiszter. Az egyik legismertebb politikai vezető, akit sokan kedvelnek mérsékelt nézetei miatt. A további három főből ketten szintén a szekuláris, mérsékelt politizálás hívei, míg a negyedik fő Muhszin Abd al-Hamíd az egyiptomi alapítású Muszlim Testvériség iraki szervezetének a vezetője.

Az ötfős kurd csoport kiválasztása viszonylag egyszer übb volt, mivel a kurd politikai élet 1991 óta viszonylagos állandóságot mutatott. Az iraki kurdok történetétének utóbbi 20-25 évét Maszúd Barzáni (Kurdisztáni Demokrata Párt, KDP) és Dzsálál Talabani (Kurdisztáni Hazafia Egység, PUK), gyakran kisebb összecsapásokba torkolló, rivalizálása határozta meg. Bár az elmúlt néhány évben a feszültség csökkent, szinte természetes volt 2003 nyarán, hogy mindkét félnek helyet kellett kapnia a kormányzótanácsban. A listára felkerült Mahmúd Oszmán neve, aki az egyik legtekintélyesebb kurd politikus, bár nem tartozik egyik nagy

párthoz sem. Hármójuk mellett még bekerült az egyik iszlamista párt vezetője és egy neves bíró.

Végül a tanács tagja lett két, az asszír és turkomán kisebbséghez tartozó politikus(n ő), akik, inkább a demokratikus játékszabályok tiszteletének köszönhetik jelenlétüket, mint valódi befolyásuknak. Szinte a kinevezést követően, mindkét politikus legitimitását megkérdőjelezték saját közösségükön belül, mivel különböző okok miatt a két etnikai csoporton belül további választóvonalak húzódnak.

Szándékosan nem használtuk egyszer sem a frakció szót az egyes vallási, etnikai csoportok esetében. A jelenlegi és az Egyesült Államok által favorizált felosztás ugyan is azon a hibás koncepción alapszik, hogy libanoni mintára konfesszionális alapon kell felosztani az iraki politikai csoportokat. Ez a koncepció azonban rengeteg sebből vérzik. Amíg ugyanis Libanonban etnikailag mindenki arab, csak a vallásuk szerint kell megkülönböztetni magukat, Irakban léteznek vallási csoportok (síita és szunnita iszlám, keresztény és még számos kisebb vallás) és léteznek etnikai csoportok (arabok, kurdok, asszírok, turkománok). Ráadásul az egyes etnikumok vegyesen követik az iszlám két nagy irányát, azaz találunk síita és szunnita arabokat (ez már mindenki számára ismert) szunnita és síita kurdokat (sőt jezidieket is) és ez még a turkománokra is igaz. Ami a konfesszionális felosztás szükségességére vezette a washingtoni vezetőket, az valószínűleg az volt, hogy Szaddám Huszein rezsimjét, ismét hibásan úgy interpretálták, hogy az tisztán a szunni arab kisebbség elnyomása a más vallású (ide tartoznak a síiták is) és más etnikumú közösségeknek.

Ezzel szemben a terror, az elnyomás mindenki érintett aki kilógott a sorból. A Baath párt bürokratikus rezsimjének éppúgy tagjai voltak szunnita arabok, síita arabok és a kurdok is. Valóban voltak bizonyos - a hatalmi elit fennmaradása szempontjából létfontosságú - feladatkörök, ahova a bejutás szempontja a törzsi identitás volt.¹⁷ De a hadsereg jó részét továbbra is a síita arab katonák tették ki, a Baath párt tagságának nagy része síita arab volt (egészen a szigorúan hierarchizált párt középső szintjéig) és a Szaddám Huszein vezette rezsim által kurd területeken tovább működött a kormány által fenntartott milícia is csak kurdokból állt.

Azok a konfliktusok, amelyeket jelenleg hallhatunk, tapasztalhatunk Irakban két etnikum vagy vallási irányzat között, sokkal inkább vezethetőek vissza az elmúlt 35 év parancsuralmi rendszerében rejlő konfliktusokra, mint a valódi szektáriánus problémákra. Az irakiak és a nyugati kutatók jó része azon az állásponton van, hogy hiba lenne és

kiszámíthatatlan veszélyekkel járna a későbbiekben, ha Irak politikai rendszere a későbbiekben ebbe az irányba fejlődne tovább.¹⁸

Nagy valószínűséggel kimondható, különösen az arab képviselők esetében, hogy kollektív döntéshozatalkor legfontosabb számukra a világnézeti álláspont. Így például az állam és az egyház viszonyának tekintetében a kurd, a szunnita és a síita iszlamista képviselők szavaznának együtt és velük szembe a szekuláris politikusok. Végül a jelenlegi állapotok már csak azért sem lehetnek mérvadóak, mert a jelenlegi Kormányzó Tanács kinevezett testület, nem választott, hogy a politikusok szempontjai között nem pusztán Irak jóléte szerepel, hanem a saját támogatóbázis kiépítése és állami erőforrások feletti ellenőrzés megszerzése.

A kormányzótanács hatóköre és az új iraki kormány

Az Iraki Kormányzó Tanács 2003. július 13-án gyűlt össze először és az előzetes egyeztetéseknek megfelelően, megalakulását maga a szervezet és nem a megszálló hatóságok jelentették be. Bár kezdetben Paul Bremer csak egy tisztán tanácsadói szervezetben gondolkodott, a külső körülmények, az emigráns ellenzéki szervezetek tiltakozása valamint Sergio Viera de Mello ENSZ megbízott közvetítése rábírta, hogy az új testület ennél komolyabb jogokat is kapjon. A Ideiglenes Koalíciós Hatóság (CPA) végül a kormányzótanács létrejötte utáni napon kiadott rendeletében ismertette az ICG jogait. Ezek egy ideiglenes kormány létrehozása, minisztereinek kinevezése és elmozdítása; a CPA-val együttműködve az iraki nemzet és az ország jövőjét érintő fontos kérdések és ügyek (privatizáció, újjáépítés, választási reform, iraki fegyveres erők és a nemzetbiztonság stb.) meghatározása és kidolgozása; részvétel a következő évi költségvetés összeállításában és jog annak elfogadására vagy elutasítására; az ország diplomáciai képviselőinek kiválasztása és Alkotmány Előkészítő Bizottság kinevezése.¹⁹

A kormányzótanács egyik első feladata az elnök kiválasztása lett volna, aki levezeti a 25 tagú testület üléseit, képviseli a nyilvánosság felé az IGC-t stb. Kevesek meglepetésére a tanács képtelen volt dönteni, mindenki a frissen megszerzett hatalmát féltette, vagy valamely rivalisának túlzott megerősödésétől félt. Végül két heti vajúdas után a 25 fős testület egy újabb egy kilenctagú vezetőséget választott magából. Ez a testület, pedig az „igazságosság” nevében úgy állapodott meg, hogy minden tag csak egy hónapig lehet elnök aztán abc sorrendben jöhet a következő személy.

Az új vezetőség névsora azok véleményét erősítheti, akik reménytelennek tartják a jelenlegi, nem választásokon alapuló politikai újjáépítést. A testületnek ugyanis szinte csak az

iraki emigráns erőkhöz tartozó vezetői vannak. Öten közülük ugyanazok, akiket Jay Garner még áprilisban alkalmasnak gondolt, hogy Irak első vezetői legyenek és ugyanazok akiket még a háború kitörése előtt több száz emigráns iraki párt kollektív képviselőjének választott.²⁰ Erejüket jól jellemzi, hogy a kormányzótanácsból 17-en amellet voksoltak, hogy egy elnöke legyen a szervezetnek, ám Dzsálál Talabani, az egyik legerősebb kurd szervezet vezetője ezzel nem értett egyet. Ebben támogatta őt a többi négy párt is, így került végül sor arra a kínos kompromisszumra, amely alapján, a többség akaratával szemben, a kilenctagú vezetőséget választottak.²¹

Ilyen módon azok a politikai erők, amelyek Szaddám Huszein diktatúráját végigszenvedték, ismét úgy érezhették, hogy az elmúlt hónapok eseményei csak egy színjáték elemei voltak, az ország vezetői most azok, akiket eredetileg is terveztek az amerikaiak. Ezek az események alapján jogosan merülhet fel, hogy mennyire érzi, érezheti az iraki nép sajátjának a kormányzótanácsot és annak döntéseit.

A kormányzótanács már július végén elkezdett foglalkozni az új iraki kormány kinevezésével. Nagy várakozások előzték meg a névsor megjelenését, hiszen jogos volt a félelem, hogy a pártok megpróbálják saját embereiket minél jobb pozíciókhoz juttatni. Ezzel szemben az ICG szóvivői és vezetői többször is hangoztatták, hogy a kiválasztás egyetlen feltétele a szakértelem lesz, és ha úgy tetszik egy szakértő kormány fog létrejönni, amíg le nem zajlanak az első demokratikus választások.

A kiválasztás során aztán mégis ugyanazok a széthúzó erők munkálkodtak a kormányzótanácsban. Bár a végleges névsort csak szeptember elejére sikerült összeállítani, már augusztus elején kiderült, hogy a bukott rezsim 19 minisztériuma helyett mostantól 25 lesz.²² Ennek a hírnék alapján sokan arra következtettek, hogy az hasonlóan a kormányt is etnikai és vallási alapon kívánják felosztani, ezért az azonos méretű.

És a gyanakvóknak lett igazuk. Az Iraki Kormányzó Tanács 2003. szeptember 1. -én hozta nyilvánosságra, illetve nevezte ki az első poszt-Baath iraki kormányt.²³ A lista tanulmányozásakor nyilvánvalóvá vált, hogy a kormány vegyesen lett szakértői és kegyenc kormányt és tagjai ismét teljes mértékben az etnikai és vallási arányoknak lettek alárendelve. 13 síita arab miniszter, 5-5 kurd és szunnita arab és egy-egy turkomán és keresztény miniszter került a 25 minisztériumra felduzzasztott kormányba. A síita iszlamista pártok (SCIRI, DAWA) valamint a kisebb szervezetek képviselői, hívei teljesen kimaradtak az osztzkodásból, és a többi párt is csak egy-egy minisztérium erejéig „jutalmazta” magát.

A legfontosabb tárcák esetében két poszt került a sítákhoz (belügy és olaj), egy-egy a kurdokhoz (külügy) és szunnita arabakhoz (pénzügy). Az is kiderült, hogy a kulcsminisztériumokra ismét a nagy pártok a korábbi ötös csoport próbálja meg rátenni kezét. Az már a tárgyalások elején világossá vált, hogy a hadügyi tárca a megszálló erők irányítása alatt marad, valamint, hogy miniszterelnök egyelőre nem lesz, mert képtelenek a felek megegyezni. Vitás kérdés már csak az olajipari miniszter személye maradt, akit Thamer Ghadban személyében Paul Bremer javasolt a posztra. Ghadban, igazi technokrata volt, aki már 30 éve dolgozott az iraki olajszektorban.²⁴

Az új külügyminiszter Hosjár Zebari lett, aki ugyanezt a feladatot látta el már több mint egy évtizede a Kurdisztáni Demokrata Párt (KDP) külföldi képviselőjeként, szóvivőjeként. Rokoni szálak is fűzik a KDP vezetőjéhez Maszúd Barzáníhoz, akinek apai nagybátyja. A belügyminiszter Núri Badrán az Ijád Alavi vezette Iraki Nemzeti Egyetértés (INA) tagja lett. Az szekuláris INA 1991 óta az amerikai támogatás egyik haszonélvezője a korábban említett ötékes biztos tagja. A hírek szerint Badran is rokonságban áll pártja vezetőjével, Alavi sógora. Az olajipari miniszter, Paul Bremer támogatása ellenére, végül nem a korábban említett szakember, hanem Ibrahim Mohamed Bahr al-Ulum lett, akinek édesapja Mohamed Bahr al-Ulum síita vallási vezető az iraki kormányzótanács egyik független tagja. Rajtuk kívül még az Energetikai, a Közmunkaügyi, a Vízgazdálkodási (és Öntözési) minisztérium vezetője tartozik valamelyik párthoz. Niszrín Musztafa al-Barvari, a közmunka felelőse - a kormány egyetlen női tagja - már korábban is hasonló feladatokat látott el miniszterként a regionális kurd önkormányzatban. Ajham asz-Szamarrai az Adnán Pacsacsi vezette, emigráns Független Demokratikus Mozgalom tagja lett az energetikai miniszter, míg a vízgazdálkodási miniszter Latif Rashid lett, aki a Kurdisztáni Hazafias Egység (PUK) tagja.²⁵

Meg nem erősített információk szerint Latifot is rokoni szálak fűzik az őt delegáló párt vezetőjéhez, Dzsalál Talabanihoz, feleségeik testvérek. A kereskedelmi miniszter Ali Alavi anyagi ágon az Iraki Nemzeti Kongresszus vezetőjének Ahmed Csalabinak az unokaöccse, míg apai ágon a már említett Ijád Alavinak az INA párt vezetőjének a rokona. Az igazságügy miniszter Hisám Abd-ul-Rahmán Csalabi a kormányzótanács egyik szunnita arab tagjának, Naszir al-Csadircsinek a rokona, az emberjogi tárca vezetője Abd-el-Bászit Turki pedig a tanács egy másik tagjának a távoli rokona. Mindketten az észak-Irakban fontos szerepet játszó Shammar törzs egyik nemzetségének a tagjai.²⁶

Akik mégis kimaradtak

Minden szándék ellenére számosan maradtak, akik nem kerültek be a szervezetbe. A legnagyobb meglepetést a korábban Washington által sokra tartott, az utolsó iraki király unokaöccse által vezetett, Alkotmányos Monarchia Mozgalom (CMM) kimaradása jelentette. A 1990-es évek végén a CMM tagja volt annak a hat párti csoportnak, amely lehetőséget kapott egy 98 millió dolláros amerikai segély igénybevételére és meghívást kapott az összes olyan tanácskozássra a háború előtt, ahol a Baath párt bukása utáni lehetőségekről volt szó. Iraki Kormányzó Tanács kinevezése után végül a CMM egy olyan szövetség megszervezéséhez fogott, amelybe azokat az erőket próbálta szervezni, akik szintén nem kaptak részvételi lehetőséget.²⁷

Az amerikai szándékokkal összhangban kimaradt az IGC-ből minden olyan csoport és politikai vezető, aki bármilyen kapcsolatba hozható a Baath párt felső vezetésével illetve a bukott rezsim biztonsági és hírszerzőszervezeteinek vezetőségével. Mivel Szaddám Huszein rendszerének egyik sajátossága az volt, hogy ezek a személyek nagy része egy jó körülhatárolt földrajzi területről származott (szunnita háromszög), egymást átfedő etnikai és törzsi kötődéssel, a szunnita arab népesség egy része semmilyen jelenlétet nem kapott kormányzótanácsban.²⁸ Ráadásul a rendszerváltás kezdetektől fogva ezen a vidéken jelent meg a szunnita iszlamisták egyik legradikálisabb képviselője Ahmed Kubaiszi, aki különösen Ramadiban és Faludzsában, rendkívül nehézzé tette a amerikai katonai erőket jelenlétét.

A szunnita háromszöggé jellemezett régió képviselőinek teljes hiánya a későbbiekben még súlyos következményekkel járhat, hiszen ebben a régióban a legerősebb az iraki ellenállás. A koalíciós erők ellen végrehajtott és halálos áldozatokkal is járó gerilla akciók 80-90 százaléka ezen a területen történik. Amennyiben a megszálló erőknek valóban céljuk a térség pacifikálása, úgy előbb vagy utóbb engedményeket kell tenniük az itt élőknek vagy úgy, hogy befolyásos törzsfőnököket vonnak be a hatalomba vagy úgy, hogy a Baath párt elleni kemény álláspontjukon enyhítenek (ez utóbbi valószínűtlennek tűnik).

Bár jelen tanulmány célja, hogy elsősorban a politikai erőket térképezze fel napjaink Irakjában, röviden elmondhatjuk, hogy az amerikai jelenlétet ellen fellépő gerilla csoportok már most igen heterogénnek tűnnek ebben az észak-iraki, szunnita arabok lakta régióban. Megtalálni közöttük a Szaddám Huszein egykori biztonsági szervei által működtetett titkos sejteket, amely szervezetten, jól felfegyverezve, kidolgozott taktikai eljárások alapján támadják az amerikai erőket. Az ő motivációjuk elsősorban a bosszú, a megszállás ellehetetlenítése. Vannak iszlamista csoportok, elsősorban Faludzsa környékén, amelyek vallási fanatizmusból

lépnek fel. Ezeknek a csoportoknak az ereje sokkal nagyobb a korábban becsülteknél. Vannak olyan csoportok, amelyek célja a megszállás alatt elszenvedett megaláztatások visszafizetése, és elsősorban csak az amerikaiak által alkalmazott túlzott erőszak állította őket a fegyveres ellenállás oldalára. Ezek a csoportok nem szervezettek és nem professzionálisak. Napközben tisztességes polgári foglalkozást űznek (vagy űztek és most munkanélküliek) és csak éjszakánként portyáznak. Mellettük kisebb számban még működnek törzsi alapú fegyveres csoportok valamint kisebb számban külföldi más arab országokból érkezett az Egyesült Államok elleni harc lehetőségét kereső megszállottak.²⁹

Az Iraki Kormányzó Tanácsán kívül rekedt legjelentősebb síita erő radikálisan megszállás ellenes, Harakat asz-Szadr al-Thani más néven, a Szadrijún mozgalom. Vezetője Muktada asz-Szadr, az egyik legnevesebb iraki síita család leszármazottja. Nagybátyját és édesapját is a Szaddám Huszein vezette rezsim gyilkoltatta meg, mivel mindketten nagyajattollaként a szekuláris Baath rezsimtől ideológiájától eltérő életet hirdettek és követtek. Muktada apjának 1999-es halálát követően a húszas éveiben járó fiatalember földalatti mozgalmat szervezett apja, Szadik asz-Szadr egykori híveiből.³⁰

A diktatúra bukása után Muktada asz-Szadr erre a szervezetre és apja óriási, még mindig élő tiszteletére építve hozta létre a jól szervezett populista Szadrijún mozgalmat. Az első hetek, hónapok káoszaiban Bagdad főleg síiták laktak, 2 milliós szegénynegyedét Szaddám várost teljesen ellenőrzése alá vonta (nagybátyja tiszteletére, hívei átkeresztelték Szadr várossá) és jelentős pozíciókat szerzett Nadzsafban és Kerbalában, amely városok a síiták legszentebb városai és amelyek elsősorban az iraki síita egyház vezetés, a nadzsafi hauza ellenőrzése alatt álltak.³¹

Muktada asz-Szadr és szervezete az egyik legdinamikusabb erő Irakban, gyakorlatilag minden lépésével kikezdi az eddigi állapotokat. Április óta több síita többségű városban próbálta meg felborítani a kialakult status quot. Így Bászrában erőszakos hivatal és mecsetfoglalásaik révén a helyi szunnita vezetéssel kerültek összetűzésbe, míg Nadzsafban és Kerbalában szintén néhány mecset és a hozzájuk tartozó intézmények megszerzésére tettek erőszakos kísérletet. Muktada asz-Szadr egyetlen hátránya fiatal kora, mert így még nem érthetett el olyan magas rangot a síita egyházban, amellyel nemcsak a politikai de a vallási kérdésekben is döntő szava lehetne.³²

Tetteivel így is több százezer hívet szerzett eddig is magának, az iraki politikai életben szinte egyedülként mer nyíltan konfrontációt vállalni az amerikai erővel. Ez óriási támogatóbázist jelent számára a megszállást ellenzők köréből. A Ideiglenes Koalíciós Hatóság

tiltása ellenére létrehozta a Mahdi Hadserege nevű milíciát, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy ha kell fegyveresen is megvédje már elért pozícióit az iraki városokban. Az amerikai hatóságok végül Mohamed Bakir al-Hakim elleni merénylet (2003. augusztus 29., Nadzsaf) után hallgatólagosan tudomásul vették a szervezet működését. A Mahdi Hadserege, amelynek tagjai lelkes fiatal önkéntesek egy Kalasnyikovval felszerelve, azóta nem egy alkalommal kerültek fegyveres összetűzésbe amerikai járőrökkel vagy más, rivális pártok milíciáival, amikor megpróbáltak elfoglalni egy-egy mecsetet vagy ellenszegülni egy motozásnak vagy letartóztatásnak.³³

Asz-Szadr legutolsó lépéseként bejelentette egy árnyékkormány létrehozását. Bár a nyilatkozatokon kívül még kevés dolog történt, a Szadrijún fiatal vezetője elmondta, hogy először a kulcsminisztériumokat akarja létrehozni és tervei között szerepel egy különleges a Szaúd-Arábiában már régóta működő „erényminisztérium” felállítása.³⁴ Bár kérdéses, hogy asz-Szadr párhuzamos kormányából mennyi valósulhat meg, a kezdeményezés jelzi, hogy létezik olyan síita iszlamista erő Irakban, amely nem feltétlenül az amerikai erőkkel való együttműködésben látja az iraki újjáépítés egyetlen lehetséges útját.

Mokatada asz-Szar nem az egyetlen a fiatal vallási vezetőként a síita tömegek élére tör. Mohammed al-Jakubi ajatollah és az általa vezetett Fudala szintén Mohamed Szadik asz-Szadr örökösének tartja magát (al-Jakubi asz Szadr legkiválóbb tanítványa volt) és éles ellentétben áll az asz-Szadr fiú szervezetével. Mindketten elsősorban a Bagdad szegénynegyedeiben élő több milliós síita tömegeket próbálják megnyerni és magukat egyedüli és igaz vezetőjüknek elismertetni. Al-Jakubi elképzelései az iráni iszlám forradalom atyjának, Khomeini ajatollah politikai elméletéhez áll közel, azzal a különbséggel, hogy a politikai hatalmat a már említett hauza kollektíven gyakorolná.³⁵

Mokatada asz-Szadr legfőbb riválisa a már említett Nadzsafi hauza és annak legtiszteltebb vezetője Ali Szisztani nagyajatollah. Kettejük vetélkedése nem tekinthető klasszikusan politikai küzdelemnek, mert a hauza és annak tagjai távol tartják magukat a napi politizálástól (így az Iraki Kormányzó Tanácsot sem tekintik vetélytársnak).³⁶ Szisztani és asz-Szadr között a harc inkább a vallásos iraki síitákért folyik harc. Politikailag asz-Szadr van előnyben, mivel a hauza nem kíván aktívan politizálni; teológiai, életviteli értelemben viszont Szisztani nagyajatollah és társai vannak előnyben, mivel az egyház ranglétra legmagasabb fokán állnak, szemben asz-Szadrral, aki csak hodzsatoleszlám, jóval alacsonyabb rangú.

Szisztani és a nadzsafi hauza működése jelenleg középutnak tekinthető a Szadrijún iszlamista és a kormányzótanács túlzottan szekuláris tendenciái között. Szisztani csendes

jóváhagyással vette tudomásul az ICG létrejöttét, de a mielőbbi teljes függetlenség visszaállítása mellett tett hitet. Az amerikai tisztviselőkkel nem hajlandó találkozni csak az ENSZ helyi képviselőivel. Fatváival igyekszik úgy irányítani híveit, hogy érdemes türelemmel várni Irak sorsának jobbrafordulását. Mindemellett az új iraki alkotmány létrejötte kapcsán, tisztában léve az előkészítő bizottságnak az ország jövőbeni politikai berendezkedésére gyakorolt óriási szerepére, arra szólította fel a hatóságokat, hogy ez a testület ne kinevezés, hanem választás alapján jöjjön létre, hogy valóban képviselve legyen mindenki érdeke (szemben a kormányzótanáccsal és a kormánnyal).³⁷ Szisztani elképzelése szerint Irak alkotmányának alapját az iszlám törvényei kell hogy képezzék, a törvényhozói és végrehajtói hatalom a civil erők kezében marad és a síita egyház (annak vezetői) nem vennének részt a napi politikában.³⁸

Összefoglalás

A Baath rezsim bukását követő új politikai helyzetben nagyon hamar kialakultak az új erővonalak az iraki belpolitikában. Megfigyelhetjük egyrészt az emigráns és honi politikai csoportok burkolt szembenállását, a megszálló erőkkel együttműködő és azt elutasító csoportok nyílt rivalizálását. Ezekben az erőkben közös, hogy mindnyájan egy új Irak felépítéséért küzdenek, ahol a politikai hatalom birtokosainak köre összhangban áll az ország etnikai és vallási megosztottságával. Szintén közös ezekben a pártokban, hogy mindenki az ország mielőbbi teljes függetlenségének visszaállítását és az amerikai katonai megszállás végét szeretné, ugyanakkor sokan tisztában vannak azzal is, hogy ennek túl korai bekövetkezése esetleg egy új polgárháborús helyzet és akár Irak területi egységének veszélybekerülésével járhat.

Ezt az egymást részben átfedő két halmazt egészíti ki az új struktúrából teljesen kiszorított, sőt üldözött közösség, amely Szaddám Huszein diktatúrájának fenntartásába nem kiemelt érdemeket szerzett. Ez a csoport jelenleg a reprezentáció hiányában harcban áll minden hazai és külföldi politikai, katonai és humanitárius szervezettel és célja jelenlegi Iraki helyzet teljes destabilizálása.

Az Egyesült Államok rövid távú céljai között a legfontosabb, hogy stabilizálni tudja helyzetét Irakban. Ma már úgy tűnik, hogy a washingtoni vezetés egyrészt nem készült fel a háború utáni időszakra, másrészt meglepetésként érte az iraki nacionalizmus megszállás ellenessége és a bukott rezsim híveinek kitartó és egyre kellemetlenebb ellenállása. A megszálló hatóságok kezdeti kapkodása és hibás döntései után elindult egy átmeneti politikai időszak,

amelynek jelei az Iraki Kormányzó Tanács és a kormány létrejötte, a bürokrácia, a közszolgáltatások, a gazdaság és az igazságszolgáltatás újraindítása.

Az ország jövője szempontjából talán a legfontosabb az Egyesült Államok által beígért, a demokratikus Irak megszületését szolgáló választások megtartása. Elvileg ekkor dőlne el az új alkotmány, ekkor zárulna le az átmeneti időszak pártosodása és ekkor dőlne el, hogy az egyes szervezetek (köztük az emigránsok) milyen valós támogatottságban részesülnek a tömegek részéről.

A választások pusztán nem fogják elhozni a demokráciát. Ezt az iraki nép is jól tudja, ahol már 1921 óta, viszonylagos rendszerességgel, tartanak választásokat, és ahol a képviselők a megdöntött rezsim idején is a parlamentben vitathatták meg az ország bajait és hozhattak törvényeket. Akik egy korai általános parlamenti választásokban reménykednek, mindenképpen tudniuk kell, hogy azt meg kell előzze egy népszavazás az új alkotmányról. Legelőször persze egy hiteles népszámlálásra van szükség, mert a mindenkori hatalom 1921 óta, valamilyen okból, mindig szándékoltan próbálta egyik vagy másik vallási vagy etnikai közösség létszámát kisebbiteni, manipulálni.

Mindezek mellett még számos, napjainkban háttérbe szoruló kérdés fogja próbára tenni az új Irakot. Rendezetlen a kurdok és a többségi arabok viszonya, a kurd autonómia kérdése. Ez elő fogja hozni a föderális vagy unitárius berendezkedés problémáját, amely viszont a harcos arab/iraki nacionalizmus megerősödését fogja kiváltani. Az eddigi államszocialista jellegű gazdaság részben vagy egészben felszámolásra fog kerülni, ám az olajszektor privatizációja kapcsán még óriási vitákra lehet számítani. A magánosítás okozta társadalmi konfliktusok Irakban is megfognak jelenni, ezek esetleg olyan helyzetet szülhetnek majd, amelyek önmagukban megnehezítik vagy megakadályozzák bármilyen demokratikus jellegű politikai rendszer kialakulását.

Irak páratlan kísérlet előtt áll. Egyedül vagy amerikai megszállás mellett, de az elkövetkező hónapokban és években kísérlet fog történni egy olyan ország és politikai rendszer létrehozására, amely a közel-keleti arab országok közül legjobban próbál majd hasonlítani az eddig leginkább működőképesnek tartott és a fejlődő világ elé követendő példaként állított nyugati liberális demokráciákra. Az országnak rengeteg kihívással kell szembenéznie egyszerre, a káoszból kivezető út hosszú és fájdalmas lesz. Semmilyen biztosíték nincs tehát arra, hogy az Egyesült Államok vezetői által megálmodott arab demokrácia helyett végeredmény nem egy, a már közel-keleten megszokott, autoriter rezsim lesz.

I. számú melléklet:

Az Iraki Kormányzó Tanács tagjai³⁹

Ahmad Chalabi: síita arab, 58 éves bankár, a londoni központú Iraki Nemzeti Kongresszus (INC)⁴⁰ vezetője. Irakot tizenévesen hagyta el, Jordániában pénzügyi csalások miatt, távollétében 20 évre, ítélték el. 1991 után az amerikai adminisztráció „kedvence” volt, több millió dollárt kapott Szaddám Huszein tevékenységének megdöntésére. Jelenleg Washington leghűségesebb szövetségese Irakban.

<http://www.inc.org.uk/>

Abdel Aziz al-Hakim: síita arab, a teheráni központú iszlamista Iraki Iszlám Forradalom Legfelső Tanácsa (SCIRI)⁴¹ nevű szervezet vezetője. Posztját bátyától, a 2003 augusztusában meggyilkolt Mohamed Bakir al-Hakimtól örökölte meg. A SCIRI mérsékeltek, az együttműködésre hajlamosnak számít. Az iraki síiták legfőbb reprezentálásának tartja magát. Jó a kapcsolata az INC-vel és a kurd pártokkal is.

<http://sciri.org/>

Ibrahim al-Jaafari: Síita arab, a Dawa párt londoni frakciójának vezetője. A Dawa az első síita iszlamista ellenzéki szervezet volt Irakban az 1960 -as években. Szaddám Huszein külföldre szorította a pártot.

<http://www.daawaparty.com/>

Hamid Majud Moussa: síita arab, az Iraki Kommunista Párt (ICP) ⁴²főtitkára 1993-óta. 1978 és 1983 között emigrációban élt.

<http://www.iraqcp.org/>

Mohammed Bahr al-Uloun: független, síita arab, az egyik legismertebb síita egyházi vezető, aki évtizedek óta Londonban él. Az iraki ellenzéki életben 1991 óta kiemelt szerepet vállalt.

Ahmad Shya'a al-Barak: független, síita arab, emberjogi aktivista, aki 1991 óta vesz részt a különböző ENSZ programokban az iraki Külügyminisztérium részéről.

Iyad Allawi: síita arab, az Iraki Nemzeti Egyetértés (INA) ⁴³ nevű párt főtitkára. A szervezet 1991 után jött létre, főleg emigráns katonatiszteket tömörített és tevékenységét az amerikai hadügyminisztérium fedezte.

<http://www.wifaq.com/>

Aquila al-Hashimi: független, síita arab, kormányzótanács egyik n őtagja. A tanács tagjaként sok vád érte korábbi Baath párttagsága miatt. 2003 szeptemberében késeléses támadás érte, amelynek következtében néhány nap múlva elhunyt.

Raja Habib al-Khuzaai: független, síita arab, a kormányzótanács második n őtagja. A háború előtt egy kórházat vezetett dél-Irakban. Tanulmányait Nagy-Britanniában végezte, ahonnan 1977-ben tért vissza Irakban.

Mouwafak al-Rabii: független, síita arab, aki több évtizede az iraki emberi jogok szószólója.

Wael Abdul-Latif: független, síita arab, akit a megszálló hatóságok Bászra kormányzójának neveztek ki 2003 júliusában.

Abdul-Karim Mahmoud al-Mohammedawi (Abu Hatem): síita arab. A „Mocsarak Hercege” névvel megtisztelt politikus hosszú éveken át folytatta fegyveres ellenállását a dél-iraki mocsarakból kiindulva Szaddám Huszein rendszere ellen. Több évet töltött börtönben, jelenleg az iraki Hezbollah párt vezetője Amarah városban.

Abdel-Zahraa Othman: síita arab, a már említett Dawa párt bászrai csoportjának vezetője. Ismert író, filozófus és politikai aktivista, aki számos újság és folyóirat szerkesztője volt korábban.

Samir Shakir Mahmoud: síita arab, író, aki jelentős ellenzéki szerepet vállalt a bukott rendszerben.

Ghazi Mashal Ajil al-Yawer: szunnita arab, törzsi vezető. A moszuli születésű mérnök egy szaúd-arábiai iparvállalat vezetője.

Mohsen Abdel-Hamid: szunnita arab, az iszlamista Iraki Iszlám Párt (IIP)⁴⁴ főtitkára. A kirkuki születésű Hamid több mint 30 könyv és Korán kommentár szerzője. 1996 rövid időre letartóztatták az IIP újjászervezése vádjával.

Naser Kamel al-Chaderchi: szunnita arab, a Nemzeti Demokrata Párt (IDP)⁴⁵ vezetője, az elmúlt rendszerben Bagdadban élt ügyvédként, üzletemberként. Pártja korábban ismeretlen volt. Édesapja ismert politikus volt a Baath párt uralma alatt.

Adnan Pachachi: szunnita arab, a Baath párt hatalomra kerülése előtt külügyminiszter. 2003 februárjában a 80 éves politikus létrehozta Független Demokratikus Mozgalom (IDM)⁴⁶ nevű szervezetet.

<http://www.iraqgroup.net/>

Dara Noor Alzin: független, szunnita kurd, A 1990-es években a Legfelső Bíróságóság elnöke, aki Szaddám Huszein egyik határozatát alkotmányellenesnek ítélte és ezért 2 év börtönbüntetésre ítéltetett.

Mahmoud Othman: független, szunnita kurd, aki évtizedek óta a kurd értelmiség egyik vezető alakja. A politikai élet aktív szereplője több évtizede. Mindvégig Irakban élt.

Salaheddine Muhammad Bahaeddine: szunnita kurd, a Kurdisztáni Iszlám Egység főtitkára. A több kurd iszlamista szervezet egyesülésével 1994-ben létrejött párt vezetője Halabdzsában született és számos könyv szerzője.

<http://kurdiu.org/>

Jalal Talabani: szunnita kurd, a Kurdisztáni Hazafias Egység (PUK)⁴⁷ nevű párt, 69 éves vezetője. A iraki repüléstilalmi zóna kurd területén működő szervezet a Maszúd Barzani vezette KDP „ősriválisa”. Pályafutását a KDP-ben kezdte, ahonnan 1975-ben vált ki és hozta létre saját szervezetét.

<http://www.puk.org/>

Massoud Barzani: Szunnita kurd, a legrégebbi kurd ellenzéki szervezet, az édesapja által alapított Kurdisztáni Demokrata Párt (KDP)⁴⁸ vezetője. Az 56 éves Barzani családja

megszenvedte Szaddám Huszein diktatúráját, a Barzani törzs 8000 férfi tagját hurcolta el a rezsim 1983-ban

<http://www.kdp.pp.se/>

Yunadim Yousif Kanno: asszír keresztény, az Asszír Demokrata Mozgalom (DAM) ⁴⁹főtitkára. 1991 óta kormányzati pozíciókat is vállalt a kvázi független iraki Kurdisztánban.

<http://www.zowaa.org/>

Sondul Chapouk (Shankool Habib Omar): szunnita turkomán, független más források szerint az Iraki Turkomán Front tagja, a kormányzótanács harmadik n ő tagja. A kirkuki származású asszony az Iraki N őszövetség elnöke.

<http://www.turkmencephesi.org/>

II. számú melléklet:

Az Iraki Kormányzó Tanács által, 2003. szeptember 1-én kinevezett, első iraki kormány tagjai⁵⁰

Sííta arab miniszterek:

- Belügyminisztérium: Nuri Badran
- Olajipari minisztérium: Ibrahim Mohammad Bahr al -Uloom
- Igazságügy minisztérium: Hisham Abderrahman Chalabi
- Mezőgazdasági minisztérium: Abdel Amir Abbud Rahima
- Oktatási minisztérium: Alaa Abdessaheb al -Alwan
- Hírközlési minisztérium: Haidar al-Abbadi
- Bevándorlási minisztérium: Mohammad Jassem Khodayyir
- Ifjúsági és sport minisztérium: Ali Faek al -Ghadban
- Tervezési minisztérium: Mahdi al -Hafez
- Kereskedelmi minisztérium: Ali Allawi
- Kulturális minisztérium: Mufid Mohammad Jawad al -Jazairi
- Egészségügyi minisztérium: Khodayyir Abbas
- Munka és szociális kapcsolatok minisztériuma: Sami Azara al -Majun

Szunnita arab miniszterek:

- Pénzügyminisztérium: Kamel al-Kilani
- Energetikai minisztérium: Ayham al -Samarrai
- Technológiai minisztérium: Rashad Mandan Omar
- Emberi Jogi minisztérium: Abdel Basset Turki
- Felsőoktatási minisztérium: Ziad Abderrazzak Mohammad Aswad

Kurd miniszterek:

- Külügyminisztérium: Hoshyar Zebari
- Közmunkaügyi minisztérium: (Ms) Nisrin Mustafa al -Barwari
- Környezetvédelmi minisztérium: Abderrahman Sadik Karim
- Ipari és bányászati minisztérium: Mohammad Tufik Rahim
- Vízgazdálkodási minisztérium: Latif Rashid

Keresztény miniszter:

- Szállítási minisztérium: Bahnam Zaya Bulos

Türkmén miniszter:

- Újjáépítési minisztérium: Bayan Baqer Sulagh

Jegyzetek

¹Ezekről az egységekről lásd Wagner Péter: *Az iraki fegyveres erők és biztonsági szervezetek*, Új Honvédségi Szemle, 2003. április, 30-49.

² Center for Defense Information adatai, <http://www.cdi.org/>, Shlomo Brom: The Strike against Iraq: A Military Overview, Jaffe Center for Strategis Studies, www.tau.ac.il, 2002. november, Anthony Cordesman: If We Fight Iraq: Iraq and the Conventional Military Balance, Center for Strategic and International Studies, 2002, 3. Ebben a munkában a szerző a sajátja mellett részletesen ismerteti az IISS Military Balance és az USA CentCom becsléseit is.

³ Pepe Escobar: The Baghdad deal, Asia Times Online, 2003. április 25., http://www.atimes.com/atimes/Middle_East/ED25Ak04.html, Internetről letöltve: 2003. április 28. Republican Guard commander cut deal with US forces, Al-Jazeera Online, 2003. április 15. <http://www.casi.org.uk/discuss/2003/msg02088.html>, Internetről letöltve: 2003. október 20.

⁴ Office of Reconstruction and Humanitarian Assistance, ORHA.

⁵ Az iraki rezsim ellenzékét képviselő több tucatnyi emigráns szervezet, amelyek támogatására 2003 augusztusától megpróbált valamiféle egységes álláspontot képviselni, különösen Irak megtámadása és a poszt Szaddám rendszer jellegét tekintve. Egyre intenzívebb egyeztetések után 2002 decemberében egy 65 tagú testületet, majd ebből 2003 februárjában egy újabb ötfős vezetőtestületet választottak. Ez az a csoport megegyezett a Garner által elsőnek kiválasztott öt fővel. Ewen MacAskill: White House names team of exiles to run Iraq, Guardian, 2003. május 6. <http://www.guardian.co.uk/international/story/0,3604,949966,00.html>, Internetről letöltve 2003. augusztus 22.

⁶ Jim Lobe: Pentagon squares off against Powell, Europe, Asia Times Online, 2003. április 3. http://www.atimes.com/atimes/Middle_East/ED03Ak06.html, Internetről letöltve 2003. április 3.

⁷ Keith B. Richburg: Iraqi Leaders Gather Under U.S. Tent, The Washington Post, 2003. április 16. <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A33093-2003Apr15.html> Internetről letöltve: 2003. április 21.

⁸ Rajiv Chandrasekaran - Monte Reel: Iraqis Set Timetable To Take Power, The Washington Post, 2003. április 29. <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A47196-2003Apr28.html> Internetről letöltve: 2003. május 1.

⁹ Coalition Provisional Authority

¹⁰ Sabrina Tavernis: Kurds Celebrate Election of Mayor in Kirkuk, New York Times, 2003. május 29.

<http://www.nytimes.com/2003/05/29/international/worldspecial/29NORT.html>, Internetről letöltve: 2003. május 29. Louis Meixler: Kirkuk elections end in shouting matches, Las Vegas Sun, 2003. május 24. <http://www.lasvegassun.com/sunbin/stories/w-me/2003/may/24/052405581.html>, Internetről letöltve: 2003. május 29.

Arabs object to council's composition, Dawn, 2003. május 25.

<http://www.dawn.com/2003/05/25/int3.htm>, Internetről letöltve: 2003. június 1.

¹¹ Michael Howard: US to pay off and re-form Iraqi army, Guardian, 2003. július 23. <http://www.guardian.co.uk/international/story/0,3604,983660,00.html>, Internetről letöltve 2003. augusztus 21.

¹² Jay Garner jelenléte idején még Iraqi Interim Authority-ról beszéltek. Bremer megérkezése és a szervezet átnevezése rossz nyelvek szerint jelzés értékű volt. A szervezet nevéből kivették az ideiglenes jelzőt (interim), amely feltételezte egy végpont elérését, ami után a független iraki hatalom következhet. Kivették a hatóság (authority) szót is, amely azt feltételezte, hogy azonnal jogosítványokkal fog rendelkezni a testület. Így született meg az Iraki Kormányzó Tanács (Iraqi Governing Council), amelyet aztán a Bremer adminisztráció olyan tartalommal tölthetett fel, amilyenre szüksége és lehetősége volt.

¹³ A Mohamed Bakir al-Hakim ellen, 2002. augusztus 29. -én elkövetett merénylet miatti tiltakozásként Mohamed Bahr al-Ulum független síita egyházi vezető felfüggesztette a tagságát (pontosan nem tudni, hogy ez mivel jár). Akila al-Hasimi 2003 szeptemberében meggyilkolták.

¹⁴ A 25 tagú testület névsorát lásd a mellékletben.

¹⁵ International Crisis Group: Governing Iraq, ICG Middle East Report No. 17, 2003. augusztus 25. 12 o.

¹⁶ Persze az a kérdés is felmerül, hogy egy vállaltan ateista pártok és annak képviselőjét be lehet-e sorolni a síiták közé?

¹⁷ Szaddám Huszein hatalom megtartásának és eszközeiről és a törzsiség szerepéről lásd: Wagner Péter: A diktatúra pillérei, Külügyi Szemle, 2003/3 121-148 o.

¹⁸ Raad Alkadiri - Chris Toensing: The Iraqi Governing Council's Sectarian Hue, Middle East Report Online, 2003. augusztus 20.

¹⁹ A névsort és a jogköröket tartalmazza például: International Crisis Group: Governing Iraq, ICG Middle East Report No. 17, 2003. augusztus 25.

²⁰ A mostani testület tagjai (zárójelben, hogy tagjai voltak-e a korábbi öttagú ellenzéki csoportnak): Ibrahim Dzsaafari (nem), Abdal Aziz al-Hakim (igen), Maszúd Barzáni (igen), Dzsalal Talabani (igen), Ahmad Csalabi (igen), Ijád Allavi (igen), Muhsin Abd al-Hamid (nem); Muhammad Bahr al-Ulum (nem), Adnán Pacsacsi (jelölve, de nem fogadta el), Radio Free Europe/Radio Liberty Iraq Report: Iraqi Governing Council Establishes nine-member leadership, 2003. augusztus 1. www.rferl.org, Internetről letöltve: 2003. augusztus 8., Kathleen Ridolfo: Highlights of the Iraqi Opposition Conference, 2003. március 3. www.rferl.org, Internetről letöltve: 2003. március 03.

- ²¹ Rajiv Chandrasekaran: Iraq Council leaders pressing for power, The Washington Post, 2003. szeptember 14. <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A10631-2003Sep14.html>, Internetről letöltve: 2003. szeptember 25.
- ²² Iraq's governing council to have 25 ministries: Tehran Times, 2003. augusztus 7. <http://www.tehrantimes.com>, Internetről letöltve: 2003. augusztus 10.
- ²³ A kormány névsorát lásd a 2. számú mellékletben.
- ²⁴ Gareth Smyth: Iraq council set to appoint 25-strong cabinet, Financial Times, 2003. augusztus 28. <http://news.ft.com/servlet/ContentServer?pagename=FT.com/StoryFT/FullStory&c=StoryFT&cid=1059479400241&p=1012571727092> Internetről letöltve: 2003. szeptember 3.
- ²⁵ Iraq's New Cabinet: Problems and Personalities, The Estimates, 2003. szeptember. <http://www.theestimate.com/public/091203.html>, Internetről letöltve: 2003. október 10.
- ²⁶ Hassan Zeini hozzászólása egy Irakkal foglalkozó listán. Campaign Against Sanctions in Iraq (CASI), www.casi.org.uk, 2003. szeptember 23.
- ²⁷ Az új szövetség tagjai a CMM mellett az egyes törzsek vezetői valamint szakszervezetek és nagyobb érdekvédelmi szervezetek képviselői. Juan Cole: Informed Comments, 2003. szeptember 9. <http://www.juancole.com/>
- ²⁸ A szunnita háromszög valójában nehezen határozható meg, gyakran más és más városokat jelölnek meg, szerzők a három szögnek. Az ellenállás központja mindenképpen Anbar, Dijala és Szalahuddin tartományok területére esik.
- ²⁹ Ahmed al-Hashim: The Sunni Insurgency in Iraq, Middle East Institute Perspective, 2003. augusztus 15.
- ³⁰ International Crisis Group: Iraq's Shiites Under Occupation, ICG Middle East Briefing, 2003. szeptember 9. 16. o.
- ³¹ A hauza Nadzsafban a város legmagasabb rangú síita egyházi vezetőinek és a hozzájuk tartozó iskolák, kollégiumok, főiskolák mecsetek stb. és diákjainak közössége. Minden olyan városban, amely a síita oktatás központja is egyben (Kerbala, Kum, Mashad, stb.) van saját hauzája, amelyek azonban eltérő befolyással rendelkeznek a síita világ életére.
- ³² Nagybátyja és apja ilyen formátumú személyiségek voltak, ezért válhattak a vallásos iraki síiták vezetőivé.
- ³³ International Crisis Group: Iraq's Shiites Under Occupation, 20. o. Charles Clover: Ill omens for Iraq's political future, The Financial Times, 2003. október 26. <http://news.ft.com/servlet/ContentServer?pagename=FT.com/StoryFT/FullStory&c=StoryFT&cid=1059480653055&p=1012571727088> Internetről letöltve: 2003. október 22.
- ³⁴ Paralell 'Government' finds support, Al-Jazeera Online, 2003. október 12. <http://english.aljazeera.net/NR/exeres/62D93B71-232E-414F-B111-D8BF9511A34E.html> Internetről letöltve: 2003. október 14.
- ³⁵ Karl Vick: Cleric to Create Own Cabinet in Iraq, The Washington Post, 2003. október 12. <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A13637-2003Oct11.html> Internetről letöltve: 2003. október 14.
- ³⁶ Nir Rosen: Iraq and the one-eyed liar, Asia Times Online, 2003. augusztus 22. http://www.atimes.com/atimes/Middle_East/EH22Ak04.html Internetről letöltve: 2003. augusztus 24.
- ³⁷ Ali Szisztani mellett még három nagyajattollah tagja a nadzsafi hauzának: Mohamed Szaid al-Hakim, Bashír al-Nadzsafi és Mohamed Ishák al-Fajad.
- ³⁸ Rajiv Chandrasekaran: Iraq Occupation Faces New Challenge, The Washington Post, 2003. október 21. <http://www.washingtonpost.com/ac2/wp-dyn/A55861-2003Oct20?language=printer> Internetről letöltve: 2003. október 23.
- ³⁹ Juan Cole: Informed Comments, 2003. október 15. http://www.juancole.com/2003_10_01_juancole_archive.html
- ⁴⁰ Továbbra is számos bizonytalanság létezik a Tanács kevésbé ismert tagjainak hovatartozását és pontos nevét tekintve. Az egyszerűbb visszakereshetősége érdekében kivételesen eltekintettünk a nevek magyar átírásától. Associated Press: A Look at Iraq's Governing Council, 2003. július 14. http://www.abcnews.go.com/wire/World/ap20030714_38.html, Iraq's Governing Council established, 2003. július 14. <http://www.kurdmedia.com/news.asp?id=3D4105>
- ⁴¹ Iraqi National Congress
- ⁴² Supreme Council of Islamic Revolution in Iraq
- ⁴³ Iraqi Communist Party
- ⁴⁴ Iraqi National Accord
- ⁴⁵ Iraqi Islamic Party
- ⁴⁶ National Democratic Party
- ⁴⁷ Independent Democratic Movement
- ⁴⁸ Patriotic Union of Kurdistan
- ⁴⁹ Kurdistan Democratic Party
- ⁵⁰ Democratic Assyrian Movement
- ⁵¹ Iraq's post-war cabinet, BBC, 2003. szeptember 1. http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/middle_east/3199561.stm Internetről letöltve: 2003. szeptember 1.

A palesztin gazdaság főbb jellemzői és az *intifada* gazdasági hatása

Paragi Beáta

2003-ban diplomázott a Budapesti Közgazdaságtudományi- és Államigazgatási Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok szakán. Jelenleg ugyanott a PhD-program elsőéves hallgatója. 2003-ban az OTDK-n második helyezést ért el “Az arab-izraeli konfliktus és az oslói békefolyamat esélyei az ezredfordulón” c. dolgozattal.

A jelen szöveg szerzői jogi védelem alatt áll. Kiadja:

Paragi Beáta:
A palesztin gazdaság főbb jellemzői és az *intifada* gazdasági hatása

A palesztin gazdaság általános jellemzőinek rövid ismertetését követően a tanulmány bemutatja a második intifada gazdaságra gyakorolt hatásának okait és következményeit, különös tekintettel a főbb gazdasági ágazatok helyzetére és a Palesztin Hatóság fontosabb bevételeinek és kiadásainak alakulására.

A több évtizedes (arab-) palesztin-izraeli konfliktus után a '90-es évek elején komoly reményekkel kecsegtető változások történtek a térségben. 1993-ban a Jasszer Arafat vezette Palesztinai Felszabadítási Szervezet (PFSZ), illetve Izrael kölcsönösen elismerte egymás jogát a létezéshez, majd ezt követően Washingtonban aláírták a később oslói békefolyamat¹ néven ismertté vált esemény-, illetve szerződéssorozat alapidokumentumát, az Elvek Nyilatkozatát. A következő évben, Kairóban került aláírásra az elvek gyakorlati alkalmazásáról szóló okmány, melynek értelmében létrehozták a Palesztin Hatóságot, amely az Izrael által 1967-ben elfoglalt területek² egy részén 1994-től napjainkig korlátozott hatalmat gyakorol.

A kezdeti találkozók, illetve szerződéseket több másik követte (politikailag a legfontosabbak: Osló II. (1995), Wye-memorandum (1998), Camp David II (2000), Taba (2001)), de a palesztinok által kívánt eredményt – vagyis az átmeneti időszakot lezáró, a végső rendezésre vonatkozó tárgyalások megkezdését, tehát gyakorlatilag a palesztin szuverenitás kérdésének megoldását – nem sikerült elérni. A 2000. szeptemberében kitört és hatását máig éreztető második *intifada* kapcsán sokan a békefolyamat végéről beszélnek. Még nem lehet biztosan tudni, hogy az előző év közepén napvilágra került, eredetileg George Bush jelenlegi amerikai elnök által megfogalmazott, majd a „Kvartett” (USA, Oroszország, ENSZ, EU) által is elfogadott és megvalósításra érdemesnek nyilvánított *roadmap*, hosszú távon megfelelő rendezési tervnek bizonyul-e.

Jelen tanulmány célja a palesztin gazdaság jelenlegi állapotának rövid bemutatása, ám – részben a terjedelmi korlátok miatt – nem térek ki olyan fontos kérdésekre, mint pl. a nemzetközi gazdasági összefüggések vagy a palesztin gazdaság pénzügyi intézményrendszere. A dolgot két nagyobb egységre lehet oszthatni: első, rövidebb részében bemutatásra kerülnek a palesztin gazdaság általános jellemzői, második felében pedig az *intifada*

gazdaságra gyakorolt hatásait vizsgálom a gazdaság reálszférája, illetve az „állam” háztartás oldaláról.

A gazdaság általános ismérése

Amikor 1967-ben Izrael elfoglalta a Nyugati Partot és a Gáza-övezetet, gazdaságának mérete kb. tízszerese volt az akkori „palesztin” gazdaságénak. Mivel a két gazdaság méretében és szerkezetében is nagy eltéréseket mutatott, a továbbiak alakulása attól vált függővé, hogy milyen mértékben kapcsolódott egymásba a két gazdaság. Az Izrael által a palesztin gazdaságra kényszerített vámunió komoly következményekkel járt a palesztin területek gazdaságára nézve, hiszen – főleg a szomszédos országokéhoz viszonyítva – megnőtték a termelés, illetve a tőke költségei nagymértékben rontva a palesztin gazdaság szomszédjaihoz viszonyított versenyképességét.

Az egyre költségesebbé váló palesztin mezőgazdasági és ipari termelés másik fontos oka a relatíve magas munkabér volt, mely abból adódott, hogy a palesztin munkaeő egyre nagyobb hányada vállalhatott munkát a gazdagabb Izrael területén⁴. Ez a „kapcsolat” ugyanakkor bizonyos pozitív hatásokat is magában hordozott, hiszen a palesztin területek egy fejlett gazdasággal kerültek szoros kapcsolatba, amely mind a munkavállalás, mind a kereskedelem területén komoly lehetőségeket hordozott magában. Így lehetővé vált bizonyos mértékű technológiatranszfer, továbbá összességében véve nőtt a palesztin gazdaság mérete, beleértve a jövedelmeket, megtakarításokat, befektetéseket is.⁵

Az oslói megállapodást (1993) követő kezdeti évek viszonylag gyors növekedést eredményeztek köszönhetően a köz- és magántőke beáramlásának. A palesztinok érthető módon nemcsak politikai, de gazdasági tekintetben is nagy várakozásokkal tekintettek az átmeneti(nek hitt) időszak elé. A nemzetközi közösség is hitt abban, hogy a béke és stabilitás új környezetet fog teremteni, nőni fog a helyi gazdasági tevékenység mértéke, illetve a térség vonzóbb lesz a külföldi befektetők számára. Ezek a remények azonban annak ellenére nem igazolódtak be, hogy az 1994-ben aláírt Párizsi Protokoll igyekezett rendezni Izrael és a Palesztin Hatóság gazdasági-pénzügyi kapcsolatait, illetve ezek intézményrendszerét is. Az első recessziós időszak 1995-96-ban következett be, melynek oka a külső határok váltakozó mértékű lezárása volt: a munkanélküliség drasztikusan nőtt, a kereskedelem csökkent, a szegénység fokozódott. 1998 és 2000 között ezek a lezárások ismét ritkultak; az Izraelben dolgozó

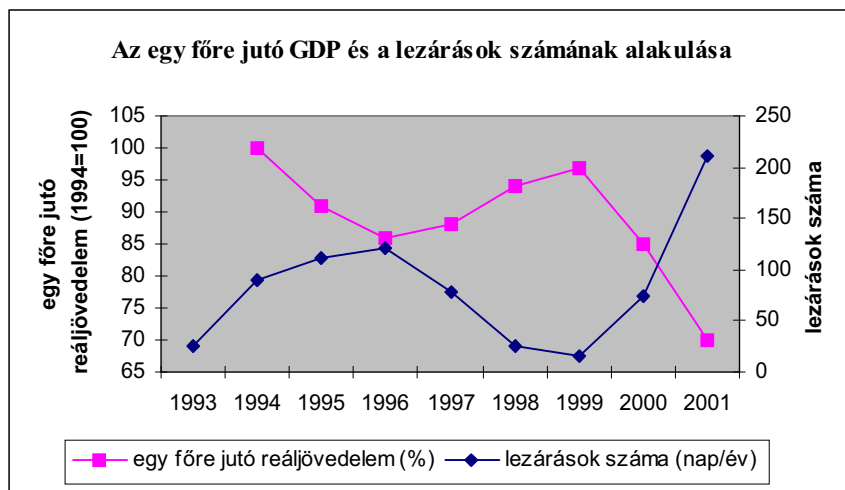
palesztinok után járó visszautalásoknak köszönhet ően a kereslet nőtt, a tranzakciós költségek csökkentek, a magánberuházások mértéke kezdett nőni.

Az ezt az időszakot szintén jellemző izraeli gazdasági fellendülésnek köszönhet ően nőtt a palesztinok munkavállalási lehetősége Izraelben, valamint nőtt a palesztin termékek iránti kereslet is. Ennek eredményeképpen a gazdaság ismét növekedésnek indult, a szegénységi és munkanélküliségi mutatók érezhetően csökkenő tendenciát mutattak. A kedvező jelek ellenére a növekedés mértéke kevésnek bizonyult ahhoz, hogy helyreállítsa az Osló előtti jövedelemszintet⁶, melynek egyik legfontosabb okaként említhető a nagyon magas mértékű népszaporulat, melynek következtében a munkaerő-kínálat is dinamikusan – évente kb. 80-100 ezer munkaképes korúval – növekszik.⁷

A palesztin gazdaság állapotát mindenekelőtt nagyságából következő teljesítőképessége határozza meg. A Világbank adatai szerint⁸ 1999-ben a GDP nagysága (Kelet-Jeruzsálem nélkül) körülbelül 4,15 milliárd USD-t tett ki, a Nyugati Parton és a Gáza-övezetben 2,8 millióan laktak: ebből következően az egy főre jutó GDP kb. 1500 \$ volt, amivel Palesztina az alacsony-közepes jövedelmű (lower-middle income) „országok” csoportjába tartozott.⁹ Nagyságán kívül mindenképpen befolyásolja a palesztin gazdaság mutatóit a népesség növekedési üteme, amely a legmagasabbak közé tartozik a világon: a lakosság húsz év alatt gyakorlatilag megduplázódik (ez éves átlagban kb. 3-4%-os növekedési ütemet jelent). Miután a lakosság nagy része fiatalos¹⁰, a foglalkoztatottak aránya relatíve alacsony – már az *intifada* kezdete előtt is a munkaképes korúak csak kevesebb, mint fele dolgozott. Világbanki források szerint 1998-ban az ENSZ hivatalos szegénységi küszöbe alatt, vagyis napi 2 \$-nál kevesebb egy főre jutó jövedelemből élt a lakosság 20-25%; napjainkra ez az arány már bőven 50% felett van.

Ezek a riasztó számok azonban nem feltétlenül párosulnak kedvezőtlen társadalmi jelenségekkel. Az írástudatlanok aránya a palesztinok körében 15%-kal alacsonyabb a környező arab országokra jellemző szintnél; a 20-24 évesek körében 5% alatti az írástudatlanok aránya, ami annál inkább figyelemreméltó, hogy a nők és férfiak között e tekintetben nincs különbség. Az *intifada* okozta biztonsági kockázatok miatt előforduló iskolabezárásokat megelőzően az iskoláskorúak több, mint 95%-a volt oktatási intézménybe beíratva és látogatta rendszeresen az órákat¹¹.

A palesztin gazdaság teljesítőképességét – a gazdaság kis mérete és nyitottsága miatt – nem csupán a gazdaság egészének szintjén, de az átlagemberek számára is érezhető módon befolyásolják a határok lezárására vonatkozó intézkedések.

Forrás: World Bank (2002. június), UNSCO (2001 tavasz)

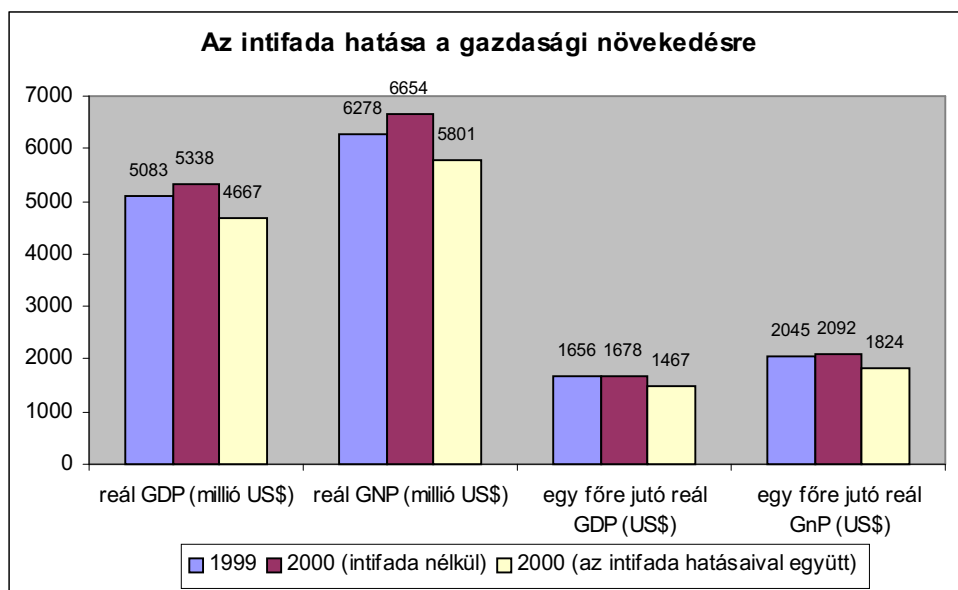
A belső (és külső) határok Izrael által történő általános vagy részleges lezárásának az a célja, hogy megpróbálja megvédeni saját lakosságát a terrortámadásoktól. Ezekkel az intézkedéseivel ugyanakkor megakadályozza, hogy a Gáza-övezet és a Nyugati Part palesztin lakosság szabadon belépjen Izrael területére, hacsak nem rendelkeznek Izrael által kiadott engedéllyel. Ezt a kollektív (vagyis minden palesztint érintő) büntetési formát Izrael annak ellenére alkalmazza már régóta, hogy több nemzetközi szerződést is sért vele. Egyrészt az 1949. évi IV. Genfi Egyezmény 33. cikkét („Egyetlen védett személyt sem szabad olyan cselekményekért büntetni, amelyet nem személyesen követett el. A csoportos büntetések éppúgy, mint minden megfélemlítő vagy terrorintézkedés tilos.”¹²), másrészt a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 12. cikkét, amely kimondja, hogy „senkit nem lehet önkényesen megfosztani attól a jogától, hogy saját országába (!) beléphessen.”¹³

A második intifada makrogazdasági hatásai

2000 ősze előtt a gazdasági kilátások (foglalkoztatási és növekedési trendek) a magas népességnövekedés ellenére is viszonylag biztatóak voltak, ám a gyakorlatilag mindennaposá váló izraeli határzárások negatív hatást gyakoroltak a társadalmi-gazdasági folyamatokra. Az áruk és személyek áramlása nemcsak Izrael és a palesztin területek, de a Gáza-övezet és a Nyugati Part között is megszűnt, a gazdaság vérkeringése lelassult. A háztartások bevételei csökkentek, palesztinok százezreinek szűnt meg a munkalehetősége palesztin és izraeli területen egyaránt. A kieső háztartási bevételek természetesen hatással voltak a fogyasztás mennyiségére és szerkezetére is. Az előbbiekből adódóan a Palesztin Hatóság saját bevételei

olyan mértékben csökkentek az utóbbi években, hogy a palesztin gazdaság – a donor országok támogatása ellenére – gyakorlatilag a csőd szélén áll.

Ami a gazdasági növekedésre vonatkozó kilátásokat illeti, 2000 elején az IMF és a palesztin pénzügyminisztérium várakozásai alapján a GDP 5%-os, és a GNP 6%-os reálnövekedésére lehetett számítani¹⁴; ezzel szemben az intifada kitörése okozta gazdasági nehézségek eredményeképpen a GDP reálértékben 8,2%-kal, a GNP 7,6%-kal csökkent¹⁵:

Forrás: UNSCO [2001 tavasz]

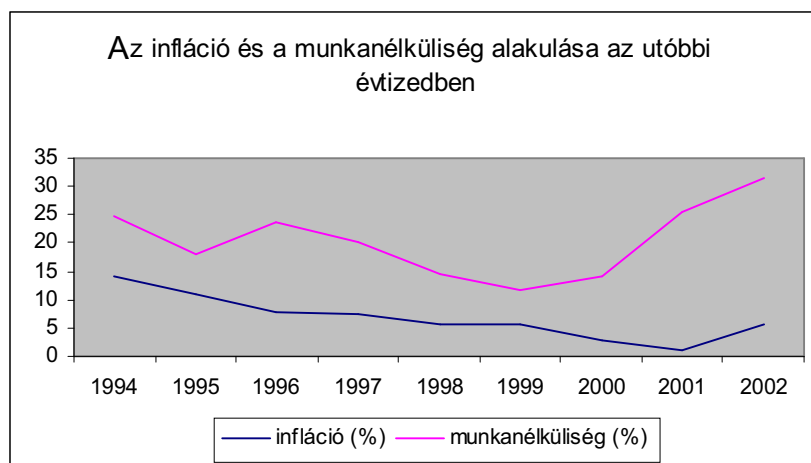
Miután a makroökonómiai előrejelzések 2000 első három negyedéve alapján biztatóan ítélték meg a palesztin gazdaság teljesítőképességét – az Izraellel lebonyolított kereskedelmi tranzakciók 7,4%-kal nőttek, a cementimport értékének alakulásával mérve az építőipar közel 15%-os növekedést mutatott, a kereskedelmi bankok által kihelyezett hitelek több, mint 30% -kal nőttek, a munkanélküliség 10% körül alakult – így elemzők egész évre 5,3 milliárd USD nagyságú bruttó hazai bevételre számítottak¹⁶.

Az utolsó negyedév eseményeinek (út és határlezárások, kijárási tilalmak, munkahelyek elvesztése, kereskedelmi tevékenység csökkenése), valamint a fogyasztás, a kereslet csökkenésének köszönhetően azonban éves szinten reálértékben 8,2%-kal, mintegy 4,66 milliárd USD-ra csökkent a GDP értéke. Az egy főre jutó GDP és GNP értéke a magas népességszaporulat miatt még ennél is nagyobb mértékben mintegy 11,4% -kal, illetve 10,8%-kal csökkent 1999 és 2000 között. 2001-ben az egy főre jutó GDP további 15,6%-kal, az egy főre jutó GNP pedig 18,7%-kal csökkent további jelentős életszínvonal-csökkenést eredményezve¹⁷.

A már említett okok mellett a gazdasági növekedés mutatószámainak csökkenésére magyarázat lehet még, hogy ellátási oldalon a lezárt határok miatt növekedtek a működési

költségek, csökkent a hatékonyság és a termelékenység, illetve megrongálódtak vagy teljesen tönkrementek bizonyos tőkeforrások ellehetetlenítve ez által a gazdaság termelőkapacitásait. Mivel a palesztin GDP 88%-át a magánszektor állítja elő, a GDP alakulása szinte egyben leképezi a magánszektor befolyásoló, fentebb felsorolt események hatásait.¹⁸

A munkanélküliség és az infláció alakulása a '90-es évek második felében, az intifada kitöréséig viszonylag kedvezőnek volt mondható.

Forrás: PMA Statistical Bullentin [2003 február]

Az intifada kitörését követő másfél évben a fogyasztói árak (a közlekedés 15%-os drágulásától eltekintve) a kínálat és a kereslet csökkenése következtében összességében egész Palesztina területén alig nőttek, inkább stagnáltak. Azon területeken (így különösen a Nyugati Part bizonyos nagyvárosaiban), amelyeken ellátási problémák merültek fel a lezárások és közlekedési nehézségek következtében, az élelmiszerárak is emelkedő tendenciát mutattak, míg ott, ahol mezőgazdasági termelés folyt, és képtelenek voltak a piacokra eljuttatni a termékeket, az árakat lefelé nyomta a túlzott kínálat. A Gáza-övezetben az árak alakulását inkább keresleti tényezők befolyásolják, mint például a (nyugati partiaknál egyébként is magasabb) jövedelmek, háztartási bevételek nagy mértékű csökkenése, a fogyasztói kereslet visszaesése. Az infláció alacsony szintjének további okaként említhető még a megszigorított export következtében a belső piacon felhalmozódó termékek megnövekedett kínálata.¹⁹ A tavalyi évi (2002-es) infláció emelkedésének mértéke (5,1%) azonban már mutatja, hogy a tartalékok fokozatos felélése és az utánpótlási nehézségek miatt növekvő ellátási problémák kezdenek a fogyasztói árak emelkedésére hatni.

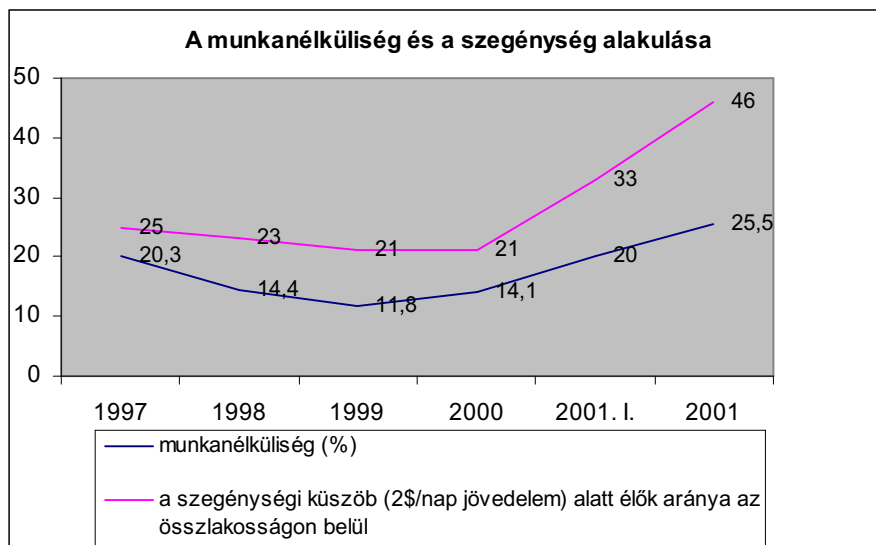
A leglátványosabban és leggyorsabban talán a munkanélküliségi mutatók változtak az intifada következtében. Míg a '90-es években, ha hullámzásokkal is, de viszonylag tartós csökkenő tendenciát mutatott, 2000 szeptemberében már 10% körüli szintet is elérte (emellett

660-690 ezer munkavállaló dolgozott), napjainkra pedig gyakorlatilag több, mint háromszorosára emelkedett. A történetek követeztében palesztinok munkavállalási lehetőségei Izraelben és a palesztin területeken egyaránt csökkentek gyakorlatilag függetlenül attól, hogy a palesztin közigazgatásban vagy a magánszektor mely ágazatában, legálisan vagy illegálisan vállaltak munkát korábban.

Míg 2000 szeptemberében 4,8 palesztinra jutott 1 munkavállaló, addig 2001 végén már 1 palesztin munkavállaló önmagán kívül már 5,5 másikért is dolgozott²⁰. A 2000 szeptembere után bekövetkező munkanélküliség növekedésének legfontosabb oka az Izrael által kiadott munkavállalási engedélyek drasztikus mennyiségben történő visszavonása, a lezárások következtében ellehetetlenülő (legális és) illegális Izraelbeli munkavállalás, a romló gazdaság helyzet miatt palesztin területeken is bekövetkező elbocsátások, illetve a makroökonómiai helyzet általánosan rossz állapota. 2000 szeptembere előtt több, mint 50 ezer palesztin tudott Izraelben engedéllyel munkát vállalni; 2000 októberében ez a szám 2000-3000 főre esett vissza, ami mintegy 28%-os csökkenést eredményezett a foglalkoztatottak arányát tekintve a harmadik negyedévről a negyedik negyedévre (479 ezer fő).²¹

Természetesen a palesztin gazdaság szinte minden mutatóját normális körülmények között is meghatározó magas természetes szaporulat – ez esetben a munkaképes korúak évi 3,5 %-kal való – növekedése is szerepet játszik a foglalkoztatási mutatók romlásában. Amíg 2001 végére a Nyugati Parton és a Gáza-övezetben a munkavállalási lehetőségek száma kb. 60 ezerrel csökkent a 2000 szeptemberi állapothoz képest, addig ugyanezen időszak alatt a munkaképes korú felnőtt lakosság több, mint 100 ezer fővel gyarapodott.²²

A munkanélküliség és az infláció mutatóinak romlása a háztartások mind ennapjaira is rendkívüli hatással van, és természetesen legjobban a legszegényebbeket sújtja, hiszen egyrészt nekik nem állnak rendelkezésükre olyan eszközök, megtakarítások, melyekből a mindennapi életüket finanszírozni tudnák, másrészt egyébként is a palesztin területek azon részein (a Gáza-övezet déli részén, illetve a Nyugati Part távolabbi településein) élnek, melyekre a legnagyobb hatással vannak a lezárások és gazdasági (közlekedési, áru- vagy munkaerőpiacra jutási) nehézségek. A Világbank – az alábbi grafikonon is látható – adatai szerint 2000 szeptember előtt a lakosság 21%-a élt a hivatalos szegénységi küszöb alatt; ez a száma napjainkra már 60% körüli értékre emelkedett. A háztartások számára leginkább a munkanélküliség következtében kieső jövedelem vagy a reálértékben csökkenő jövedelem, a termékekhez való nehezebb és költségesebb hozzájutás jelent mindennapi problémát.²³

Forrás: Világbank [2002 május] 25. 31.

Egy nemzetgazdaság állapotát és teljesítőképességét kifejező mutatók közül az *egyensúlymutatók* – érintőleges – elemzése maradt hátra. Ami a külkereskedelmi mérleget illeti, annak egyenlege normális gazdasági körülmények között sem kedvez ő, hiszen - a palesztin gazdaság kis méretéből és a kedvezőtlen természeti adottságaiból adódóan - az import aránya mindig is – „békeidőben” is – nagyobb volt az exporténál.

A külkereskedelem alakulása az Osló I. megállapodás aláírása óta

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
termékek és szolgáltatások exportja (m US\$)	641,4	732,8	763,9	880,5	1005,1	1090,8	1168,1	1103,9	719,7
termékek és szolgáltatások importja (m US\$)	2641,2	2758,1	3103	3634,1	4219	3943,4	3782,4	2995,7	2477,4
Egyenleg (x-m)	-1999,8	-2025,3	-2339,1	-2753,6	-3213,9	-2852,6	-2614,3	-1891,8	-1757,7
export/import arány	24%	27%	25%	24%	24%	28%	31%	37%	29%

Forrás: PMA Statistical Bullentin [2003 február]

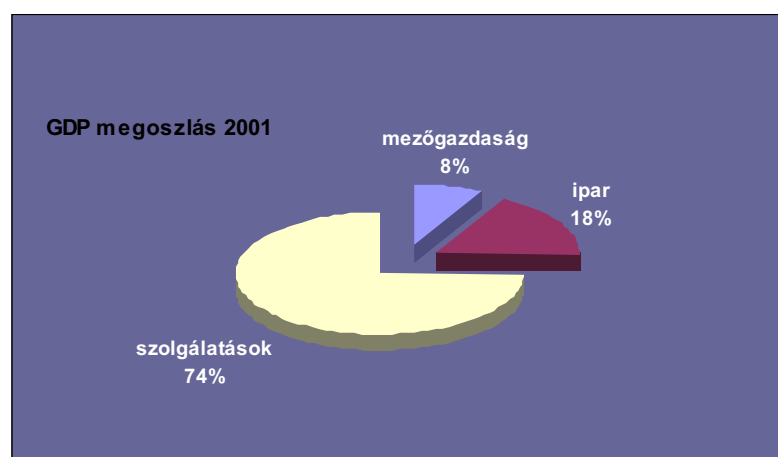
Bár a '90-es években az import mértéke gyakorlatilag kétszer-háromszor is meghaladta az export mértékét, azt mindenképpen meg lehet állapítani, hogy össze sségében – és nem egy főre számított mutatókat tekintve – bővült a palesztin gazdaság. A külkereskedelmi mutatók értéket tekintve az import értéke 1994 és 2000 között közel másfélszeresére n őtt, az export majdnem megduplázódott.

Az *intifada* következtében – a külkereskedelmi egyenleget is befolyásoló – drasztikusan csökkenő export, valamint a csökkenő tényezőbeáramlás (elsősorban a csökkenő

tőkeimport) komoly szerepet játszik a folyó fizetési mérleg egyenlegének romlásában. A Világbank becslése szerint a magán- és (elsősorban nemzetközi forrásokból fedezett) közberuházások 2000-ben reálértékben 19 százalékkal, a következő évben pedig további 30 százalékkal csökkentek²⁴. A megnőtt gazdasági- és biztonsági kockázat, a csökkenő hozamlehetőségek miatt a tőketranszferek, a közvetlen befektetések (FDI) és a portfólió-befektetések drasztikus visszaesése szintén komoly károkat okoz a gazdaság egészének.

A reálszféra (mezőgazdaság, ipar, szolgáltatások, kereskedelem) helyzete

Az egyes ágazatok GDP-n belüli megoszlása a Világbank adatai alapján²⁵ és már az intifada hatásait tükrözve az alábbiak szerint alakult 2001-ben:

Forrás: World Bank (2002 június)

A mezőgazdaság nagyságrendjét tekintve körülbelül a GDP 7-8%-át adja. Ma már zömmel kicsi, családi irányítás alatt álló gazdaságok végzik a mezőgazdasági munkát; az összes megművelt terület több, mint 90%-a a Nyugati Parton található. A mezőgazdasági területek kétharmadát az urbanizáltabb Gáza-övezetben (Jerikót is ideértve) öntözéssel művelik, míg a Nyugati Part szinte teljes mértékben csapadéktól függ²⁶. Miután a mezőgazdaságban végezhető munka elég szezonális jellegű, az ott foglalkoztatottak aránya is változó, átlagban 19-22% között van, megoszlásukat tekintve többségük (kétharmaduk) nő. A szektor exporton belüli részesedése – normális körülmények között – 25% körül van²⁷. A mezőgazdasági termelés növekedésének legfőbb akadálya a vízforrások korlátozott volta, illetve az a tény, hogy máig izraeli exportvállalatok ellenőrzik a palesztin agrártermékek mennyiségét és minőségét, meghatározva ezáltal, hogy azok mely piacokra juthatnak be és hova nem.

Az intifada hatásai a mezőgazdaságot sem kerülték el. A szektor termelése mintegy 70%-kal csökkent a művelés alatt álló földek és szántók felégetésének, a fák kivágásának, az öntözőhálózatok és termelőeszközök megrongálásának következtében. A palesztin Mezőgazdasági Minisztérium becslése szerint legalább 11 ezer dunumnyi²⁸ földterületet tettek a földdel egyenlővé és több százezer fát vágtak ki izraeli telepések²⁹.

Az elmúlt három év eseményei az ipari szektor GDP-n belüli részesedésében is kifejezésre jutnak, hiszen 2000-ben még 23% körül alakult az ipar (elsősorban építőipar, kézműipar, bányászat) abból való részesedése. Napjainkban a palesztin ipar a GDP kb. 17-18%-át adja, és a munkaképes korúak kb. 20%-át foglalkoztatja.³⁰ Miután 2000 szeptembere után szigorodtak a nyersanyagimportra és késztermék - exportra vonatkozó szabályok, költségesebbé vált a közlekedés és áruszállítás, illetve a beruházási hajlandóság is szinte teljesen megszűnt, az ipari szektor termelékenysége drasztikusan csökkent. Hasonló okok miatt a kézművesiparban dolgozók is kénytelenek voltak csökkenteni termelésüket, hiszen a piacra jutási lehetőségek csökkentek, a közlekedési költségek nőttek és egyszerűen képtelenek eladni az áruikat. A nagykereskedelemre – miután az nagy mértékben importfüggő – szintén a határok lezárása, az Izraellel való kereskedelem beszűkülése, a raktározási költségek megnövekedése voltak hatással.³¹

A gazdasági tevékenység akadálytalan folytatását máig nagy mértékben nehezíti az is, hogy a Nyugati Parton belül is készleteket teríteni a belső útlezárások és katonai ellenőrzések miatt szinte lehetetlenné vált. Miután a mezőgazdasági és ipari termékek, áruk szállításait – a palesztin területek és Izrael között, a Nyugati Parton belül, valamint a Nyugati Part és a Gáza - övezet között egyaránt – korlátozzák, csökkent ezek kereskedelmének mennyisége és értéke. Ebből kifolyólag csökkentek az Izrael által a Palesztin Hatóságnak visszautalandó hozzáadottérték-adóból származó bevételek is. A Világbank becslése szerint a mezőgazdasági termékek exportja 2001-ben a lehetséges szinthez képest mintegy 30%-kal, a kézműipar exportja pedig 24%-kal csökkent.³²

A szolgáltatások közül, melyek a palesztin GDP több, mint 2/3-át teszik ki, leginkább a közlekedés, a turizmus illetve a már említett kereskedelem szenvedte el a legnagyobb károkat. Az intifada kezdete előtt a turizmus a bruttó hazai termék kb. 11%-át termelte meg, mára gyakorlatilag semmit. 2000 decemberére a hotelszobák kihasználtsága a korábbi valamivel több, mint 50%-os szintről 5,2%-ra esett vissza.³³

Államháztartás

Az oslói megállapodás(ok) aláírását követően – a közigazgatási feladatok nagy részének átadása után – a Palesztin Hatóság megfelelő intézményeinek hatáskörébe került azok finanszírozása is. A nagyfokú külkereskedelmi függőség, a magas népszaporulat, illetve miután a palesztin gazdaság az elmúlt évtizedek során szorosan összefonódott az izraeli gazdasággal kiegyensúlyozottabb politikai és gazdasági körülmények között is komoly problémát okozna a stabilitás fenntartása.

A Palesztin Hatóság költségvetési bevételeit az alábbiak szerint lehet csoportosítani:

- saját bevételek:
 - helyi bevételek
 - Izraelből visszautalt bevételek (clearance revenues)
- donor országok támogatásai (segélyek, hitelek)

Normális körülmények között a Palesztin Hatóság költségvetési bevételeinek körülbelül 80%-t adják a saját bevételek, a maradék 20% pedig adományként, támogatásként érkezik; az intifada hatására ez az arány gyakorlatilag megfordult.

A Palesztin Hatóság költségvetése (1994-2002)							
Millió USD	1994	1996	1998	1999	2000	2001 (becsült)	2002 (becsült)
Összes bevétel	399,8	927,9	1083,8	1136,2	1364	1053	977,4
Saját bevétel	267,9	684,2	753,7	901,2	964	287,1	283,6
%	67%	74%	70%	79%	71%	27%	29%
Segély, támogatás	131,9	243,7	330,1	235	400	765,9	693,8
%	33%	26%	30%	21%	29%	73%	71%
Összes kiadás	382,8	927,9	1193,5	1194,4	1364	1239,3	1227,8
Folyó kiadás	297,3	709,6	818,8	927	940	1016,6	1023
Tőkekiadás	85,5	218,3	374,7	267,4	424	222,7	204,8
Költségvetési deficit segélyek nélkül	-114,9	-243,7	-439,8	-293,2	-400	-952,2	-944,2
Teljes költségvetési egyenleg	17	0	-109,8	-58,2	0	-186,3	-250,4

Forrás: PMA Statistical Bullentin [2003 február]

A saját bevételek nagy része – akár palesztin, akár izraeli területen képződik – adó jellegű bevétel.³⁴ Minden helyben (palesztin területen) előállított termék és szolgáltatás, csakúgy, mint az importtermékek 17%-os hozzáadottérték-adóval (VAT, ÁFA) vannak terhelve,

melyek bizonyos esetekben visszaigényelhetők (pl. ha a belőle készülő termék exportra kerül).³⁵

Az izraeli kormány és a Palesztin Hatóság 1994-ben írta alá a *Párizsi Protokollt*, mely rendezi a két gazdaság közötti gazdasági kapcsolatokat, így az adóelszámolás módját is.³⁶ Az Izrael és a palesztin fennhatóság alatt álló területeken keletkező adóbevételek átutalását elvben kölcsönösen a „célállomás-elv” (destination principle) alapján teljesítik. Ennek értelmében például az izraeli kikötőbe érkező importárura kivetett illetéket minden esetben a megfelelő izraeli pénzügyi hatóság szedi be, de amennyiben a termék célállomása palesztin terület, akkor az így keletkező bevételt meghatározott időn belül tovább kell utalnia a Palesztin Hatóság részére. Más esetben, ha például egy palesztin vállalkozó Izraelben vásárol olyan köztes terméket, melyet felhasznál saját termékének előállítására során, az Izraelben kifizetett hozzáadott érték adót számla ellenében a Palesztin Hatóság visszatéríti neki azon bevételéből, melyet Izrael utal át számára.

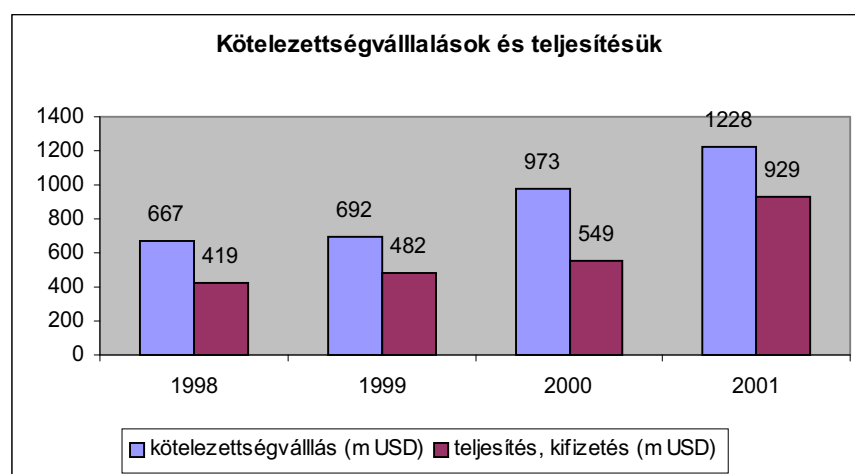
Az így elszámolt közvetett adókon (hozzáadott érték adó, importvámok) kívül, a Protokoll rendelkezik arról is, hogy a palesztin munkavállalók által Izraelben befizetett jövedelemadó 75%-át és egészségügyi illeték 100%-át vissza kell utalni a Palesztin Hatóság részére. 2000 szeptembere előtt az izraeli és palesztin pénzügyi vezetők havonta találkoztak az elszámolások egyeztetése céljából, és megegyeztek abban a nettó összegben, amely aktuálisan átutalásra kerül a Palesztin Hatóság számára. Az izraeli termékek nettó import öreként ezek az átutalások a Palesztin Hatóság saját – vagyis külföldi segílyt nem tartalmazó – bevételeinek több, mint 60%-át (az összes bevételnek kb. 48%-át) adták, és ezzel gyakorlatilag a legfontosabb forrás szerepét töltötték be.³⁷

Az intifada kezdete óta eltelt idő, vagyis a Palesztin Hatóság jelenlegi siralmas gazdasági helyzete is mutatja, hogy a költségvetési források saját bevétel része nagyon szoros kapcsolatban van a palesztin kereslettel, miután a bevételek nagy része (80%) a közvetett fogyasztási adókból (hozzáadott érték adó, importvámok, üzemanyag- és dohánytermékek illetéke) tevődik össze. A növekvő munkanélküliség és a magánszektor drasztikusan csökkenő kereslete mellett a helyzetet súlyosbította, hogy a 2000 decembere után felhalmozódott és az izraeli adóhatóság által beszedett Palesztin Hatóságot illető adóbevételeket sokáig nem, vagy késve utalták (utalják) át; ez havonta mintegy 29 millió dollár bevételkiesést jelentett (2002 májusáig 506 millió USD). Emellett a határzárak és szabad mozgást korlátozó egyéb intézkedések nagyon megnehezítik a Nyugati Part és a Gáza-övezet területén az adók beszedését. Mindezek eredményeképpen a Palesztin Hatóság havi átlag 80-90 millió dollárnyi

havi saját (adományok nélküli) bevétele a 2001-es évben már csak 20-25 millió dollár körül mozgott³⁸.

Ahhoz, hogy a Palesztin Hatóság és a palesztin gazdaság működőképes legyen támogatásokkal, segélyekkel, kedvezményes kölcsönökkel nagy mértékben hozzájárulnak bizonyos donor országok³⁹. A támogatások egy része közvetlen költségvetési támogatás, illetve a jelen helyzetben vészhelyzetben történő támogatás (emergency funding), a többi technikai segély (technical assistance) vagy közbefektetés (public investment). A költségvetési támogatások nélkül a Palesztin Hatóság gyakorlatilag működésképtelen lenne, hiszen a legnagyobb kiadási tételét képező (és több, mint százezer kormányzati tisztviselő megélhetését jelentő) bérjellegű kifizetéseket csak a segélyekből tudják kifizetni. A technikai segélyek egy része élelmiszer- vagy készpénz formájában kerül átadásra, más részének célja munkahelyteremtési programok finanszírozása – legtöbb esetben az UNRWA⁴⁰ közvetítésével – a menekültek számára.

A támogatások vizsgálatakor meg kell különböztetni a kötelezettségvállalás és a tényleges teljesítések mértékét, mely a Világbank adatai szerint 1998 és 2001 között az alábbiak szerint alakult;⁴¹

Forrás: Világbank [2002 május]

Az intifada következtében megrendült gazdasági helyzetben 2000 novembere és 2001 decembere között a Palesztin Nemzeti Hatóság 584 millió dollár speciális gyorssegélyben részesült.⁴²

A Palesztin Hatóságnak 2001-ben jutott támogatások alakulása				
2001 (millió USD)	kötelezettségvállalás	%	teljesítés	%
Arab Liga (IFB-on keresztül); Kétoldalú támogatásokat nem tartalmaz	577	47	388	42

EU (kétoldalú és közös); UNRWA-nak juttatott támogatást nem tartalmazza	304	25	245	26
USA	242	20	114	12
Egyéb	105	8	182	20
Összes támogatás	1228	100	929	100

Forrás: Világbank [2002 május]

Az adatokból látható, hogy az Arab Liga országai, illetve a z Iszlám Fejlesztési Bank (IFB) az utóbbi két évben gyakorlatilag a legnagyobb donorok egyikévé vált. Az említett – útépitésre, épület-rehabilitációra, egészségügyi-, oktatási-, munkahely-teremtési, valamint kis- és középvállalkozások támogatására fordítható – közvetlen költségvetési támogatások (405 m USD) mellett különböző alapok formájában juttattak segélyeket a palesztinoknak. Ilyen például a Jeruzsálem Intifada Alap, melynek célja egyrészt támogatást nyújtani az intifada során megsérülteknek vagy családtagjainak, másrészt oktatási és egészségügyi kiadásokat fedez; a vállalt 52 millió dollár támogatásból, 17,8 millió USD került 2001 végéig teljesítésre ⁴³.

A helyben képződött bevételek csökkenése miatt 2000 szeptembere után a Palesztin Hatóság költségvetési kiadásait is csökkenteni kellett. Világbanki elemzés szerint a 2000 -es év harmadik negyedét jellemző havi átlag 107 millió dollár nagyságrendű központi költségvetési kiadások, 2001 tavasza óta kevesebb, mint 91 millió dollárt tesznek ki. A folyó kiadások két fő csoportja a „bérjellegű” és a „nem-bérjellegű” kifizetési tétel, melyek közül elsősorban az utóbbiakat csökkentették, illetve a lehetőségekhez képest a legszükségesebb (emergency), elsősorban szociális jellegű kiadásokra fordították. ⁴⁴

Konklúzió

Összefoglalva a fentieket, megállapítható, hogy a palesztin gazdaság helyzete az intifada kiváltotta gazdasági nehézségektől eltekintve sem minősül stabilnak, mindazonáltal a kijárási tilalmak, a határ- és útlezárások, a munkalehetőségek nagy mértékű csökkenése, az infrastruktúra tönkretétele, a magánszektor termelőképességének és beruházási hajlandóságának csökkenése – a donor országok támogatásai ellenére is – rengeteget ártottak a mikro- és makroökonómiai folyamatoknak.

Az exportlehetőségek beszűkülése, a fizetőképes kereslet csökkenése a hazai és nemzeti termék értékének oly mértékű csökkenését eredményezi, hogy abból minimum szinten sem lehet a gazdaság stabilitását fenntartani. A magán-, valamint a többnyire segélyekből és kedvezményekből finanszírozott – elsősorban a szolgáltatási szektorba (pl. turizmus) és az

építőiparba irányuló – közberuházások mértéke a magas kockázat és az alacsony megtérülési ráták miatt egyaránt csökkent.

A donor országok, az Iszlám Fejlesztési Bank, a Világbank által a Palesztin Hatóságnak közvetlen költségvetési támogatás vagy egyéb alapok formában juttatott segélyek nélkül a gazdaság teljesen reménytelen helyzetben lenne. A fő politikai nézetkülönbségek – a telepessprobléma, a menekültkérdés és Jeruzsálem helyzete – megoldása mellett komoly kihívást jelent a palesztin kérdés rendezésében a Palesztin Hatóság, illetve egy potenciális palesztin állam gazdasági talpra állítása. A tanulmányban részletezett alapvető nehézségek áthidalása mellett, a Palesztin Hatóságnak jóval átláthatóbbá és ellenőrizhetőbbé kell tennie gazdasági és pénzügyi folyamatait is, annak érdekében, hogy a nemzetközi közösség anyagi és szakmai támogatását hatékonyabban képes legyen kihasználni.

A fontosabb gazdasági mutatók alakulása a '90-es években

A Palesztin Hatóság területén	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001*	2002*
Népesség (ezer fő)	2361	2454	2554	2840,3	2958,6	3084,9	3224,5	3381,8	3549,5
GDP (folyó áron; millió USD)	3085,2	3617,2	3843,8	4355,1	4533,7	4516,5	4835,2	4210,5	3096,8
GNI (folyó áron; millió USD)	3533,1	4224,4	4421,8	5006,4	5435,2	5453,8	5661,7	4702,6	3419,7
1 főre jutó GDP (USD)	1331,6	1456,7	1461,1	1564,9	1564,7	1495,7	1535	1235,7	920,6
1 főre jutó GNI (USD)	1525,0	1701,2	1680,8	1798,9	1875,9	1806,1	1797,3	1380,3	1015,9
Munkanélküliségi arány (%)	24,7	18,2	23,8	20,3	14,4	11,8	14,1	25,5	31,3
Infláció (%)	14,0	10,8	7,9	7,62	5,5	5,54	2,8	1,22	5,71
Izraelben dolgozók (ezer fő)	53,0	67,2	58,2	83,1	120,6	138,0	119,4	65,9	50
Palesztin területeken dolgozók (ezer fő)	328,9	347,7	354,4	402,8	435,1	461,9	489,8	481,0	485,7

* becsült adat

Forrás: PMA, Statistical Bullentin [2003 február]

Felhasznált irodalom

Könyvek

Korany, Bahgat – Dessouki, Ali E. Hilla: the Foreign Policies of Arab States [1991, Oxford] Westview Press
Selim, Mohamed E.: The Survival of a Nonstate Actor: The Foreign Policy of the PLO
Lugosi Győző [1989, Budapest]: Dokumentumok a Közel - és Közép-Kelet történetéhez (1914-1980), Tankönyvkiadó
Robinson, Glenn E. [1997]: Building a Palestinian State, Indiana University Press
Shaw, Malcolm N.[1997]: Nemzetközi jog, Osiris
Szentés Tamás [1999]: Világgazdaságtan, Aula

Folyóiratok, periodikák, online folyóirat cikkek

Bennet, James [2003. március 7.]: Palestininas Plunge deeper into poverty, International Herald Tribune (<http://www.ihl.com/cgi-bin/generic.cgi?template=articleprint.tpl&ArticleId=88956> , (2003. február .07.)
Dickey, Christopher – Klaidman, Daniel [2002. április 1.]: How will Israel Survive? Newsweek
Gazdik Gyula [1996/4]: Az átalakuló Közel-Kelet: a palesztin autonómia, Társadalmi szemle
Khatib, Ghassan [2001. október 24.]: Weakening or eliminating the PA? Palestine Report (http://www.palestinereport.org/sect/rev/cr_isis.html , 2003. február 26.)
Lasensky, Scott [2002. március]: Underwriting peace in the Middle East: U.S. foreign policy and the limits of economic inducements; Middle East Review of International Affairs (www.meria.idc.ac.il , 2002. március 10.)
Mekelberg, Yossi [2002. December]: Grave Scenario; The World Today (http://www.riia.org/pdf/world_today/2002/wtdec02.pdf , 2003. február 28.)
Shafi, Haidar Abdul [2001. november 18]: The Palestinian crisis: what to do? Palestine Report (<http://www.palestinereport.org/sect/rev/crisis.html> , 2003. február 26.)
Shikaki, Khalil [2002. január -február]: Palestinians divided; Foreign Affairs
Unger, David C. [2002 nyár]: Maps of War, Maps of Peace; World Policy Journal
Weisman, Stephen R. [2003. április 17.]: White House Is Pressing Israelis to Take Initiatives in Peace Talks, The New York Times (<http://www.nytimes.com/2003/04/17/international/middleeast/17DIP.html> , 2003. április 18.)

Tanulmányok

UNSCO[2001 tavasz]: Report on the Palesinian Economy (www.arts.mcgill.ca/mepp/unsco/spring2001.pdf , 2002. október 22.)
UNSCO [2002. október]: The Impact of Closure and Other Mobility Restrictions on Palestinian Productivity Activities (www.un.org/news/dh/mideast/econ-report-final.pdf 2002. november 15.)
United Nations University-World Institute for Development Economic Research [2002. október]: Economic Aspects of the Palestinian-Israeli Conflict
World Bank [2002. március 18.]: Fifteen Months – Intifada, Closures and Palestinian Economic Crisis (www.worldbank.org , 2002. augusztus 10.)

Palesztin-izraeli vonatkozású nemzetközi szerződések internetes forrásból (keletkezésük időrendi sorrendjében)

Elvi Nyilatkozat [1993. szept. 13.] <http://www.ariga.com/treaties/dop.html> (2001. november 30.)
Gáza-Jerikó megállapodás [1994. május 4.] <http://www.ariga.com/treaties/gazajer.html> (2001. november 30.)
Oslói Átmeneti Megállapodás [1995. szeptember 28.] www.mideastweb.org/meosint.htm (2003. március 12.)
Wye River Memorandum [1998. október 23.] www.mideastweb.org/mewye.htm (2003. április 10.)
Moratino-papers [2001. január] <http://www.mideastweb.org/moratino.htm> (2003. április 04.)
Szaúdi-béketervezet [2002]; <http://www.al-bab.com/arab/docs/league/peace02.htm> (2002. március 28.)
Palesztin Alaptörvény [Basic Law, 2002. május 29.] <http://www.mideastweb.org/basiclaw.htm> (2003. február 23.)
President Bush Draft Roadmap [2002. október 15.] <http://www.mideastweb.org/quartetrm2.htm> (2003. április 02.)
ENSZ-határozatok és Izrael térképe (<http://www.un.org>)
Biztonsági Tanács határozatai: 242. (1967), 338. (1973), 252. (1968), 298. (1971), 446. (1979), 1322. (2000), 1397. (2002)
Közgyűlés határozatai: 181. (II) (1947), 194. (1948), 303. (1949)

Egyéb

Hágai Konvenció [1907] <http://www.icrc.org/ihl.nsf/WebCONVFULL?Openview> (2003. április 11.)
Negyedik Genfi Konvenció [1949] <http://www.icrc.org/ihl.nsf/WebCONVFULL?Openview> (2003. ápr. 11.)
Palestinian Academic Society for the Study of International Affairs Fact sheet – Economy: www.passia.org/palestine_facts/pdf/pdf2002/economy.pdf (2003. febr. 10.)
Palestinian Central Bureau of Statistics (www.pcbs.org)
Palestinian Liberation Organisation Negotiations Affairs Department Permanent Status Issues, Economic Relations; <http://nad-plo.org/permanent/economic.html> (2003. febr. 10.)
Permanent Status Issues, Water; <http://nad-plo.org/permanent/water.html> (2003. február 26.)

Palestinian Monetary Authority Statistical Bullentin [2003 február] www.pma-palestine.org/statistical (2003. április 17.)

Palestinian National Authority Ministry of Planning and International Cooperation: European Council Declaration on the Middle East, Copenhagen, 12 -13 December 2003; http://www.mopac.gov.ps/news_letter/details.asp?subject_id=195 (2003. április 11.)

Gazdasági kapcsolatokról szóló Protokoll; Gáza -Jerikó megállapodás IV. melléklet (Párizs, 1994. április 9.); http://www.mopac.gov.ps/key_documents/Protocol_on_Economic_Relations.pdf (2003. 04.11.)

Swell, David [2002. június 5.]: Decentralization and Intergovernmental Finance in the Palestinian Authority; <http://www1.worldbank.org/wbiep/decentralization/menalib/sewell.pdf> (2002. november 15.)

West Bank and Gaza at a glance http://www.worldbank.org/data/countrydata/aag/wbg_aag.pdf (2002. november 15.)

West Bank and Gaza profile, <http://devdata.worldbank.org/external/CPPProfile.asp?CCODE=WBG&PYTPE=CP> (2002. nov. 15.)

West Bank and Gaza in Brief (2000 August) <http://lnweb18.worldbank.org/mena/mena.nsf/All/> ... (2003. február 26.)

Az izraeli telepések számának alakulása www.pis.org/zarticle/htm?aid=4231 (2003. április 10.)

Jegyzetek

¹ Az oslói békefolyamat a '90-es évek első felében a nyilvánosság előtt zajló (a madridi konferenciát követő) tárgyalássorozattal párhuzamosan, de a hivatalos nemzetközi politikai egyeztetésektől függetlenül bontakozott ki. Norvégia közvetítésével egy Oslóhoz közeli településen folytak a tárgyalások Izrael és a palesztinok között, melynek eredményét 1993 nyarán hozták nyilvánosságra. Az Elvek Nyilatkozatát végül Washingtonban írta alá, majd pecsételte meg kézfogásával Jasszer Arafat a Palesztinai Felszabadítási Szervezet akkori és jelenlegi vezetője, valamint Jichak Rabin Izrael miniszterelnöke.

² Palesztin területek alatt a Nyugati Part (Ciszjordánia), a Gáza-övezet, illetve a leginkább vitatott hovatartozású Kelet-Jeruzsálem területe értendő, melyeknek nincsenek a nemzetközi közösség, de legfőképpen az érintett felek által közösen, illetve egyetértelműen elismert határai.

³ Miután sok esetben a gazdasági adatokat, pénzügyi mutatókat tekintve azonos időszakokra vonatkozóan különböző forrásból más-más értékeket találtam, ezért azok értelmezését mindig a megjelölt források (Világbank, UNSCO, Palesztin Monetáris Hatóság, Passia) figyelembevételével javaslom.

⁴ United Nations University-World Institute for Development Economic Research [2002 október]: Economic Aspects of the Palestinian-Israeli Conflict

⁵ United Nations University-World Institute for Development Economic Research [2002 október]: Economic Aspects of the Palestinian-Israeli Conflict 7.

⁶ 1990-91-ben az egy főre eső jövedelem 1320 USD volt a palesztin területeken (United Nations University-World Institute for Development Economic Research [2002 október]: Economic Aspects of the Palestinian-Israeli Conflict 7); összehasonlításképpen az oslói megállapodást követő évek bruttó hazai termékével és egy főre jutó jövedelmével kapcsolatban lásd a tanulmány végén található táblázatot, melynek a Palesztin Monetáris Hatóság adatai alapján készült.

⁷ World Bank [2002]: Fifteen Months – Intifada, Closures and Palestinian Economic Crisis; 10

⁸ www.worldbank.org (WBGroup, Country Brief/ WBG)

⁹ A Világbank számításai szerint az *alacsony-közepes jövedelmű* országokban az egy főre eső jövedelem (GNI) 2002-ben 736-2935 USD között mozgott; ugyanebbe a kategóriába tartozik többek között a térségben Irán, Egyiptom, Törökország, Európában Bosznia-Hercegovina, Románia, Albánia. Magyarország a felső-közepes jövedelmű (2936-9075 USD/fő) országok csoportjába tartozik 4752 USD/főre jutó jövedelemmel.

¹⁰ a Palesztin Központi Statisztikai Hivatal (PCBS) adatai alapján 2001-ben a 15 évesnél fiatalabbak aránya az összalakosságon belül 41,2%; ugyanebben az évben az átlagéletkor 19,6 év volt.

¹¹ www.worldbank.org (WBGroup, Country Brief/ WBG)

¹² Negyedik Genfi Egyezmény angolul (www.icrc.org/ihl.nsf/WebCONVFULL?OpenView)

¹³ Nemzetközi jogi szerződések és dokumentumok [1991]

¹⁴ *GDP (bruttó hazai termék)*: valamely ország által adott időszak alatt megtermelt összes végtermék és a végzett szolgáltatások piaci áron számított összértéke a többlejavak értékcsökkenésének levonása nélkül; *GNP vagy GNI (bruttó nemzeti termék, -jövedelem)*: a GDP-nek a nemzetközi tranzakciók nettó eredményével, vagyis a külföldről beáramló és a külföldre kiáramló jövedelmek különbözetével korrigált változata (Szentés [1999]: Világgazdaságtan 786.)

¹⁵ UNSCO[2001 tavasz]: Report on the Palestinian Economy (2.1. Overall macroeconomic performance)

¹⁶ i.m.

¹⁷ i.m.

¹⁸ World Bank [2002]: Fifteen Months – Intifada, Closures and Palestinian Economic Crisis; 25-27.

¹⁹ i.m. 27.

²⁰ i.m. 13.

²¹ UNSCO [2001 tavasz] 3.1. Labour Force Growth

²² World Bank [2002]: Fifteen Months – Intifada, Closures and Palestinian Economic Crisis; 14.

²³ A Bir Zeit Egyetem és a Palesztin Központi Statisztikai Hivatal által végzett felmérésekből kiderül, hogy a háztartások milyen „túlélési technikákat” alkalmaznak. Megemlíthető a kiadások csökkentése (melyet a háztartások több, mint 80%-a kénytelen alkalmazni), a megtakarítások felélése, a számlák, tartozások ki nem egyenlítése, a kölcsönhöz folyamodás, ingóságok és ingatlanok eladása, az önellátásra való berendezkedés. (idézi Világbank [2002. március] 33.)

²⁴ i.m.

²⁵ www.worldbank.org/data/countrydata/aag/wbg_aag.pdf

²⁶ Összehasonlításképpen: Izraelben a mezőgazdaság bruttó nemzeti termékéből való részesedése 3%, és öntözési technikával művelik az összes mezőgazdasági terület több mint 50%-át

²⁷ Főbb exportcikk: olajbogyó, olívaolaj, citrusfélék, zöldség és vágott virág (www.passia.org)

²⁸ 1 dunum 1000 négyzetméter

²⁹ www.passia.org (Fact Sheet – Economy, Agriculture)

³⁰ PMA Statistical Bullentin [2002. szeptember] (www.pma-palestine.org/statistical/statistical.html)

³¹ UNSCO [2002. október]: The Impact of Closure and Other Mobility Restrictions on Palestinian Productivity Activities

³² World Bank [2002]: Fifteen Months – Intifada, Closures and Palestinin Economic Crisis

³³ www.passia.org (Fact Sheet – Economy, Tourism 9.)

³⁴ Az adóztatással kapcsolatos ügyeket '94 -es Gáza-Jerikó (kairói) megállapodással utalták a Palesztin Hatóság hatáskörébe.

³⁵ www.passia.org (Fact sheet – Economy)

³⁶ Párizsi Protokoll ([www.mopig.gov.ps/key_documents/Protocol_on_Economic_Relations.p df](http://www.mopig.gov.ps/key_documents/Protocol_on_Economic_Relations.pdf))

³⁷ World Bank [2002. március 18.]: Fifteen Months – Intifada, Closures and Palestinin Economic Crisis; 20

³⁸ i.m. 19.

³⁹ pl Európai Unió, USAID (az Egyesült Államok nemzetközi fejlesztési célú ügynöksége), Norvégia, Arab Liga államai, Japán, nemzetközi szervezetek (pl Világbank).

⁴⁰ UNRWA: the Untited Nations Relief and Works Agency

⁴¹ Összehasonlításképpen: ugyanebben az id őszakban az Egyesült Államok katonai és polgári segélyek formájában évi 3,5-4 milliárd dollárt jutatott Izraelnek, valamivel kevesebbet Egyiptomnak.

⁴² Nagy részét (405 millió \$) az Arab Liga országai bocsátották rend elkezésre az Iszlám Fejlesztési Bankon (IFB) keresztül, 114 millió dollárt az Európai Unió, 40 millió dollárt Szaúd -Arábia, 15 millió dollárt az Arab Emirátusok és 10 millió dollárt Norvégia utalt át (forrás: World Bank [2002. március 18.]: Fifteen Months – Intifada, Closures and Palestinin Economic Crisis).

⁴³ i.m. 60-61.

⁴⁴ i.m. 22.

Az európai biztonságpolitika elemzése

dr. Tóth Gergely

2003-ban végzett az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán, jelenleg ugyanitt PhD-hallgató, illetve a Bolyai János Katonai Műszaki Főiskola megbízott, óraadó oktatója. A 2002. évi OTDK-n a transzatlanti kapcsolatokról szóló dolgozatával a nemzetközi jogi szekcióban második díjat nyert.

A jelen szöveg szerzői jogi védelem alatt áll. Kiadja:

<http://alapitvany.kul-vilag.hu>

<http://www.nato-kozpont.hu>

dr. Tóth Gergely
Az európai biztonságpolitika elemzése

A tanulmány áttekinti a transzatlanti biztonság- és védelempolitika legutóbbi egy évtizedét, különös hangsúlyt fektetve az Európában az 1990-es évek végén lejátszódott változásokra, amelyek megnyitották az utat egy működőképes uniós biztonságpolitika kifejlesztésének irányába.

Előszó

Nyugat- és Közép-Európa legutóbbi évtizedének legmeghatározóbb intézménye az Európai Unió. Az eredetileg gazdasági közösségként indult szervezet mind több elemével rendelkezik az államiságnak, nagy erőfeszítéseket tesz, hogy megteremtse a működő Közös Kül- és Biztonságpolitikát (CFSP), amely „kemény magjaként” az utóbbi időkben elkülönülni látjuk az ESDP néven fémjelzett Közös Európai Biztonság- és Védelempolitikát.

Dolgozatomban először rövid áttekintést kívánok nyújtani a CFSP/ESDP történetéről, két fő szakaszra bontva azt: az 1998/99-et megelőző, lassú és visszaesésekkel tarkított szakaszra, valamint a St. Malo és Koszovó hatására kezdetét vevő dinamikusabb és ambiciózus időszakra. A tanulmány második része a jelen és a jövő néhány égető kérdését vizsgálja, és megkísérel, ha csak vázlatosan is, lehetséges következtetéseket levonni a kapcsolatrendszer tendenciáinak alakulását illetően, mindezzel tágabb, a transzatlanti kapcsolatok egészét érintő kontextusba helyezve a biztonságpolitika e szegmensét.

Az útkeresés időszaka: az út Maastrichtig

A hidegháború végeztével Nyugat-Európa biztonság- és védelempolitikai képe meglehetősen zavaros volt; a szovjet fenyegetés elmúltával az addigi legfontosabb összetartó erő megszűnt, ugyanakkor számos új fenyegetéssel is szembe kellett néznie Nyugat-Európa államainak. Ennek következtében az államok biztonságpolitikájának számos, addig megkérdőjelezhetetlennek tekintett alapigazsága vált bizonytalanná.

A biztonságpolitikai térkép, ami az intézményeket illeti, röviden felvázolva a következőképpen festett: A NATO továbbra is megmaradt vezető szervezetnek, lévén hogy egyedül ez a szövetség volt képes mindenre kiterjedő garanciát biztosítani a kontinensnek a

fenyegetések teljes skálája ellen. A WEU (Nyugat-európai Unió), 1984-es újraélesztése után igaz, csak kisebb műveletekben (Operation Cleansweep, 1987¹) vett részt, és ténylegesen hiányzott a kapacitása akár csak egy alacsony intenzitású regionál is konfliktus kezeléséhez is, mindenesetre sok európai ország ebben a szervezetben látta a hidegháború utáni önálló európai biztonságpolitika lehetséges keretét.² Rövid ideig az EBEÉ is szóba került mint lehetséges keretszervezet, ez azonban már a kezdetek től irreálisnak bizonyult nemcsak több nagyhatalom támogatásának hiányában, hanem annak a ténynek is köszönhet ően, hogy Oroszország is tagja a szervezetnek.³ Létezett továbbá az EK külpolitikai egyeztető szerve, az Európai Politikai Kooperáció (EPC), amely 1983 óta elméletileg kisebb súlyú biztonságpolitikai kérdések kezelésére is fel volt hatalmazva, ezzel a lehetőséggel a gyakorlatban azonban nagyon kevésbé élt.⁴

A Bush-kormányzat sietett megnyugtatni európai partnereit, hogy nem hagyja őket magára a közvetlen fenyegetés elmúltával, és a NATO továbbra is biztosítani fogja Európa védelmét.⁵ Ezt különösen azok az európai országok üdvözlötték, amelyek nem rendelkeztek saját atom-űtőerővel, vagy pedig haderejük méreténél fogva érdekeltek voltak valamiféle közös biztonsági rendszer fenntartásában. Közülük is a leginkább Németország volt elégedett a továbbra is fennmaradó amerikai jelenléttel a kontinensen. Amellett, hogy a szövetség további fenntartása biztosította az ország védelempolitikájának egyébként hiányzó nukleáris dimenzióját, az a tény, hogy Németország a szervezeten belül maradt, eloszlatta különösen Franciaország részéről az újraegyesítést követően feltámadt félelmeket a német külpolitika esetlegesen újra „nagyhatalmivá” válásától.⁶

A Bush-adminisztráció másrésztől növekvő gyanakvással figyelte Franciaország kísérletét az Európai Biztonsági és Védelmi Identitás (European Security and Defence Identity—ESDI) megerősítésére. Azután ugyanis, hogy Francois Mitterand kísérletei 1990-91-ben kudarcot vallottak a NATO radikális stratégiai felülvizsgálatára (ez 1991 végén vált nyilvánvalóvá, az új Stratégiai Koncepció elfogadásával⁷) és az Európai Konföderáció terve is sikertelen maradt,⁸ a francia politika hozzálátott egy, a NATO-val párhuzamos, ám attól különálló európai biztonsági rendszer megteremtéséhez az EK-ra és a WEU-ra alapozva.⁹

1991 júniusára, amikor a Kormányközi Konferencia a Politikai Unióról (InterGovernmental Conference—IGC) döntő szakaszához érkezett, a résztvevő EK-tagországok többsége már magáévá tette az eredetileg német-francia kezdeményezésként 1990 végén Rómában született indítványt, miszerint a létrehozandó Európai Unió (EU) tartalmazzon közös kül- és biztonságpolitikát is.¹⁰

A hosszas egyeztetések végén megszülető kompromisszum végkifejletét közismert: Maastricht eredményeként létrejött az EU a „három pilléres” szerkezettel, ezen belül pedig a második pillér lett a közös kül- és biztonságpolitika (CFSP), amely az EPC-t váltotta fel. A CFSP-nek két eszköz állt rendelkezésére, a közös pozíciók, (Common Positions) és a közös cselekvés (Joint Actions), amelyeket a Tanács alkalmazhatott minősített többségi szavazással. A WEU viszont nem olvadt be, a Maastrichti Szerződés V. Cím J.4.2. szakasza szerint a Tanács csak „kérhette” a WEU-t, nem „utasíthatta.” A kompromisszum, végső soron, figyelembe véve a célokat és erőviszonyokat, realitásnak nevezhető az adott időszakban, ráadásul nyitva hagyta a lehetőséget a továbblépésre.¹¹

Talán meglepő módon, francia nyomásra a szerződés fent említett V. címe tartalmazta a „kollektív védelem” addig exkluzívan NATO-nak fenntartott lehetőségét is, igaz, csak feltételes módon és távlati célként.¹² Az óvatos megfogalmazásból kitűnik, a tagállamok igyekeztek elkerülni még a látszatát is annak, hogy *valódi* közös védelmi képességek kifejlesztésére törekednének. Ezzel nemcsak az amerikai gyanakvást igyekeztek elaltatni, hanem nyilvánvalóan igyekeztek figyelembe venni a témában megmutatkozó brit érzékenységet is.

Maastrichttól Koszovóig

Maastricht hatása többirányú volt: egyrészt nyitva hagyta a lehetőséget, hogy azok az államok, amelyek akarják, elmélyítsék védelmi együttműködésüket, és egyelőre a CFSP-n kívül, megteremtsék a majdan reményeik szerint felállítandó európai hadsereg mint a közös védelempolitika végső záloga magját, másfelől azzal, hogy a WEU-t, ha csak igen kis mértékben is, de a közös biztonságpolitika végrehajtójává tette, beindított egy sor, messzire vivő intézményi reformot.

Maastrichttal szinte egy időben, 1992 májusában Mitterand és Helmut Kohl, La Rochelle-i találkozójuk után bejelentették az EuroCorps létrehozását, amely egy kb. 5 000 fős német-francia katonai egység felállítását jelentette, strasbourgi állomáshellyel.¹³ Nem sokkal később Belgium, Spanyolország és Luxemburg is csatlakozott a kezdeményezéshez. Azon túl, hogy a résztvevők ezt egy jövőbeni „Európa Hadsereg” magjának tekintették, Németországnak további érdekei is fűződtek létrejöttéhez. Egyfelől ezzel kívánta biztosítani a további francia katonai jelentést német területen másrészt ezzel szándékozott Franciaországot újra bevonni az integrált európai/transzatlanti katonai struktúrába, amiből de Gaulle 1966-ban kilépett.¹⁴

Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia ezzel szemben mindezt úgy tekintette, hogy Franciaország egy, a NATO-val rivalizáló rendszerbe készül bevonni a résztvevő országokat. A feszültség egyre növekedett, míg végül az Egyesült Államok 1993 januárjában elérte, hogy vészhelyzet esetén az EuroCorps a NATO Európai Főparancsnokának (SACEUR) irányítása alá kerüljön. Ezzel tulajdonképpen a német álláspont győzedelmeskedett, hiszen ha közvetve is, de Franciaország elkezdte a visszatérést a NATO keretei közé.¹⁵ A közös EU-haderő kérdése ezzel jó pár évre lekerült a napirendről.

A Maastrichttől Koszovóig terjedő időszak egyik legfontosabb politikai fejleménye a WEU 1992-es petersbergi csúcstalálkozóján elfogadott dokumentum, amely meghatározta a CFSP és a WEU által felölendő feladatok körét, abban az esetben, ha a NATO (azon belül elsősorban az Egyesült Államok) nem kíván részt venni a konfliktusban. Az úgynevezett petersbergi feladatok három nagy területet fognak át: humanitárius akciók, békefenntartás, illetve válságkezelés, amelynek része lehet akár a béketeremtés is.¹⁶

A találkozó eredménye azért is nagyon fontos, mert hosszú időre pontot tett egy, évek óta húzódó vita végére, nevezetesen, hogy az egyértelműen a NATO-nak fenntartott kollektív védelmen kívül eső feladatok - amelyek nagy része ráadásul a szövetség határain kívül kerül végrehajtásra - ellátása kit illet abban az esetben, ha a NATO mint szervezet nem kíván beavatkozni.¹⁷ (A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy az Egyesült Államok nem kíván beavatkozni.)¹⁸ Ezzel a lépéssel egyben meghúzta a határvonalat a két szervezet működési területét illetően. Fontos volt ez a csúcspontból is, hogy a későbbiekben állandó hivatkozási ponttá vált mind a WEU, mind az EU-dokumentumokban.

Ahhoz, hogy az ESDI a gyakorlatban is működőképes legyen, a fentiekben leírt fejlesztések nem lettek volna elégségesek. Jól látszott, hogy a szükséges beszerzések még Franciaországnak is, amely pedig, a többi európai országgal ellentétben nemhogy csökkentette volna, de még növelte is védelmi kiadásait, túl nagy terhet jelentenének.¹⁹ A megoldás végül is a Clinton-adminisztrációtól jött, amely gyökeresen más külpolitikai elképzeléseket képviselt, mint elődje. A NATO 1994-es brüsszeli csúcstalálkozóján Clinton elnök „szabad kezett adott” az ESDI felfejlesztéséhez, sőt, felajánlotta, hogy a WEU feladatai végrehajtása során használhatja a NATO erőforrásait, a feltétel mindössze a „3D” betartása.²⁰ Ez angolul „no decoupling, no duplication, no discrimination,” vagyis a WEU tevékenysége nem vonhatja el a szövetségeseket a NATO-ban teljesítendő feladataiktól, nem kettőzhetik meg szükségtelenül a már meglévő erőforrásokat, valamint nem sérthetik a nem EU-tag NATO-tagok érdekeit.²¹ Látható, hogy a dolgok akkori állása szerint a fenti kritériumok egyike sem volt szabad, hogy gondot okozzon a

CFSP résztvevőinek, bár hogy pontosan mi is a szükséges és szükségtelen megkettőzés, az valószínűleg nagyban függ az érintett államok pillanatnyi politikájától.

1996-ban, a NATO berlini csúcstalálkozóján az együttműködés tovább mélyült, az itt elfogadott koncepció szerint a WEU „kölcsonvehet” a NATO-tól erőforrásokat.²² Magának a koncepciónak az Alkalmi Harci Kötelék (CJTF) nevet adták. Bár Franciaország tiltakozott a megoldás ellen, a NATO főbb parancsnokságain belül létrehoztak CJTF-magokat, amelyek konfliktus esetén leválaszthatóak, és önállóan is képesek a szükséges koordinációra.²³ Természetesen a kölcsönvétel (és az esetleges, utólag jelentkező NATO-akció esetén—a „NATO first” doktrínának megfelelően—a visszavétel!) pontos módozatait ki kell dolgozni—erre szolgál az 1999-es washingtoni NATO-csúcs után Berlin-plusznak átkeresztelt megállapodás-csomag.

A fenti két csúcstalálkozó jelentősége nem csak abban állt, hogy végre biztosították a WEU-nak, és rajta keresztül a CFSP-nek a lehetőséget, hogy ténylegesen végrehajthasson feladatokat. Sokkal jelentősebb az, hogy egyértelműen jelezték: az Egyesült Államok és a NATO elfogadja az ESDI létét, nemcsak, mint a NATO „európai pillérjét”, de mint önállóan létező és cselekvő identitását is. Ez elsősorban nyilván a Clinton-kormányzat világpolitikai felfogásával magyarázható, amely sokáig hitt abban, hogy annak ellenére, hogy a hidegháború végével Amerika maradt az egyetlen „szuperhatalom,” van létjogosultsága a multipoláris világrendnek, tehát szükség van regionális hatalmakra.

Felfoghatjuk másrészt a folyamatot úgy is, mint a NATO fokozatos „europaizációját.” Azzal, hogy a hidegháború véget ért, az Egyesült Államok érdeklődése, bár nem csökkent Európa iránt, sőt két háborút is megvívott a kontinensen (1995 Bosznia; 1999 Koszovó) mégis egyre határozottabban fogalmazta meg azt az igényét, hogy Európa vegye végre kézbe saját ügyeit, és ne támaszkodjon szinte kizárólagosan az amerikai katonai erőre.²⁴

Az elmúlt évtized leghosszabb és legvéresebb háborúja Európában a volt Jugoszlávia területén zajlott: 1991-től 1995-ig a mai Szlovénia, Horvátország és Bosznia területén, végül 1999-ben a koszovói háború. Sok tekintetben pontosan olyan konfliktus volt, amelyet a petersbergi nyilatkozat leírt, tehát kitűnő terep lett volna a ESDI képességének és létjogosultságának igazolására.

A CFSP résztvevői először gazdasági szankciókkal próbálkoztak, majd, látva ezek sikertelenségét, nem folyamodtak katonai eszközökhöz, éppen ellenkezőleg, továbbra is diplomáciai úton próbálták meg a polgárháborút rendezni. Technikailag tulajdonképpen már a CFSP létrejötte előtt hozzáfogtak a különböző eszközök alkalmazásához, miközben a WEU-ban

több javaslat is fölmerült egy békefenntartó erő telepítésére.²⁵ A terv végül Nagy-Britannia ellenállásán bukott meg, mégpedig azért, mert a politikai vezetés félt belemenni egy olyan konfliktusba, amelyből nem tudhatták, hogyan lesznek képesek kikeveredni.

A vita gyakorlatilag a daytoni megállapodásig folytatódott, nem sok sikerrel. Rögtön látszott a CFSP legfőbb gyengéje: annak ellenére, hogy közös döntéseket kellett hozniuk, a résztvevő országok képtelenek voltak önmagukat *egy* közösségként szemlélni, nem tudtak saját nemzeti érdekeik fölé emelkedni. De, még ha ez sikerült is volna, akkor is eltértek az általuk felfogott „európai érdekek.” A három nagyhatalom, ahogyan más -más Európai Uniót álmodott meg, úgy másként is látta egy-egy adott konfliktusban „Európa” érdekeit. Így az ambiciózus tervezetek rendre elbuktak egyik vagy másik ország ellenállásán.

Utólagosan visszatekintve, valószínűnek látszik, hogy addig nem is igazán lehetett volna eredményt elérni, figyelembe véve az európai országok katonai kapacitását, amíg a harcoló felek ennek ellenálltak.

Nem sokkal a boszniai háború befejezése után, 1997 tavaszán újabb alkalom kínálkozott az ESDI létjogosultságának demonstrálására, amikor Albániában a pilótajátékok összeomlása után megbukott a kormány, majd pedig a fegyverraktárak kifosztása után teljes anarchiába süllyedt az ország.

Sokak nagy csalódására, az EU-tagállamok képtelenek voltak egységes álláspontra jutni, főleg Németország (történelmi és alkotmányos kifogásokra hivatkozva) és Nagy-Britannia (ahol nem sokkal voltak a választások el őtt) tartózkodása miatt. Végül aztán egy ad hoc koalíció jött létre, olasz vezetéssel, és mind az EU-tól, mind a WEU-tól, amely az EU felkérésére várt, függetlenül hajtotta végre feladatát. A kiinduló helyzetet tekintve, ez meglehetősen sikeresnek is bizonyult.

A fenti példák azt hiszem, egyértelműen bizonyítják, hogy a CFSP Maastricht utáni formájában nem volt képes ellátni legfőbb feladatát, Európa biztonságának garantálását. Még olyan viszonylag egyszerűnek tűnő kérdésekben, mint az adriai blokád vagy az albániai „rendcsinálás” is, hamar kiderült, hogy a tagországok képtelenek saját nemzeti érdekeiken egy kicsit is felülemelkedni, valamint hogy az általuk a közös érdekr ől vallott nézetek túl messze esnek egymástól ahhoz, hogy sikeres közös cselekvésre ösztönözhetnének.

Gondot okozott az is, hogy mindhárom európai nagyhatalom el volt foglalva saját belső problémáival, így nagyon nehezen vállalkoztak arra, hogy részt vegyenek egy esetleg áldozatokkal járó, bizonytalan kimenetelű konfliktus rendezésében.

A tárgyalt időszak utolsó jelentős állomásának tekinthető amszterdami Kormányközi Konferencia is jól mutatta, hogy az európai hatalmak a biztonságpolitika kérdéseit még mindig csak nemzeti keretek között tudják elképzelni, és az államok szuverenitásának olyan elengedhetetlen részének tartják, amelyről semmiképpen nem mondanak le. A CFSP ügye tulajdonképpen holtpontra jutott. Ahhoz, hogy ez a pathelyzet kicsit is változzék, valami gyökeresen újnak kellett történnie: ez volt a brit kormányváltás eredményeként létrejött angol - francia St. Malo-i találkozó, illetve rá néhány hónappal a koszovói háború.

St. Malo, Koszovó és következményeik

Az Egyesült Királyság a 90-es évek első felében igyekezett fékezni az európai integráció mélyülésének ütemét, azon belül is különös gondot fordítva a védelempolitikára, amelyet kizárólagosan a NATO számára igyekezett fenntartani.²⁶ Sok egyéb ok mellett ez is közrejátszhatott abban, hogy 1998-ig a CFSP koncepciója, azon belül is elsősorban tényleges katonai képességeket magában foglaló, később ESDP-nek nevezett terület nem fejlődött az elvárható mértékben.

A John Major vezette konzervatív kormány bukására, és a Munkáspárt energikus vezetőjének, Tony Blairnek a hatalomra kerülésére volt ahhoz szükség, hogy a brit álláspont megváltozzon, döntő lökést adva ezzel a közös európai biztonságpolitika, és Nagy-Britannia európai elköteleződése ügyének. Általában a már korábban említett St. Malo-i közös angol-francia nyilatkozatot tartják a CFSP/ESDP ezen új, immár a britek által is aktívan írt fejezete kezdőpontjának, pedig a brit miniszterelnök 1998 októberében, az ausztriai Pörtschach-ban tartott beszéde már jelezte az új irányvonalat.

Felmerül a kérdés, mi volt az oka annak, hogy a védelempolitika egyébként általában „éles kanyarokat” nélkülöző rendszerében ilyen hirtelen és drasztikus váltásra került sor egy európai nagyhatalom politikájában? Többfajta válasz is adódik, ezek közül a „hivatalos” így hangzik:²⁷

A döntéshez vezető két ok mindegyike a Balkánnal (és az ott végbement konfliktus-sorozattal) függött össze. Egyrészt az EU többszörösen demonstrálta képtelenségét arra, hogy akár ilyen, helyi jellegű háborúkban hatékonyan lépjen fel, akár mint békítő, akár mint békefenntartó. Másrészt a fentiek meggyengítették a transzatlanti szövetséget is, hiszen Amerikában is felerősödtek azok a hangok, amelyek az EU gyenge szereplését kárhoztatták, és az európai szerepvállalás csökkentésére szólítottak fel.

A fentiek tükrében Blair hármas célt akart megvalósítani:

- megerősíteni az EU képességeit (és ezzel súlyát) a nemzetközi politika porondján,
- Európa konfliktus-kezelési képességének ugrásszerű javítása,
- megerősíteni a NATO európai pillérét

Bár ezek a tervek tetszetősen hangzanak, úgy vélem, elfedik a lényegét: a központi kérdés ugyanis az, hogy egyszeriben miért vált fontossá a britek számára az EU? Részben választ ad erre a második ok, nevezetesen, az Egyesült Államokkal a kat onai képességek hiánya miatt kialakult feszültebb viszony. Nyilvánvaló, hogy Nagy-Britannia transzatlanti kapcsolataira is káros hatással lett volna egy megromló EU -USA reláció.

Nézetem szerint mindez mégsem elégséges magyarázat. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy a konzervatívok és a Munkáspárt egyszer űen másként ítélte meg ugyanazt a helyzetet. A konzervatívok valószínűleg úgy látták, hogy továbbra is sikeresen blokkolható az EU védelmi képességeinek a fejlesztése, és ezzel fenntartható a britek számára oly kedvező, a NATO teljes primátusát, sőt, inkább kizárólagosságát biztosító helyzet. Ezzel szemben a Tony Blair vezette kabinet valószínűleg arra végeredményre jutott, hogy az Amszterdami Szerződés közelgő hatálybalépésével megnyílik az út egy, a „változó geometria” elvét kihasználó, csak bizonyos EU-tagokat magában foglaló védelmi szerveződés kialakulása előtt. Ez pedig előrevetítette a brit rémálmot, miszerint a kontinensen úgy alakul meg egy hegemon védelmi tömb, hogy annak céljaiba és működésébe a brit politikának jóformán semmi beleszólása nem lesz. Ráadásul Franciaország 1997-es újbóli visszavonulása a NATO-ból azt is előrevetítette, hogy ennek egyik főszereplője a régi rivális lesz.

A két párt közötti eltérő megítélés tehát abban a kérdésben állható tt fenn, hogy képes-e Nagy-Britannia kívülállóként továbbra is fékezni az integrációt, vagy pedig az már annyira előrehaladt, hogy az egyetlen lehetőség, ha a britek maguk állnak az élére, és legalább így próbálják megőrizni saját érdekeiket. A hatalomra került Tony Blair kormánya ez utóbbi megoldást választotta, és ez vezetett a St. Malo-i nyilatkozathoz, valamint az azóta is tartó szoros brit-francia együttműködéshez az EU ezen újabb vállalkozásán.

Még meg sem száradt a tinta a St. Malo-i deklaráción, máris itt volt az a válság, amely döntő lökést adott a CFSP/ESDP fejlődésének: Koszovó.

Miután a rambouillet-i tárgyalások kudarcot vallottak, egyre valószínűbbnek látszott, hogy a koszovói válság nem lesz megoldható békés úton. A NATO mind határozottab b ígéretek tett a koszovói beavatkozásra, de úgy tűnt, Szerbia nem hátrál meg. Végül 1999.

március 24-én a Javier Solana NATO-főtitkár bejelentette, hogy kiadta a parancsot légitámadások végrehajtására, hogy Szerbiát ezzel bírja a szövetség jobb belátásra. A háború politikai körülményeit és eredményeit e helyütt nem taglalnám, inkább csak az európai országok által levonható katonai tanulságokra térnék ki, mivel döntően ezek határozták meg az európai államok válság utáni reakcióit:²⁸

Míg az Egyesült Államok a hadművelet végére 645 repülőgéppel rendelkezett a térségben, addig a többi szövetséges, akik Törökország kivételével mindannyian EU-tagok is, mindössze 277 gépet vonultatott fel. Az Egyesült Államok gépei repülték a támadó bevetések 52%-át, és az egyéb, „kiszolgáló” (felderítő, légi utántöltő, előretolt irányító) bevetések 70%-át. Ugyanakkor amerikai gépek dobták le a hadianyag 80%-át, ők repülték a felderítő- és elektronikai ellentevékenységi (ECM) bevetések 90%-át, és ők indították a robotrepülőgépek 95%-át! Azt hiszem, nem szükséges tovább taglalni, hogy az Egyesült Államok nélkül még egy ilyen, „mindössze” Koszovó-méretű, korlátozott háború sem vívható meg sikeresen, kizárólag az európai szövetségesekre támaszkodva. Hasonló volt a helyzet a légi szállítási kapacitásnál is, a szárazföldi bevonuláshoz szükséges hadianyag és katonák nagy részét is amerikai gépek szállították a helyszínre.

Koszovó annyira sokkolta Európát, és az európai döntéshozatali folyamatokat, hogy ez elgondolkoltatta az európai politikusokat, és konszenzus látszott kialakulni arra nézve, hogy nem elég beszélni a CFSP-ről, és nem elég az intézményi kereteket felállítani, hanem szükség van tényleges katonai kapacitás kiépítésére, amely megfelel az új helyzet támasztotta kihívásoknak, és kisebb hangsúlyt helyezve a területi védelemre, inkább alkalmas az ország határain kívül végrehajtandó, kis intenzitású konfliktusokban való részvételre. Ez az álláspont a Tanács 1999 júniusában, Kölnben megtartott tanácskozásán körvonalazódott.²⁹

Megfogalmazódott ilyen gondolat az Atlanti-óceán másik partján is, hiszen az Egyesült Államok is egyre inkább sürgette partnereit, hogy vállaljanak nagyobb részt a szövetség határain kívüli akciók kivitelezésében. Valószínűleg Koszovó, illetve az ezzel kapcsolatos döntésekre való kis befolyás volt az, ami oda vezetett, hogy 1999 végén az EU-tagállamok elhatározták nemcsak újabb, még nagyobb mozgási szabadságot adó intézmények létrehozását, de, először az EU története folyamán, egy közös európai haderő felállítását.

A Koszovó óta eltelt évek rövid áttekintése

A kölni tanácskozás—és a koszovói háború még friss emléke—az addiginál sokkal nagyobb lendületet adott az ESDP fejlődésének. Az elkövetkező három évben majd' minden

Európai Tanács-ülés hozzatott valamit a lassan kiépülő intézményi kerethez. Kritikaként mindössze az jegyezhető meg, hogy míg az EU nagyon buzgó volt az újabb és újabb intézmények létrehozásában, addig a tényleges képességek terén még mindig nem történt érdemleges változás...

1999. december 10-11-én a Tanács Helsinkiben tartott értekezlete végre meghozta a döntést: nem elég a CFSP fenntartása mint politikai és diplomáciai eszköz, szükség van egy európai haderőre is az EU parancsnoksága alatt, és nyilvánvalóan szükség van az ilyen méretű haderőhöz elengedhetetlen döntéshozó és parancsnoki szervre.³⁰

Az így létrehozott új intézményi felépítmény a Közös Európai Biztonság- és Védelempolitika (CESDP, később ESDP) nevet kapta, és a tanácskozás résztvevői a következő intézményeket hozták létre:

- Political and Security Committee (PSC), amely a tagországok külügy- és védelmi minisztereiből áll, illetve nagyköveti szintű albizottsága is van, amely az előző bizottsággal ellentétben folyamatosan ülésezik; főleg döntés-előkészítő és végrehajtó szerepe van;
- Military Committee (MC), a résztvevő országok vezérkari főnökei alkotják, feladata a PSC tanácsokkal és való ellátása, tervezési feladatok végrehajtása, krízishelyzet esetén pedig katonai opciók felmutatása;
- Military Staff (MS), a tagországok megfelelő szintű delegált tisztjeinek részvételével;

A rendszernek 2003. január elsejével kellett működőképesnek lennie, addigra kellett felállítani 15 dandárt 50-60000 fővel, valamint az ekkora haderő működéséhez szükséges légi-, tengeri-, logisztikai stb. kapacitást.³¹ Az így létrejövő haderőnek képesnek kell lennie a tagországok határain kívül ellátni a „petersbergi feladatokat,” úgy, hogy 60 napon belül telepítik a csapatokat a szükséges felszereléssel együtt, és biztosítják a logisztikai támogatást legalább egy éven át. Ezeket a követelményeket szokták összefoglaló néven Headline Goalnak nevezni.

A résztvevők ezután hangsúlyozták, hogy mindez nem értelmezhető úgy, mint egy új európai haderő létrehozása.³² Bár elsőre furcsának tűnik ez a kitétel, van magyarázata: Egyrészt valóban nem jön létre egy szupranacionális haderő, a NATO szisztémájához hasonlóan itt is a résztvevő országok „felajánlásaiból” áll össze az egy adott műveletben felhasználható erő, másrészt a kitétel oka lehet az Egyesült Államok (ahol ekkor még a 3D-jéről „híres” Madeleine

Albright a külügyminiszter!) és néhány kevésbé lelkes ország közvéleményének megnyugtatósa³³.

A Headline Goal további árnyalása is megtörtént, az EU-tagok védelmi minisztereinek 2000. február 28-án Sintrában tartott találkozásán.³⁴ Az itt elhatározottak alapján kezdődött meg az év végére tervezett Felajánlási Konferencia megszervezése, aholis a tagállamok kitettek magukért, és végül még túl is lépték az eredetileg kitűzött célt.³⁵ Különösen az Egyesült Királyság „teljesített” már-már erőn felül, hiszen gyakorlatilag teljes gyorsreagálású haderejét felajánlotta, (kb. 12000 fő) a szükséges támogató egységekkel (repülőgép-hordozó és tengeralattjárók) együtt.³⁶ Ugyanakkor maradtak lényeges hiányosságok az így létrehozott európai haderőben, főleg olyan stratégiaileg fontos területeken, mint a korai előrejelző rendszerek, C3I, légi és tengeri szállítási kapacitás.³⁷ Európa államainak ismét rá kellett döbenniük, hogy bár összesített haderejük jóval nagyobb az Egyesült Államokénál, strukturális és technikai okok miatt mégsem képesek még csak töredékét sem kiállítani az amerikaiak által külföldön bevethető erőknek.³⁸

A találkozón döntés született arról, hogy a nem EU-tag NATO-tagállamokat, valamint az EU-tagjelölteket egyetlen struktúrában kell összefogni („single inclusive structure”), illetve rendszeressé kell tenni a megfelelő szintű találkozókat ezen országok képviselőivel. Más, a fenti kategóriába nem tartozó országok a Tanács döntése alapján meghívhatók a politikai és katonai testületekben való eseti részvételre. A velük folytatott dialógus alapvetően két részre oszlik, a rutinszerű, illetve a válsághelyzet idején alkalmazottra. Ez utóbbi szintén két fázisra osztható, a hadműveleteket megelőző, illetve a *stricto sensu* hadműveletek alatt folytatottra.

A CFSP/ESDP további árnyalásával az EU eszközei között megjelentek a válságkezelés civil aspektusai is. Négy nagy területet határoztak meg, amelyek a későbbiekben kifejlesztésre kellettek, hogy kerüljenek:

- válságzónákba küldhető rendőri erők,
- a jogállam erősítése/megteremtése a válságokkal sújtott területeken,
- a polgári közigazgatás és a
- polgári védelem megerősítése

A francia elnökséget lezáró nizzai csúcstalálkozó valószínűleg nem az ESDP területén elért eredmények miatt marad az EU történetének emlékezetes állomása, hiszen egyéb, létfontosságú területeken, mint például a régóta húzódó bővítés, illetve az belső intézményi reformja sokkal lényegesebb változásokat hozott. Mégis, fontos fordulópontnak kell

tekintenünk, hiszen a további fejlődés olyan lényeges aspektusai dőltek itt el, mint például a NATO-val kialakított viszony, vagy az immár állandó bizottságok működési rendje. Az első kérdés tekintetében egyébként főleg a NATO tervezési kapacitásának felhasználásáról hozott döntés tarthat számot érdeklődésre, egyrészt, mert a későbbiekben ez sarkalatos pontját képezte az eltérő koncepcióknak az EU–NATO viszonyt illetően, másrészt, mert a francia álláspont bukását jelentette abban a tekintetben, hogy a NATO-tól operatív értelemben teljesen független ESDP jöjjön létre.³⁹

Sikerült a franciáknak ugyanakkor megvétózni a NATO-val kiépítendő intézményi kapcsolatokat. Indoklásuk szerint a helyzet még nem érett meg a két intézmény ilyen szoros kapcsolatára.⁴⁰ Bármennyire gyengécskének is tűnik ez az érv, nyilvánvaló a szándék mögötte: Franciaország legfőbb félelme, hogy a korábbi NATO-WEU megállapodásokhoz hasonlóan költségkímélés és az Egyesült Államok megnyugtató végett az ESDP is végzetesen függő helyzetbe kerül a NATO-tól, és ezáltal Amerikától. Így továbbra is be kellett érni az addigi ideiglenes, kapcsolattartást szabályozó eszközökkel.⁴¹

A 2001 második félévét felölelő időszak nagy jelentőségű volt, nem csak az Unióra, de az egész világra nézve is: szeptember 11-én, az amerikai terrortámadásokkal új időszámítás kezdődött a biztonságpolitikában, nagyon rövid idő alatt módosultak az addig megingathatatlanak hitt prioritások, és a hirtelenség, amivel ezek az akciók New Yorkban és Washingtonban lejátszódtak, gyors alkalmazkodásra késztetett minden nemzetközi aktort, az EU-t is beleértve.

A reakció nem is váratott magára sokáig, a szeptember 21-i brüsszeli Európai Tanács az ilyenkor szokásos deklarációk mellett számos fontos újítást vezetett be, főleg a III. pillér területén. Az ESDP-t a változások nem nagyon érintették, vagyis szeptember 11. hatása egyelőre inkább az ESDP-ről való gondolkodás módjában nyilvánult meg, mintsem tényleges változásokban.⁴² Mindenesetre megkérdőjeleződött mind a petersbergi feladatok korábbi értelmezésének helyessége, mind a lehetséges akciók típusa, földrajzi kiterjedése, valamint intenzitása.

Folytatódott az előző években megkezdett képességfejlesztés is, 2001. november 19-én sor került egy Képességfejlesztési Konferenciára (Capabilities Improvement Conference), ahol, okulva az előző év óta alig változott minőségi problémákból, Akciótervet (ECAP) dolgoztak ki.⁴³ Ebben 58 lényeges hiányosságot azonosítottak, és a résztvevő országok vállalták, hogy

úttörő szerepet játszanak egy-egy kulcsterület fejlesztésében.⁴⁴ (A munka azóta is 19 szakértői panelban zajlik.) A rendszer így sokkal számonkérhetőbbé vált.

A NATO viszonylatában azonban megmaradt egy sarkalatos probléma: nem sikerült tető alá hozni a Berlin-plusz megállapodásokat, annak ellenére, hogy Törökország korábbi aggályait az úgynevezett „ankarai dokumentum” eloszlatta.⁴⁵ Most ugyanis Görögország emelt vétőt az EU-ban, „nemzeti érdekekre” (valójában a Ciprus közelgő EU-felvétele körüli „sakkjátszmáról” van szó, amelynek részleteibe itt most helyhiányában nem mehetek bele) való hivatkozással.

Az utóbbi hónapok meghatározó eseménye a „terror elleni háború” fokozódása, és Európának ebben való szerepvállalása.⁴⁶ Az Egyesült Államok által vezetett koalíció több ezer fős haderőt telepített Afganisztánba, és ez mind a politikai figyelmet, mind a pénzügyi forrásokat javarészt az ESDP-től vonta el. Politikailag is szakadások mutatkoztak a CFSP működésében, hiszen azzal párhuzamosan, hogy Amerika egy Irak elleni háborúba (és az azt követő megszállásba) is belebonyolódott, Nagy-Britannia és a többi EU-tag (elsősorban Németország és Franciaország) nézetei között egyre nagyobb űr tátongott. Bár a feszültség az utóbbi hetekben csökkent valamelyest, mégis, nehéz megjósolni, hova vezethetnek az Egyesült Államok és több európai ország közötti, utóbbi időben megsokasodott súrlódások.

Amerika újabb elköteleződéseivel kapcsolatos az is, hogy igyekszik jelenlétét csökkenteni a Balkánon, és szívesen ruház át feladatokat európai szövetségeseire. Ennek nyomán került sor arra a 2002. február 18-i EU-döntésre, amely szerint az Unió 2003 januárjától átveszi az ENSZ boszniai rendőri misszióját (IPTF). A döntést a 466 rendőrtisztból és 67 civil szakértőből álló EU Police Mission (EUPM) hivatott végrehajtani.

Végkövetkeztetések

A szakirodalomban elterjedt vélekedés, hogy az Európai Unió „gazdasági óriás, de politikai törpe.”⁴⁷ Elképzelhető-e, hogy a „politikai törpe” növekedni kezdjen, ha nem is gazdasági szerepéhez hasonló óriássá, hanem legalább regionális főszereplővé?

Az ESDP története tulajdonképpen két, egymástól jól elválasztható részre tagolódik a 90-es években. Az 1998 előtti időszakot inkább a bizonytalanság („törpeség”), és a leginkább a jugoszláv kudarccal illusztrálható eredménytelenség jelzi. Az igazi lökést a fejlődésnek az 1998 végén kiélesedő koszovói válság, és az azt követő események adták. Valószínűleg sok igazság van abban a gyakran tett megállapításban, hogy bizonyos intézmények (és az EU

mindenképpen ezek közé tartozik) a krízishelyzeteken idején alakulnak, és mindig egy-egy újabb, az intézmény és a tagok érdekeit vagy szavahihetőségét veszélyeztető komolyabb konfliktus az, amely a terméketlen vitákat kibillenti a holtpontról, és valamely új irányba elindítja a szervezetet.⁴⁸

Persze arról sem feledkezhetünk meg, hogy ez volt az az időpont, amikorra az új európai projectben főszerepet játszó tagállamok belpolitikája eljutott arra a pontra, hogy immár lehetségessé vált számukra egy, a korábbinál szorosabb, és jelentősebb erőforrásokat igénybe vevő együttműködés megvalósulása. Nem véletlen, hogy „Európa órája” nem 1991-ben, a jugoszláv válsággal következett el, mint azt, meglehetősen optimistán Jaques Poos, az akkor soros elnök Luxemburg külügyminisztere állította, hanem csak 1999-ben, Helsinkiben, ahol sikerült megteremteni egy, minden jel szerint működőképes intézményi keretet.⁴⁹ Ezt a változást mutatta az 1998 decemberében a St.Maloban létrejött közös brit-francia nyilatkozat is.⁵⁰

Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy egy igazán hatékony ESDP-nek két pilléren kell nyugodnia: egyrészt egy jól működő, a tagállamok érdekeit minél inkább érvényesítő, és a konfliktusokat minél jobban kezelő intézményi háttérrel, valamint egy, a döntéseknek érvényt szerezni képes, megfelelő erőforrásokkal rendelkező katonai-politikai-gazdasági gépezettel. Ez utóbbi, bár a civil konfliktuskezelés terén jelentős eredményeket tud felmutatni (még ha ezeket nem is mindig „reklámozza” a tagállamok kormányaihoz hasonlóan), katonai téren jelentős a lemaradás, és nem valószínű, hogy az évtized végéig ezt be tudná hozni. Igaz ugyan, hogy mind a hadiipari bázis területén, mind pedig a beszerzési politikában történt előrelépés, ám a lemaradás az élvonalat jelentő Egyesült Államokhoz képest még a legoptimistább becslések szerint is 10 év. A jelenlegi, inkább konstansnak, mint emelkedőnek mondható védelmi költségvetések mellett nem valószínű, hogy ez a hátrány gyorsan ledolgozható lenne.⁵¹

Mindemellett nem világos, hogy milyen lesz a most már biztosan létrejövő ESDP viszonya a NATO-val, és így, áttételesen, az Egyesült Államokkal: időről időre felbukkan a gondolat, hogy egyfajta szereposztást valósítson meg Európa és Amerika, nevezetesen, hogy míg az utóbbi a konfliktuskezelés „kemény” részét, a tényleges katonai erővel járó beavatkozásokat végzi, addig az előbbi csak a konfliktuskezelés „civil” feladatait hajtja végre. Ez az érvelés gyakran kiegészül azzal, hogy bizonyos esetekben eleve érdemesebb csak a civil megoldásokkal próbálkozni, a konfliktus természete miatt.⁵² Az érvelésben mindenképpen van ráció, hiszen az EU szép eredményeket tud felmutatni a konfliktusok kezelésének „puha”

módszerei terén.⁵³ (Hogy csak és kizárólag ilyen módszerekkel mit lehet elérni, az már kétségesebb.) Ugyanakkor mások arra is felhívják a figyelmet, hogy egy ilyen munkamegosztás, bár rövidtávon mindkét félnek kényelmesebb lenne, hosszabb távon katasztrofális következményekkel járhatna – különösen a mostani, irakihoz hasonló helyzetekben, ahol, úgy tűnik, alapvető nézeteltérés van az USA és az EU között.⁵⁴

Annak ellenére, hogy a kollektív védelem lehetősége időről-időről felbukkan a primer joganyagot képező szerződésekben ennek egyelőre még nem láthattuk „aprópénzre váltását”, alacsonyabb szintű dokumentumokban még utalás szintjén sem bukkan fel. Ennek oka nagyon egyszerű: nemhogy a kis tagállamok, de még a nagyok sem szívesen adnák fel a jelenlegi, NATO nyújtotta védelmi garanciáikat egy, az EU nyilvánvalóan nem kielégítő képességei által szavatoltra. Akkor még nem is vettük figyelembe a tradicionálisan semleges, nem NATO -tag EU tagállamok érthető viszolygását az EU „militarizálásától.” Pedig ahogy az ESDP halad el őre, és a nemzetbiztonság számára egyre kényesebb kérdésekbe követel beleszólást, valószínűleg számítani kell majd a semlegesség mellett síkraszálló hangok erősödésére is. A Nizzai Szerződés első fordulós írást elutasítása is sokak szerint ennek tudható be. A fenti okokból tehát valószínűleg jó ideig igaz marad még Margaret Thatcher kijelentése, aki szerint a hidegháború utáni európai rend csak akkor maradhat stabil, ha: „(a) Szövetség (NATO) megmarad az Egyesült Államok vezetése alatt, szövetségeseitől körülvéve, akik, saját hosszú távú érdekeiket követve, általában követik az általa diktált irányt. A gazdasági, népességi, technológiai és erőforrásbeli realitások diktálják ezt. Ha pedig Amerika megmarad a Nyugat vezető hatalmának, akkor a Nyugat is megmarad a világ vezető erejének.”⁵⁵

A „Vaslady” kijelentései sok igazságot hordoznak, mégis hangsúlyoznom kell, hogy, az ESDP-t létrehozó folyamatok nem zárultak le, sőt, mostanában érkeznek döntő szakaszukhoz.

Nem hallgatható el azonban, hogy mind európai, mind amerikai részről súlyos kétségek övezik nemcsak az ESDP, de általában a két kontinens biztonságpolitikai együttműködésének kérdését. A nem-NATO keretekben lebonyolított afganisztáni amerikai hadjárat gyanakvást ébresztett Európában az Egyesült Államok transzatlanti elkötelezettségét illetően, ugyanakkor Amerika sem nézi jó szemmel, ahogy az EU (főleg francia vezetéssel) önálló tervezési kapacitás, ezáltal nagy (mondhatni „túl nagy”) függetlenség elérésére törekszik.

Abból a szempontból is lényegesek ezek a kérdések, hogy korai indikátorai lehetnek annak, hogy az elmúlt fél évszázadban minden (nem csak biztonsági) téren meghatározó Egyesült Államok—„egyesülő Európa” partnerség a továbbiakban is folytatódik-e, vagy pedig

átadja a helyét egy más természetű, ma még előre nem látható viszonyrendszernek. Ezért mindenképpen lényeges, hogy nyomon kövessük az ESDP sorsának alakulását —könnyen lehet, hogy saját jövőnket látjuk meg benne.

Jegyzetek

- ¹ Mathias Jopp-Hanna Ojanen: *European Security Integration*. WEU, Paris 1999. 24. old.
- ² Hazel Smith: *European Union Foreign Policy—What it is and What it Does*, Pluto Press, London 2002. 96. old.
- ³ A legjelentősebb állomás ebben a rövid folyamatban az EBÉE 1990 -es, párizsi csúcstalálkozója volt. ld.: G. Wyn Rees: *The Western European Union at Crossroads*. Westview Press, Oxford 1998. 41. old.
- ⁴ G. Wyn Rees: *The Western European Union at Crossroads*. Westview Press, Oxford 1998. 26. old.
- ⁵ Bush elnök 1990-ben, Key Largoban, Floridában mondott beszéde, ld.: G. Wyn Rees: *The Western European Union at Crossroads*. Westview Press, Oxford 1998. 40. old.
- ⁶ Jolyon Howorth-Anand Menon: *The European Union and National Defence Policy*. Routledge, London 1997. 26. old.
- ⁷ Valki László (szerk.): *A NATO*, Corvina, 1999. 83. old.
- ⁸ Jolyon Howorth-Anand Menon: *The European Union and National Defence Policy*. Routledge, London 1997. 27. old.
- ⁹ Rob de Wijk: *A NATO az ezredforduló küszöbén*, Hajja&Fiai, Debrecen, 1998. 48. old.
- ¹⁰ Boled, Anand & Wessel, R. Anand: *The Changing Functions of the Western European Union: Introduction and Basic Documents*. Dordrecht, Berlin 1998. 23. old.
- ¹¹ Hazel Smith: *European Union Foreign Policy—What it is and What it Does*, Pluto Press, London 2002. 91. old.
- ¹² TEU J.4.1: „The common foreign and security policy shall include all questions related to the security of the Union, including the eventual framing of a common defence policy (...) which might lead to a common defence”
- ¹³ G. Wyn Rees: *The Western European Union at Crossroads*. Westview Press, Oxford 1998. 62. old.
- ¹⁴ Ez talán furcsán hangzik, de ne felejtsük el Németország háború utáni speciális helyzetét, illetve a német politika azon törekvését, hogy más európai országok felé minde n adandó alkalommal bizalomér ősít ő lépéseket tegyen, valamint azt a nem lebecsülhet ő gazdasági előnyt, amit egy ilyen hadsereg jelenléte jelent. G. Wyn Rees: *The Western European Union at Crossroads*. Westview Press, Oxford 1998. 63. old.
- ¹⁵ Jolyon Howorth: France. 25. old. in: Jolyon Howorth -Anand Menon: *The European Union and National Defence Policy*. Routledge, London 1997.
- ¹⁶ *Petersberg Declaration*, Council of Ministers, WEU, Bonn, 19 June 1992, Part II
- ¹⁷ Az úgynevezett „nem-5. cikk szerinti” műveletek, ld. Tálas Péter (szerk.): *NATO Kézikönyv*, HM SVKH, Budapest, 2001. 44. old.
- ¹⁸ Speech by Amb. Jürgen Chrobog at the CSIS conference „European Security and Defense Policy (ESDP) and its implications for the United States and NATO” 10 October 2000. <http://www.csis.org/europe/sp00chrobog.html>
- ¹⁹ Jolyon Howorth-Anand Menon: *The European Union and National Defence Policy*. Routledge, London 1997. 44. old.
- ²⁰ *Declaration of Heads of State and Government*, NATO Council, 10-11 January 1994.
- ²¹ M. Albright: The Right Balance Will Secure NATO's Future, *Financial Times*, 7 December 1998.
- ²² Communiqué of the Ministerial Meeting of the North Atlantic Council, Berlin, June 1996 (par. 5) közzétéve: *NATO Review*, Vol. 44(4), 1996, 30-35. old. Mathias Jopp-Hanna Ojanen: *European Security Integration*. WEU Institute for Security Studies, Paris 1999. 36. old
- ²³ Mathias Jopp-Hanna Ojanen: *European Security Integration*. WEU Institute for Security Studies, Paris 1999. 70. old.
- ²⁴ G. Wyn Rees: *The Western European Union at Crossroads*. Westview Press, Oxford 1998. 81. old.
- ²⁵ G. Wyn Rees: *The Western European Union at Crossroads*. Westview Press, Oxford 1998. 67. old.
- ²⁶ David Chuter: The United Kingdom. in: Jolyon Howorth -Anand Menon: *The European Union and National Defence Policy*. Routledge, London 1997.
- ²⁷ Speech by Amb. Christopher Meyer at the CSIS conference „European Security and Defense Policy (ESDP) and its implications for the United States and NATO” 10 October 2000. <http://www.csis.org/europe/sp00meyer.html>
- ²⁸ A következő adatok java részben Anthony H. Cordesman : *The Lessons and Non-Lessons of the Air and Missile War in Kosovold*. Washington, CSIS, 1999. cím ű tanulmányából származnak.
- ²⁹ Declaration of the European Council on strenghtening the common European policy on security and defence, 3 June 1999, és Presidency report on strenghtening of the common European policy on security and defence, Cologne. Ld.: *European Foreign Policy Bulletin Online* document number 99/098 (<http://www.iue.it/EFPB>)
- ³⁰ Presidency Progress Report to the Helsinki European Council on Strenghtening the Common European Policy on Security and Defence, in : *Conclusions, Helsinki European Council, 10-11 December 1999*.
- ³¹ Ez az úgynevezett „Headline Goal.”
- ³² Presidential Conclusions, Annex IV. Presidency Report to the Helsinki European Council on Strenghtening the common European policy on security and defence and Non -military crisis management of the European Union . Press release, Nold. 300/99. Helsinki, 1999. december 10-11.

- ³³ (pl. a semlegességére kényszerítve Svédországot ld. Hanna Ojanen: Sweden and Finland: What difference does it make to be non-aligned? in: Graeger-Larsen-Ojanen: *The ESDP and the Nordic Countries: Four Variations on a Theme*, Ulkopoliittinen instituutti & Institut für Europaische Politik, Helsinki—Berlin, 2002. 154-218. old.
- ³⁴ *International Herald Tribune*, 2000. február 29.
- ³⁵ European Council: *Military Capabilities Commitment Declaration*, Press Release No:13427/2/00 Brussels, 20 November 2000.
- ³⁶ Speech by Amb. Christopher Meyer at the CSIS conference „European Security and Defense Policy (ESDP) and its implications for the United States and NATO” 10 October 2000. <http://www.csis.org/europe/sp00meyer.html>
- ³⁷ Gen. Klaus Naumann: Europe's Military Ambitions, Centre for European Reform, *Bulletin*, June-July 2000.
- ³⁸ *Military Balance 2000/2001*, IISS, London, 2002. 32-56. old.
- ³⁹ (Bár az is igaz, hogy a dokumentumok alapján az EU elvileg elképzelhet önként tartja egy, NATO tervezési kapacitásaitól függetlenül végrehajtott akció kivitelezését. ld. Terriff—Webber—Croft—Howorth: *European Security and Defence Policy after Nice*. The Royal Institute of International Affairs, Briefing Paper, New Series Nold. 20 London, 2001. 2. old.
- ⁴⁰ Terriff—Webber—Croft—Howorth: *European Security and Defence Policy after Nice*. The Royal Institute of International Affairs, Briefing Paper, New Series Nold. 20 London, 2001. 3. old.
- ⁴¹ Feira után nem sokkal Javier Solana EU Főképviseletének Főtitkára és George Robertson aláírták az úgynevezett Ideiglenes Biztonsági megállapodást, amelynek keretében az IPSC és a NAC két találkozót is lebonyolított. Sor került továbbá a NATO megfelelő szintű képviselőinek a látogatására az EU ESDP -vel foglalkozó intézményeinél, és történt némi előrelépés azon a téren is, hogy az EU -nak garantált hozzáférése legyen a NATO bizonyos képességeihez. ld: Terriff—Webber—Croft—Howorth: *European Security and Defence Policy after Nice*. The Royal Institute of International Affairs, Briefing Paper, New Series Nold. 20 London, 2001. 3. old.
- ⁴² Maartje Rutten: Introduction in: *From Nice to Laeken; European defence: core documents*, Chaillot Papers, Nold.51, Institute for Security Studies, WEU, Paris, 2002.
- ⁴³ European Council: *Military Capabilities Improvement Declaration*, Press Release No:72454 Brussels, 12 November 2001.
- ⁴⁴ Presidency Report on European Security and Defence Policy, Laeken, 14 -15 December 2001. Annex I: Statement on Improving European Military Capabilities: European Capability Action Plan
- ⁴⁵ Egy brit közvetítéssel létrejött megállapodás, amely arra hivatott, hogy megoldja az Ankara NATO -beli vétője nyomán kialakult patthelyzetet.
- ⁴⁶ *Declaration by the European Council on the contribution of the CFSP, including the ESDP in the war against terrorism*, Seville European Council, 21 -22 June 2002. <http://www.ue2002.es/Presidencial/>
- ⁴⁷ Günther Burghardt: Political Objectives, Potential Potential and Instruments of a Common Foreign and Security Policy in: *Global Responsibilities: Europe in Tomorrow's World*, Oxford University Press, 2000. 25. old. (A kifejezést eredetileg a 2. Világháború utáni Németország és Japán jellemzésére használták, azonban a két győztes nyugat-európai nagyhatalom, Nagy-Britannia és Franciaország is hamarosan elveszítette globális befolyását, és a bipoláris világrendben másodrendű hatalommá vált.)
- ⁴⁸ Vincze Hajnalka: Az Európai Unió válasza a szeptember 11 -i eseményekre, in: Tóth Péter (szerk.): *Válaszok a terrorizmusra*, SVKH-CHARTAPRESS, Budapest, 2002. 201. old.
- ⁴⁹ Michael Mihalka: Political Economy, *Weltanschauung* and the Transformation of European Security, in: *European Security*, Vol. 10, 3/2001. 7. old.
- ⁵⁰ Franco-British Declaration on European Defence, 4 December 1998, in: Hill—Smith (ed.) *European Foreign Policy, Key Documents*, London & New York, Routledge, 233-234. old.
- ⁵¹ Roy H. Ginsberg: *The European Union in International Politics—Baptism by Fire*, Rowman&Littlefield, Oxford, 2001. 4. old. Maartje Rutten: Introduction in: *From Nice to Laeken; European defence: core documents*, Chaillot Papers, Nold.51, Institute for Security Studies, WEU, Paris, 2002.
- ⁵² Vincze Hajnalka: Az Európai Unió válasza a szeptember 11 -i eseményekre, in: Tóth Péter (szerk.): *Válaszok a terrorizmusra*, SVKH-CHARTAPRESS, Budapest, 2002. 205. old.
- ⁵³ Roy H. Ginsberg: *The European Union in International Politics—Baptism by Fire*, Rowman&Littlefield, Oxford, 2001. 7. old. Roy H. Ginsberg: *The European Union in International Politics—Baptism by Fire*, Rowman&Littlefield, Oxford, 2001. 4. old.
- ⁵⁴ Simon Serfaty: *Strategies for Regional Security, Europe*, CSIS, Washington, 2001. <http://www.csis.org/>
- ⁵⁵ Margaret Thatcher: Why America Must Remain Number One, *National Review* 47, nold. 14 (1995.) 26. old.

Manyaszt Róbert:
Edward W. Said (1935-2003) és az Orientalizmus
(könyvismertetés és nekrológ)

Az ismert egyiptomi tudós-író Taha Hussein eltávazása óta nem érte ilyen veszteség az arab tudományos- és közéletet, mint Edward W. Said szeptember végi halálával - olvasható a neves palesztin származású gondolkodóról a legtöbb, Keleten és Nyugaton megjelent nekrológban.

Edward Said, aki negyedszázada meghatározó alakja a Nyugaton iskolázott, az életet többnyire amerikai egyetemi campusokon leélő arab intellektuális köröknek, sajátos pályájával tipikus példája a közel-keleti liberális értelmiség egyre markánsabb radikalizálódásának.

Az 1935-ben Jeruzsálemben született Said apja az első világháborúban az Egyesült Államok hadseregében szolgált, amiért utóbb megkapta az amerikai állampolgárságot. A nyugati kultúra iránti csodálatát hangoztató kereskedő apa hamarosan Kairóba költöztette családját. Az egyiptomi évek meghatározóak voltak a gyermek Said számára: az otthoni protestáns neveltetés (óriási családi könyvtár, gazdag szépirodalmi gyűjteménnyel s csak titokban olvasható Freud-kötetekkel) mellett döntő hatást tett rá a kairói elitista Victoria College, amelynek falai között tanult a múlt század harmincas-negyvenes éveiben Omar Sharif filmszínész, Jusuf Sahin, a legnevesebb egyiptomi filmrendező vagy később a görög Zsófia hercegnő, a jelenlegi spanyol királyné. Az angol oktatási rendszerbe beilleszkedni képtelen fiatal Saidot 1951-ben eltanácsoltak az iskolából. Hozza közel állók szerint azért, mert a Said család orvosa, Farid Haddad kommunista eszmei túlságosan termékeny talajra hullottak a fiatalemberről.

Apja kapcsolatai segítségével került az Egyesült Államokba, ahol 1951 és 1964 között először a Princetown, majd a Harvard Egyetemen tanult nyugati irodalmat és összehasonlító irodalomtörténetet. Az arab nyelvtől és kultúrától tizenöt évesen elszakadt Said elmélyült a nyugati irodalom és filozófia tanulmányozásában. Élete végén három embert nevezett meg, akik a legnagyobb hatással voltak a gondolkodására: Lukács György, akire összehasonlító irodalomelméleti műveiben folyton hivatkozott, s akit 1999-ben egy egyiptomi folyóiratnak adott nyilatkozatában "hatalmas teremtmény személyiségnek" aposztrofált, Antonio Gramsci, aki később kibontakozó politikai munkásságában lett alapvető forrása és az antropológiai strukturalizmus atyja, a francia Levi-Strauss, akiben kiutat talált az őt fojtogató amerikai egyetemi filozófiai légkörből.

1964-ben került a New York-i Columbia Egyetemre, ahol haláláig az összehasonlító irodalomtörténet professzora volt. Itt kezdődött Edward Said hosszú (vissza)útja a gyökereihez. Doktori disszertációját még a Harvardon a hozzá hasonló kulturális váltást megélt-végrehajtott lengyel származású angol íróról, Joseph Conradról írta, akinek személyisége két szempontból is vonzotta: egyrészt a teljes nyelvi-kulturális váltás sikeressége, másrészt az író érzékenysége a nem- nyugati világ kultúrája-mássága iránt. Conradnál ez a hajós élményekben felbukkanó trópusi világgal való érintkezésben öltött testet, Saidnál a gyökerekhez, a Közel-Kelethez való visszafordulást jelentette.

A gyökerek felé fordulást külső politikai események is indukálták. Az 1967-es hatnapos háború súlyos arab veresége nem maradt hatástalan a palesztin identitását egyre erőteljesebben megélt Edward Said számára. 1970-ben Ammanban tanított, amikor a "fekete szeptember" során Hussein jordán király súlyos harcok árán kiszorította az országból a palesztin milíciákat - Libanonba, ahonnan éppen abban az évben választott feleséget magának Said. A tanárember így ismét többszörösen is érintett lett a palesztin-izraeli konfliktus ágas-bogas viszonyaiban.

A nyugati gondolkodásmódot jól ismerő, azzal felvértezett Said az arab szempontból "győzelmesnek" minősített 1973-as arab-izraeli háború után kezdett főműve, az Orientalizmus (Orientalism) megírásába. Az angolul 1978-ban, magyarul csak húsz éves késéssel megjelent mű alapgondolata, hogy a Nyugat viszonyát a Kelet (mindenekelőtt az iszlám) felé mindenkor felsőbbrendűségi tudat hatotta és hatja át. Ennek megfelelően tudományosan is úgy közeledett hozzá, mint a természettudós a kutatása tárgyához. Said más-más történelmi korokból vett példákkal támasztja alá elméletet, miszerint a keletkutatás, az orientalisztika nem más, mint a nyugati kolonializmus eszköze a keleti (más) kultúrák leigázásához, s az orientalisták célja Champoliontól Bernard Lewisig a nyugati gyarmatosítás (modern korunkban a neokolonializmus) előkészítése, illetve segítése; s a Kelettel foglalkozó kutatók, történészek, nyelvészek zöme nyugati hatalmak érdekeiért munkálkodó kém, ügynök volt. A kétségtelenül sok igazságot tartalmazó állítások (gondoljunk a magyar Vámbéry Ármin a Brit Birodalom számára tett szolgálataira vagy T.E. "Arabiai" Lawrence első világháborús szerepére) azonban a paranoiáig fokozódnak, amikor Said megkérdőjelezi a tudomány elnevezésének (orientalisztika, keletkutatás) tisztességét is és már a terminus technicusban is más kultúrák lebecsülését vélelmezi. Az orientalizmus fogalmát Said az orientalisztikától, mint tudománytól tágabban értelmezi; felfogásában az orientalizmus a Nyugat Kelettel kapcsolatos gondolkodásmódját jelenti.

A könyv, amely kétségtelenül rámutat a keletkutatás és a nyugati gondolkodás bizonyos - Said által el nem ismert - változó tulajdonságaira, két irányban fejtett ki nagy hatást. Egyrészt kritikára, gyakran hiperkritikára készítette az orientalistákat s a más kultúrák iránti tolerancia jegyében szinte megkérdőjelezte a nagy keletkutató elődök munkásságának tisztességét, sőt magának az orientalisztikának a létjogosultságát. Ez ellen néhány nagy tekintélyű keletkutató emelte fel a szavát, máig tartó polémiaát eredményezve a tudományágban. Ekkor kezdődött a nagy angol orientalista, a könyv lapjain az orientalizmus egyik tipikus képviselőjeként feltűnő, Bernard Lewis, és Edward Said húsz éves vitája a témában.

Az Orientalizmus másik, kevésbé ismert hatása iszlám értelmiségi körökben jelentkezett, ahol alátámasztani látták korábban hangoztatott véleményüket, hogy az orientalisták kémek és összeesküvők gyülekezete, akiknek célja az iszlám vallás befekettítése, meggyengítése, horribile dictu, megsemmisítése. E sátáni tervek leleplezését látták a keresztény arab Said könyvében, amelyet máig tanítanak iszlám vallási főiskolákon az "isztisraq" (orientalisztika) tantárgy témakörében. Eképpen a mű egyszerre vált egyfajta túlértékelt

alapkönyvévé a liberális nyugati értelmiségi és az ortodox iszlám köröknek!

Az Orientalizmusban Said nem beszél megoldásról. Erre későbbi munkáiban, az 1993-ban megjelent Kultúra és imperializmusban (Culture and Imperialism) és az Erő, politika és kultúrában (Power, Politics and Culture) tett javaslatot, ahol unalomig ismételve az orientalizmussal szembeni vádjait felhívta a keleti (iszlám) társadalmak figyelmét a Nyugatot, annak kultúráját, gondolkodásmódját tanulmányozó kutatási központok, egyetemi tanszékek felállításának szükségességére. Fájlalta, hogy még a két legpatinásabbnak tartott modern nyugati oktatási módszereket alkalmazó közel-keleti egyetemen, a kairói és a bejrúti Amerikai Egyetemen sincsenek - miként fogalmazott - a Nyugatot, mint gazdasági, társadalmi, kulturális egységet tanulmányozó tanszékek. Nagy ellenlábasa, Bernard Lewis erre úgy reagált, hogy miből gondolja Said, hogy ha a Nyugat képtelen megérteni - több évszázados elmélyült tudományos kutatómunka árán sem - a keleti kultúrát, akkor mi a garancia arra, hogy Kelet képes lesz rá, meg ha létre is hoz egy hasonló fejlettségű tudományos infrastrukturális hátteret.

Az Orientalizmussal megszületett a politikus, mind több közszereplést vállaló Edward Said. 1977-től tagja lett az emigrációban működő Palesztin Nemzeti Tanácsnak (PNT), 1979-ben kiadta a palesztin kérdésről (The Question of Palestine) szóló alapművet és számos cikket publikált a témában. 1992-ben hazalátogatott Jeruzsálembe, az Oslói békefolyamatot azonban a kezdetektől ellenezte. Tiltakozásul 1991-ben kilépett a Palesztin Nemzeti Tanácsból, és élete utolsó évtizedében folyamatosan publikált a Guardian-ben, a Le Monde Diplomatique-ban és az arab nyelvű al-Hayat-ban. 2000-ben jelent meg Az oslói békefolyamat vége és ami utána következik (End of the Peace Process Oslo and After) című könyve. Radikálisan elutasított minden olyan kiegyezési kísérletet, amely nem ismerte el a palesztin menekültek visszatérési jogát és Jeruzsálem megosztását. A Palesztin Hatóság politikája elleni támadásai miatt a palesztin elnök, Jasszer Arafat betiltatta könyveit a Nyugati Parton és a Gáza-övezetben.

Said felelőssége óriási az öt irányadónak tekintő liberális nyugati arab értelmiség radikalizálódásáért, azért, hogy ez a csoport a kilencvenes évek második felében folyamatosan a békefolyamat elutasítóinak táborába sodródott. Amikor 2000 májusában az izraeli hadsereg kivonult Dél-Libanonból, Said egy ott tett látogatása során jelképesen követ dobott a határkerítés túloldalán lévő izraeli járőrre. Cselekedete nagyobb hatással bírt az arab társadalmakban (s főként értelmiségi körökben), mint könyvei.

Összetett személyiségét jelzi, hogy irodalomelméleti munkássága és az orientalizmus témájában tett kutatásai mellett kiváló zongoraművész és zeneértő volt. Gyermekkorától tanult zongorázni, és azt az Egyesült Államokban művészi szintre fejlesztette. A The Nation című baloldali progresszív folyóiratnak évtizeden át volt zenekritikusa, Rober Fisk neves brit újságíró emlékei szerint a gyakorlást a libanoni polgárháborús években sem hagyta abba, őt magát is zongorajátékával szórakoztatta, miközben az ablakok a fegyverropogástól remegtek Said bejrúti lakásában.

A zsidósággal való kapcsolata egész életén végigkísérte: zongorázni a Kairóban élő lengyel származású Ignaz Tigermantól tanult, egyik legjobb barátja az izraeli művész, Daniel Barnboim volt, akivel együtt közös szimfonikus zenekart alapítottak, amely azóta is a világ híres koncerttermeinek megbecsült vendége.

Utolsó éveiben politikai szereplései miatt támadások érték a Columbia Egyetemen is. Paradox módon antiszemitizmussal vádolták és felgyújtottak tanszéki irodáját. Tavalyelőtt megjelent önéletrása (Out Place) is pesszimista hangvételű. Talán betegsége következtében is megkeseredett ember benyomását keltette, amikor e sorok írója a nyár elején hallgathatta díszdoktorrá avatása alkalmából tartott előadását a bejrúti Amerikai Egyetemen. Palesztin-zsidó közös államról beszélt, miközben érezte, a gondolatnak semmi realitása. Jelképesnek tekinthetjük azt a tényt, hogy Edward Said jeruzsálemi otthona a család Kairóba távozása után a neves zsidó filozófus-gondolkodó Martin Buber tulajdonába került.